

І.Г. Матвіяс

УКРАЇНСЬКА
МОВА
І ЇЇ ГОВОРИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

І.Г. Матвіяс

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЇЇ ГОВОРИ

У монографії характеризуються форми вияву української загальнонародної мови — літературна мова і народні говори. Висвітлюється походження української мови, визначаються територіальні і соціальні говори на Україні, розглядається питання діалектного членування української мови, викладається історія і з'ясовується характер українських наріч і говорів, визначається зв'язок народних говорів з літературною мовою давньоруського і староукраїнського періодів, описується відношення народних говорів до нової української літературної мови.

Для лінгвістів-дослідників, викладачів вузів, студентів, учителів і всіх тих, хто цікавиться сучасним станом й історією розвитку української мови.

В монографии представляются формы функционирования украинского общенародного языка — литературный язык и народные говоры. Освещается происхождение украинского языка, определяются территориальные и социальные диалекты на Украине, рассматривается проблема диалектного членения украинского языка, излагается история и выясняется характер украинских наречий и диалектов, определяется связь народных говоров с литературным языком древнерусского и староукраинского периодов, описывается отношение народных говоров к новому украинскому литературному языку.

Для лингвистов-исследователей, преподавателей вузов, студентов, учителей и всех тех, кто интересуется современным состоянием и историей развития украинского языка.

Відповідальний редактор *П. Ю. Гриценко*

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР*

Редакція мовознавства

Редактор *І. І. Маркевич*

4602000000-275
М $\frac{4602000000-275}{M221(04)-90}$ 505-90

ISBN 5-12-001258-2

© І. Г. Матвіяс, 1990

Мова — специфічне і надзвичайно складне суспільне явище, могутній засіб вираження багатогранної діяльності людей. За допомогою мови людина виявляє свою людську сутність, зв'язується і спілкується з іншими людьми, виражає і передає своє сприймання і розуміння навколишнього світу, виявляє свою волю, свій розум, свої почуття й емоції. Мова організовує людей у процесі суспільного виробництва. Мова тісно зв'язана з мисленням людини, вона є формою існування і засобом вираження людських думок. За допомогою мови закріплюються і передаються від покоління до покоління досягнення людського мислення.

Для кожного народу мова — це його неоціненний скарб. Мова є одним із найважливіших засобів об'єднання людей у народності, нації, вона є засобом національного самоусвідомлення, збереження традицій, звичаїв, засвоєння історії, виховання патріотичних почуттів. Мова — засіб створення і вираження культури народу, вияву його духовного багатства, психіки, таланту. Вона відіграє надзвичайно важливу роль у боротьбі народів за їх соціальне і національне визволення і допомагає народам відстоювати свою самобутність серед інших народів. У мові знаходять своє відображення найважливіші зміни в житті народу.

Сучасні мови світу становлять наслідок розвитку і складного процесу взаємодії первісних родоплемінних мов. Тепер мов у світі понад дві з половиною тисячі. За більшою або меншою спорідненістю мови об'єднуються в сім'ї. Українська мова належить до індоєвропейської сім'ї. Виділяються ще сім'ї мов: тюркська, до якої входять казахська, татарська, башкирська, азербайджанська, туркменська, узбецька,

киргизька, чуваська, монгольська, турецька і деякі інші мови, фінно-угорська, яку утворюють фінська, угорська, мордовська, марійська, естонська й інші мови, семіто-хамітська, до якої зараховуються арабська, єврейська (іврит), мови Ефіопії, китайсько-тібетська, що складається з китайської, в'єтнамської, бірманської, з мови народу Тибету, картвельська, до якої належать грузинська, мегрельська, сванська та інші мови, північнокавказька, до якої відносяться абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська та інші мови, австронезійська, що складається з мов Індонезії, Філіппін, Малайзії та Океанії. В окремі сім'ї об'єднуються ще африканські мови, мови американських індіців тощо. Поза названими сім'ями знаходяться японська, корейська та деякі інші мови.

Індоевропейська сім'я мов поділяється на групи: слов'янську, балтійську (литовська, латиська, вимерла прусська мови), германську (німецька, англійська, голландська, шведська, норвезька, ісландська, датська й інші мови), романську або італійську (італійська, французька, іспанська, португальська, румунська, молдавська і деякі інші мови), індо-іранську (мови Індії, перська, таджицька, афганська, курдська, осетинська та інші), кельтську, вимерлі анатолійську і тохарську; до цієї сім'ї належать ще окремі мови — грецька, албанська, вірменська та деякі інші.

Слов'янська група мов, у свою чергу, поділяється на три підгрупи: східнослов'янську (українська, російська і білоруська мови), західнослов'янську (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і вимерла полабська мови) і південнослов'янську (болгарська, македонська, сербохорватська і словенська мови).

Українська мова — національна мова одного з найбільших народів у Європі і другого за величиною серед слов'янських народів, державна мова УРСР. Вона характеризується високим рівнем розвитку, структурною довершеністю, стилістичною різнобарвністю, лексичним і фразеологічним багатством, неповторною мелодійністю і милозвучністю. І. І. Срезневський уважав українську мову однією з найбагатших серед слов'янських мов і відзначав, що вона багатством слів не поступається чеській, мальовничістю — польській, приємністю — сербській і що це мова поетична, музикальна, мальовнича.

Усі слов'янські мови походять від первісної праслов'янської, що існувала приблизно до VI ст. н. е. і становила систему близькоспоріднених діалектів. У VI—VII ст. відбувається розпад праслов'янської мовної єдності і виділення з неї східнослов'янської мови, що стала протиставлятися західнослов'янській і південнослов'янській групам мов. Східнослов'янська або давньоруська мовна єдність тривала аж до XIV ст. Внаслідок певних історичних умов західнослов'янська і південнослов'янська групи мов свою внутрішню спільність втратили раніше.

У другій половині IX ст. виникає давньоруська держава з центром у Києві, утворення якої зумовило стійкість говорів певних територій у зв'язку з закріпленням на них окремих груп населення і виділенням нових територіальних одиниць — князівств і земель. Межі цих утворень не завжди збігалися з колишніми племінними, виникали нові діалекти, розвивалось нове групування говорів. З середини XII ст. настає процес феодального роздроблення Київської Русі, що приводить до ще більшої діалектної розчленованості. Отже, жива давньоруська мова характеризувалась діалектним розчленуванням, чому сприяла слабкість економічних і політичних зв'язків між різними районами Київської держави.

У Київській Русі існувала також високорозвинена давньоруська літературна мова, яка загалом становила сплав живої східнослов'янської мови, зокрема розмовної мови Києва, з церковнослов'янською, що разом з писаними нею книгами прийшла в Київську Русь у IX—X ст. у зв'язку з прийняттям нею християнства.

В основі українського алфавіту лежить кири-

личне письмо, назва якого пов'язана з іменем слов'янського просвітителя IX ст. Кирила (Костянтина) Філософа. Кирилиця виникла на основі грецького уставного письма і була введена на Русі в X—XI ст. У XVIII ст. внаслідок реформи кириличного письма в Росії було створено так звану гражданську азбуку, яка в трохи зміненому і пристосованому до звукової системи української мови варіанті становить основу сучасного українського письма.

З XIV ст. починають розрізнятися три східнослов'янські мови, в основі яких лежать різні давньоруські територіальні діалекти, головною причиною виникнення української, російської і білоруської мов були історичні умови, які склалися в XIII—XIV ст. і в пізніші часи на східнослов'янських землях. Без цих умов територіальні давньоруські говори не розвинулись би в окремі мови. Сучасні три східнослов'янські мови територіально з давньоруськими говорами збігаються тільки частково.

Уся наша етнічна територія почала зватися Україною, а наша мова українською відносно пізно. У XII—XIII ст. назвою Україна позначалися окраїнні стосовно якогось центру землі. Основна ж територія, на якій виникла українська народність, у той час, як і раніше, звалася Руссю, а наша мова того періоду — руською. Приблизно з XIV ст. територія сучасної України мала офіційну назву Мала Русь, а нашу мову в той час звали руською або малоруською. У XVII ст., в час національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, Україною звалися наддніпрянські землі, у той час мова наддніпрянців звалася руською, українською або козацькою, мова українців інших земель називалася руською або малоруською. Пізніше Україною стали називатися всі східноукраїнські землі, а мова їх жителів українською і руською. Єдина назва Україна майже для всієї етнічної території українців, а відповідно українська мова для мовлян усіх земель остаточно усталилася після возз'єднання українських земель у єдину Українську Радянську державу.

ЗВ'ЯЗОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ІНШИМИ МОВАМИ

Цілком природно, що українська мова найбільш споріднена з російською і білоруською мовами. Близь-

кість української мови до російської і білоруської пов'язана не тільки з їх походженням від спільного джерела — давньоруської мови, але й з тісною взаємодією між цими мовами вже протягом їх індивідуального розвитку. У XIV—XV ст. для українців і білорусів літературна мова була спільною.

На певних етапах своєї історії українська мова перебувала в тісних контактах із західнослов'янською польською мовою, що позначилось передусім на лексичному складі української мови і певною мірою відбилосся також на її словотворі і граматиці. Порівняно меншою була взаємодія української мови із західнослов'янськими словацькою і чеською мовами та з південнослов'янськими, і спорідненість української мови з цими мовами пов'язується передусім із спільністю їх походження від праслов'янської мови.

У процесі свого розвитку українська мова зазнавала певного впливу і з боку інших мов та й сама впливала на сусідні мови. Найвиразнішими в українській мові постають запозичення в галузі лексики. Економічні, політичні і культурні зв'язки українців з іншими народами сприяли засвоєнню певних слів з відповідних мов — грецької, латинської, німецької, англійської, італійської, французької, іспанської тощо. Переважна більшість таких запозичень належить до так званих інтернаціоналізмів.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА І НАРОДНІ ГОВОРИ

Усна і писемна мова всіх українців, незалежно від їх освіти, професії, місця проживання, називається загальнонародною. Українська загальнонародна мова, як і багато інших мов, виявляється в двох різновидах або формах, які виступають під назвами літературна і діалектна мова. Між цими двома полярними різновидами української загальнонародної мови є ще проміжні різновиди, що виражаються термінами народно-розмовна мова, просторіччя. Ці різновиди можуть певною мірою прилягати то до літературної, то до діалектної мови, хоч загалом відрізняються від однієї і від другої.

Літературна мова — це відшліфований різновид мови з усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами, який безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною української ет-

нічної території, а обслуговує потреби українського народу безвідносно до місця його проживання. Літературна мова однаковою мірою виявляється як у писемній, так і в усній формі і вживається в усіх сферах господарської і культурної діяльності народу. Для літературної мови залежно від сфери її застосування характерні функціональні стилі — художній, публіцистичний, науковий, професійно-технічний, документальний, епістолярний тощо. Літературна мова, що з'являється на певній стадії соціально-економічного розвитку суспільства, становить результат свідомої діяльності людей і є засобом вияву культурного життя народу. Літературна мова характеризується центральними і периферійними елементами. До центральних слід зарахувати ті фонетичні, граматичні і лексичні риси літературної мови, що є притаманними всім її стильовим різновидам протягом тривалого часу. До периферійних належать елементи літературної мови, що є характерними тільки для певних стилів і функціонують протягом незначного часу, а також ті, що на певному історичному зрізі виявляють діалектні або вузькопрофесійні особливості.

На відміну від літературної діалектна мова характеризується відсутністю писаних для неї правил, мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території, переважно усною формою вияву і відносно обмеженою сферою вживання. Відносна обмеженість сфери вживання діалектної мови, порівняно з літературною, ніякою мірою не позначається на потребі дослідження її. Вивчення української загальнонародної мови в однаковій мірі передбачає дослідження як літературної, так і діалектної мови.

Як літературна мова, так і народні говори характеризуються певною нормативністю. Поняття нормативності мови пов'язане з поняттям мовної системи. Формування мовної норми здійснюється в процесі суспільного користування мовою.

Нормативність літературної мови, що обслуговує весь народ у різноманітних сферах його багатогранної діяльності, порівняно з діалектною нормативністю, — категорія в дечому відмінна. Діалектна норма створюється традицією життя говору, сприймається як природна. Зміни в народних говорах історично безперервні і мовцями не контролюються. Норма літературної мови — поняття історичне. Вона виникає з можливостей мови як системи виражальних засо-

бів, регулює розвиток літературної мови як певного історичного явища і закріплюється відповідними настановами. Периферійні діалектні особливості літературної мови становлять джерело добору мовних елементів у процесі нормування.

Українська діалектна мова складається з більших і менших одиниць, кожна з яких виступає на певній обмеженій території. Найменшою територіальною діалектною одиницею є говірка. Для говірки характерна єдність фонетичної, акцентуаційної, морфологічної, синтаксичної і лексичної її будови. Щодо цього говірка співвідносна з літературною мовою, що теж характеризується єдністю фонетичної, граматичної і лексичної системи. Проте як говірка, так і літературна мова ніколи не бувають повністю безваріантними, оскільки перша складається з відмінних у дечому особливостей окремих мовців, у склад другої входять не тільки незмінні центральні елементи, але й такі, які в дечому міняються залежно від певних обставин. Говірка охоплює один або (рідше) кілька населених пунктів. Інколи в одному населеному пункті за умов наявності в ньому вихідців з різних місцевостей можуть співіснувати дві говірки, а то й більше. Говірки розрізняються між собою певною незначною кількістю діалектних явищ. Виділяються говірки не за наявністю мовних рис, характерних тільки для них, а за сукупністю явищ, які об'єднуються в певну мікросистему. Група споріднених говірок об'єднується в більшу територіальну одиницю — говір або діалект. Говори розрізняються порівняно великою кількістю фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ. Сукупність споріднених говорів або діалектів утворює найбільшу діалектну територіальну одиницю — наріччя. Наріччя розрізняються найбільшою кількістю мовних явищ, характерних для української діалектної мови. Сукупність наріч становить діалектну мову народу. Отже, українська діалектна мова — це складна ієрархія мовно-територіальних утворень.

Поняття **говірка, говір або діалект, наріччя**, як зазначалось, співвідносяться з певними територіями і становлять відповідні територіальні одиниці. Засобом розрізнення всіх територіальних діалектних одиниць служать діалектні явища. Явищ, які були б характерні тільки для однієї якоїсь говірки, по суті, немає. Всі діалектні явища охоплюють певну кіль-

кість говірок, вони можуть охоплювати цілий говір, групу говорів, ціле наріччя і навіть кілька наріч. Територія поширення діалектних явищ, як правило, виділяється і визначається, в багатьох випадках межі її на карті можна позначити лінією. Лініями — межами поширення різних діалектних явищ утворюються так звані ізоглоси. Ізоглоса — це умовний результат перенесення меж між діалектними явищами на територію, на географічну карту. Ізоглоси діалектних явищ часто в різний спосіб сходяться або розходяться, інколи перехрещуються, проте нерідко вони точно або приблизно збігаються. Збіг ізоглос утворює вузьчі або ширші пасма. Переважно на основі пасом ізоглос визначаються відповідні територіальні діалектні одиниці.

Проте не всяке пасмо ізоглос розмежовує говори і наріччя. Окремі пасма ізоглос можуть бути засобом розмежування певної групи говірок у межах говорів. Говори і наріччя розмежовуються переважно пасмами ізоглос істотних діалектних явищ. Відповідні пасма ізоглос часто збігаються з певними етнічними і адміністративно-політичними межами і зумовлюються ними.

На основі пасом ізоглос українська діалектна мова поділяється на три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне. За цими ж даними в північному наріччі виділяються східнополіський, середньополіський і західнополіський говори; південно-західне наріччя складається з волинського, подільського, наддністрянського, надсянського, покутсько-буковинського, гуцульського, бойківського, закарпатського і лемківського говорів; у південно-східному наріччі вирізняються середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий говори.

Терміни *говірка*, *говір* (діалект), *наріччя* виражають поняття, не повністю співвідносні. Коли під *говіркою* розуміється тільки діалектна одиниця як засіб спілкування певного колективу на обмеженій території, то в поняття *говір* (діалект), *наріччя* входять, крім співвідносного з *говіркою* значення засобу спілкування, ще й поняття етнічно-географічної та історичної категорії. Отже, *говірки* в українській мові виділяються тільки за мовними явищами, в основу виділення говорів і наріччя покладені мовні явища, а також етнічні та історичні чинники.

Оскільки протягом тривалої взаємодії між гово-

рами, зумовленої соціально-історичними процесами, часто говіркові відмінності на їх межах стираються (хоч загалом міждіалектні межі ніколи не були чіткими), в окремих випадках істотними при виділенні говорів постають етнічні та історичні чинники, внаслідок чого на сучасному етапі подібні говірки можуть знаходитися в межах різних говорів (це стосується передусім говорів південно-східного наріччя).

Говірки, говори і наріччя знаходяться між собою в складних узаємозв'язках; за одними діалектними рисами вони об'єднуються, за іншими розмежовуються, притому в кожному випадку об'єднувальні і розмежувальні риси говірок, говорів і наріччя відмінні. Кожна територіальна діалектна одиниця має неповторну особливість. Звідси всебічне вивчення української діалектної мови не може вважатися завершеним доти, доки не буде вивчена фонетична, граматична і лексична будова всіх діалектних територіальних одиниць (говірок, говорів, наріччя). Якщо мати на увазі, щонародні говори постійно змінюються, передусім під впливом літературної мови та різноманітних позамовних чинників, то предмет дослідження діалектологів можна вважати невичерпним.

Межі між територіальними діалектними одиницями, як правило, не визначаються абсолютно точно. Так, немає загальновстановленого чіткого критерію, за яким говірки відмежовуються одна від одної. Інколи буває важко встановити, де кінчається одна говірка і починається інша. Зрештою, дослідження народних говорів виразного розмежування говірок і не вимагає; для наукового вивчення діалектної мови потрібнішим стає виділення говорів і наріччя.

Більша або менша чіткість межі між говорами і наріччями зумовлюється їх історією. Нечіткість діалектних меж, у багатьох випадках викликана говірковими взаємовпливами, спричинилася до виникнення в європейському мовознавстві думки про відсутність будь-яких територіально-діалектних одиниць і про існування меж тільки між певними діалектними явищами. Такий погляд на деякі діалектні мови може бути правомірним. Особливість української діалектної мови, як і всіх слов'янських та багатьох неслов'янських мов, дозволяє виділяти територіальні діалектні одиниці, хоч у ряді випадків при цьому допускається певна умовність.

На сучасному етапі діалектна мова найхарактер-

ніша для селян, мешканців містечок, зрідка також передмість великих міст; переважна більшість мешканців великих міст користується літературною українською або російською мовою. Проте нерідко носіїв діалектної мови можна зустріти і в центрах великих міст. Це переважно недавні вихідці із сіл. У міста переселяються селяни як з навколишніх сіл, так і з сіл віддалених районів, тому їхня діалектна мова може відрізнятись від говору, на території поширення якого знаходиться відповідне місто.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ ГОВОРИ

В українській мові, як і в більшості інших мов, крім територіальних, виділяються ще так звані соціальні діалекти. Відповідні різновиди мови не є діалектами в прямому розумінні і діалектами вони називаються лише умовно. Причиною появи соціальних діалектів є виробнича, професійна та соціально-класова неоднорідність суспільства. Під соціальними діалектами розуміються професійні говори і жаргони або арго. Носіями професійних говорів бувають переважно ремісники, жаргоном користуються антисупільні групи — злодії, бродяги, шулери. Арго лірників, жебраків займають проміжне становище між професійними говорами і жаргонами. Соціальні діалекти меншою мірою, ніж територіальні, пов'язуються з якоюсь місцевістю. На відміну від територіальних говорів, що виражаються в усіх сторонах мовної будови, соціальні діалекти виявляються переважно тільки в лексиці і фразеології. Отже, лінгвістична суть соціальних діалектів полягає в їх лексичній системі, яка включає слова, зрозумілі тільки обмеженій групі людей і незрозумілі для загалу. Граматичне змінювання і сполучування таких слів переважно здійснюється за законами рідного для мовця територіального діалекту чи літературної мови.

Професійні говори тісно пов'язуються із суспільним розподілом праці. Вони створюються поступово з розвитком відповідної професії чи відповідного ремесла, а засвоєння їх відбувається стихійно і непомітно. Професійні говори виконують суспільно корисну роль — вони служать мовцям для вираження певних особливих професійних явищ, для яких у літературній мові немає відповідних засобів. Професій-

ні говори нерідко стають джерелом збагачення лексики літературної мови.

Жаргони або арго — це відхилення від територіальних говорів чи літературної мови, вони замінюють відповідну загальноновживану лексику. Основним призначенням жаргонів або арго було засекречування змісту мови. Крім цієї основної для жаргонів характерна також експресивна роль. Жаргони або арго займають проміжне становище між штучними або плановими і природними мовами. У формуванні таких діалектів певне місце посідає свідомо творчість, проте, на відміну від штучних або планових мов типу есперанто, жаргони або арго є продуктом колективної і до певної міри стихійної творчості. Життя таких говорів протікає в основному за природними законами, які малою мірою піддаються свідомому регулюванню.

Слід зазначити, що жаргони злодіїв, бродяг, шулерів тільки певною мірою належать до соціальних діалектів. Цей тип арго зумовлений соціальними причинами і має своєрідне призначення. Особливість призначення зумовлює і власне мовну своєрідність цього арго. Своєрідним у ньому є матеріально-понятійний склад лексики, основні типи і характери словотворення і джерела лексичних запозичень.

Жаргони або арго виникли ще в надрах феодального суспільства і жили при капіталізмі; у наш час вони занепадають і загалом поволі відмирають як непотрібні, хоч деякі з них продовжують жити і тепер.

До соціальних діалектів належать також групові говори, відомі під назвою сленг. Групові говори виникають у людей (переважно молодих), що з якихось причин змушені знаходитись у тривалому контакті і до певної міри бути віддаленими від решти суспільства (учнів, студентів, спортсменів тощо), і вживаються тільки в цьому середовищі. Групові говори складаються переважно із слів і словосполучень, які мають рівнозначні відповідники в загальнонародній мові. Групові говори характеризуються обмеженням вживанням і недовговічністю.

З огляду на особливість соціальних діалектів вони насамперед є предметом дослідження особливої галузі мовознавства — соціолінгвістики; прямим предметом діалектології соціальні діалекти стають лише в тій мірі, у якій вони пов'язуються з певними

територіальними говорами. Правда, в науковій практиці вже традиційно дослідження соціальних діалектів вважається розділом діалектології.

Близькою до соціальних діалектів є так звана дитяча мова. Йдеться про набір слів, якими дорослі звертаються до маленьких дітей і якими маленькі діти користуються в розмові з дорослими. Це переважно назви предметів і процесів, пов'язаних з дитячим побутом. Дитячі слова, як правило, в різних місцевостях міняються, і ця мінливість часто пов'язується з територіальними говорами, через те вивчення дитячої мови під цим оглядом належить до діалектології.

ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Дослідженням живої мови народу залежно від території його розселення займається галузь мовознавства — діалектологія. Українська діалектологія своїм завданням має дослідження українських народних говорів, які знаходяться на території суцільного поширення української мови, а також переселенських українських говірок на території суцільного поширення інших мов (російської, білоруської, польської, словацької, сербохорватської, молдавської, румунської, угорської, англійської та деяких інших). Вивчення українськими дослідниками говірок інших мов, зокрема тих, що знаходяться в оточенні говорів української мови (російських, білоруських, польських, словацьких, чеських, болгарських, молдавських, румунських, німецьких, грецьких, циганських, угорських, урумських, гагаузьких), є внеском у діалектологію, що стосується відповідних мов. Процеси взаємодії між говорами української мови і говорами інших мов належать одночасно до проблематики української діалектології та діалектології, що стосується відповідних мов.

Завданням української діалектології є вивчення говорів на сучасному етапі розвитку української мови, а також на різних попередніх етапах її історії. Дослідження українських народних говорів понад столітньої давності належать до української історичної діалектології. Отже, поняття **українська діалектологія** загалом включає в себе і поняття історична діалектологія, проте наукова практика не знає терміна з відповідним протиставним значенням, яке вказува-

ло б на сучасний стан говорів як предмет дослідження. Під терміном сучасна українська діалектологія розуміється не протиставне поняття до поняття **історична діалектологія**; під сучасною діалектологією розуміються діалектологічні дослідження останніх часів незалежно від того, стосуються вони сучасного стану народних говорів чи їх історії. Для вираження протиставного поняття до поняття **історична діалектологія** застосовується описовий вислів дослідження сучасних говорів.

З історичною діалектологією тісно пов'язана споріднена галузь мовознавства — історія мови. Історична фонетика, граматики, лексикологія власне збігаються з тим аспектом історичної діалектології, який стосується фонетичної, граматичної і лексичної систем українських народних говорів. До історичної діалектології відноситься вивчення історії українських народних говорів як територіальних діалектних одиниць, хоч і це питання може бути підведене під широкое поняття історії мови.

Історія мови має два основні джерела — писемні пам'ятки і народні говори. Писемні пам'ятки, хоч як важливі для історії мови, при їх змістових і жанрових обмеженнях не могли повністю відобразити всю різноманітність мовної будови, а живу розмовну мову вони взагалі відображають слабо. Вказану обмеженість писемних пам'яток як джерела історії мови надолужують народні говори, тому вони як джерело історії мови не поступаються перед писемними пам'ятками, а в ряді випадків переважають їх.

Цінність свідчень народних говорів для історії мови зв'язана з особливостями розвитку говорів порівняно з літературною мовою. Розвиток літературної мови завжди сковується традицією, графічною системою, натомість народні говори змінюються стихійно і природно. Через неодночасну і своєрідну зміну різних народних говорів у них в одних випадках зберігаються давні явища, втрачені літературною мовою, в інших виявляються нові риси, які не проникли в літературну мову.

Діалектологія має прямий стосунок не тільки до історії мови, вона тісно пов'язується також з іншими історичними науками. Виникнення говорів, їх розвиток, групування неможливо з'ясувати без залучення археологічних і історичних даних про первісні етнічні формування і різні політично-аміністративні

утворення на території України, про внутрішню міграцію українського населення в різні часи, про його взаємини з генетично спорідненими і неспорідненими сусідніми народами. Разом з тим дані діалектології часто служать важливим матеріалом для з'ясування тих чи інших проблем історії народу, археології.

Діалектологія перебуває також у тісній узаємодії з етнографією. Зокрема, діалектна лексикологія неможливо без зв'язку з вивченням матеріальної і духовної культури народу в різних місцевостях. Етнографія в багатьох випадках черпає для себе цінний матеріал у діалектології.

МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ НАРОДНИХ ГОВОРІВ

Українська діалектологія займається вивченням фонетичної, граматичної і лексичної будови говірок, говорів і наріч, географічного поширення окремих чи багатьох діалектних явищ, виділення певних діалектних територіальних одиниць і групуванням говорів. У діалектології застосовуються два основні методи — описовий і лінгвогеографічний. Дослідження будови говірок здійснюється переважно описовим методом, усі інші названі вище предмети діалектології пов'язуються з обома методами. Найбільше діалектологічних досліджень на Україні здійснено описовим методом, у ряді праць обидва методи застосовуються одночасно. До таких можна віднести монографії про західноукраїнські говори на північ від Дністра Г. Ф. Шила, про говірки Полтавщини В. С. Ващенко, про середньополіські говірки М. В. Никончука. Названі методи не виключають один одного, а взаємодіють.

Описовим методом в українській діалектології до недавня часто досліджувались тільки ті особливості говірок, говорів або наріч, які відрізняються від літературної норми. Унаслідок такого підходу до вивчення діалектної мови будова народних говорів описувалась однобічно, говори як мовні системи не одержували повного відображення. На сучасному етапі переважно в такий спосіб складаються діалектні словники. Серед важливіших слід назвати словник поліських говірок П. С. Лисенка, бойківських говірок М. Й. Онишкевича, західноволинських говірок М. М. Корзонюка,

буковинських говірок ряду авторів. Лексикологічні діалектологічні дослідження охоплюють говіркову лексику незалежно від входження її до літературної мови. Останнім часом панівними стають системні описи говірок і говорів, у них мовні явища досліджуються у взаємозв'язках і безвідносно до входження їх у літературну мову.

Лінгвогеографічний метод застосовується для відображення діалектного варіювання української мови, зумовленого різною генетичною основою її в різних місцевостях, нерівномірністю історичного розвитку її говірок, міждіалектними і міжмовними контактами, нерівномірним впливом у минулому літературної мови на народні говори, відмінністю місцевих соціально-політичних умов і культурних факторів у різні часи, міграційними чинниками. Цей метод полягає в тому, що особливості народних говорів відбиваються у вигляді особливих позначок на картах.

Лінгвогеографічний метод дослідження українських говорів має два вияви: перший пов'язується з діалектним членуванням української мови і складанням карт українських говорів, другий забезпечує зображення на картах поширення окремих чи багатьох діалектних явищ. Чіткої межі між цими виявами немає, на сучасному етапі другий часто переходить у перший, перший впливає з другого. Названі вияви щодо свого історичного розвитку не паралельні. Почалася українська лінгвістична географія з першого вияву ще в 70-х роках XIX ст. працею К. П. Михальчука, в якій описані говірки, говори і наріччя української мови і наведена відповідна карта, другий вияв виражається тільки в кінці 20-х років XX ст. у дослідженні П. Бузука, присвяченому характеристиці говірок Полтавщини, і послідовно застосовується в кінці 30-х років у працях І. Панькевича, який досліджує говірки Закарпаття, і Й. Тарнацького, що характеризує лексику в західнополіських говірках. У післявоєнні роки другий вияв лінгвогеографії продовжує розвиватись у працях К. Дейни, що вивчає говірки Волині і Поділля, З. Штібера, який зображає лемківські говірки, і сьогодні він є основним і визначальним.

Під українською лінгвістичною географією розуміється зображення територіального поширення діалектних явищ. Лінгвогеографія в цьому розумінні своїм предметом має обласні діалектні масиви, вираженням чого є обласні або регіональні лінгвістичні

атласи, а також усю українську діалектну мову, що відображається в загальнонаціональному «Атласі української мови». До обласних належать атласи Й. О. Дзендзелівського, П. М. Лизанця, присвячені дослідженню закарпатських говірок, атлас В. С. Ващенко, в якому характеризуються наддніпрянські говірки, атлас Т. В. Назарової, де досліджуються середньополіські говірки Надприп'яття, і ряд інших. На відміну від обласних діалектологічних атласів «Атлас української мови» відображає всі говори, які історично сформували єдиний український мовний простір. Матеріал і побудова названого атласу мають завданням забезпечити повне уявлення про загальне діалектне членування української мови і її зв'язки з сусідніми мовами. Обласні українські діалектологічні атласи і загальномовний атлас характеризуються спільністю ряду принципових методичних засад. У них на картах застосовуються різноманітні знаки і не використовуються прості написи слів, як це практикується в романській лінгвогеографії; одні карти передають діалектні явища в конкретних говірках за допомогою певних знаків, інші узагальнено виражають територію поширення відповідних явищ за допомогою ліній — ізоглос; в обох типах атласів за одним принципом будуються коментарі до карт.

«Атлас української мови» — унікальна в історії української культури фундаментальна колективна праця, у якій розкривається вся різноманітність усної живої мови українського народу залежно від території його розселення. Збирання матеріалу для атласу тривало від 1949 до 1973 р. За відповідною програмою, яка охоплює близько п'ятисот питань про найважливіші явища української мови, було обстежено говірки майже двох з половиною тисяч населених пунктів. Атлас складається з трьох томів. Кожен том атласу містить інформацію про окремі частини української етнічно-мовної території. Перший том охоплює Полісся, середню Наддніпрянщину і суміжні землі, другий том присвячений говіркам Волині, Наддністрянщини, Закарпаття і суміжних земель, у третьому томі характеризуються говірки Слобожанщини, Донеччини, нижньої Наддніпрянщини, Причорномор'я і суміжних земель.

«Атлас української мови» рядом рис відрізняється від обласних атласів. В обласних атласах карто-

графуються переважно тематично обмежені, часто відокремлені явища, в «Атласі української мови» зображаються також елементи мовної будови у взаємозв'язках. Технічні засоби в обласних атласах часто довільні, в загальнонародному мовному атласі вони строго визначені і системно зумовлені. Оригінальний спосіб картографування, застосований в «Атласі української мови», полягає також у поєднанні на карті графічно протиставних територій взаємопов'язаних (мовних діалектних) явищ і збільшує інформативність карт. Специфіка «Атласу української мови» відповідно до його назви виражається також у тому, що він відображає відношення літературних і діалектних явищ, виявляє діалектну основу української літературної мови.

ІСТОРІЯ ДІАЛЕКТНОГО ЧЛЕНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове діалектне членування української мови має вже чималу історію. Першою спробою групування українських говорів на території Лівобережної України ще у XVIII ст. можна вважати працю А. Шафонського «Топографічний опис Чернігівського намісництва» (1786). За мовними і антропологічними особливостями населення А. Шафонський Лівобережну Україну поділяв на три частини: північно-західну (на північ від Десни), середню (між Десною, Сеймом, Сулою до м. Лубен і Дніпром), південно-східну (між Псьом, Сулою і Дніпром). За А. Шафонським, у північно-західній частині говорять *конь, нож, вол*, у середній — *кунь, нуж, вул*, у південно-східній — *кінь, ніж, віл*. З погляду сучасних досягнень діалектології така характеристика східноукраїнських говорів спрощена і неточна, проте правильним слід визнати спостереження А. Шафонського про відмінність північних лівобережних українських говірок від південних та про наявність між ними окремого типу говірок, який за сучасним діалектним членуванням української мови загалом відповідає перехідним говіркам між північним і південно-східним наріччями.

Про відмінність північних українських говорів від південних згадує О. П. Павловський у граматиці української мови, написаній 1805 р., зазначаючи, що північні говори, на відміну від південних, характеризуються наявністю дифтонгів (двозвуків) на місці давніх голосних *о* і *е*.

У 30-х роках XIX ст. відносно багато уваги діалектному членуванню української мови присвятив М. О. Максимович. Учений розрізняв малоруське або українське (північно-східне) і червоноруське або галицьке (південно-західне) наріччя української мови. До першого він зараховував говори по обидва боки Дніпра, а також Полісся, Волині і Поділля; до другого — говори по обидва боки Дністра в Галичині і в Карпатах. Серед рис північно-східного наріччя, що протиставляється південно-західному, М. О. Максимович виділяв дієслівні форми майбутнього часу типу *знáтиму*, форму орудного відмінка однини іменників і займенників жіночого роду на *-ою, -єю* (*такóю голово́ю, це́ю земле́ю*) відповідно до форм на *-ов, -ев* (*тов голово́в, цев земле́в*) у південно-західному наріччі. В обох наріччях дослідник вирізняв піднаріччя: у північно-східному — українське (південне) і сіверське (північне), у південно-західному — галицьке і закарпатське. Спостереження М. О. Максимовича щодо розмежування говорів української мови приблизно відбивали фактичний стан речей, хоч у дослідника не було матеріалу для глибокої і точної класифікації українських говорів.

Питанням групування говорів присвятив увагу І. М. Вагилевич у вступі до виданої 1845 р. у Львові граматики української мови для галичан. На його думку, в українській мові виділяються галицьке і київське наріччя, які розмежовуються ріками Серет і Буг. Умовно визначається ще карпатське наріччя, яке, за наявності в ньому особливостей галицького і київського наріч, характеризується домішками з сусідніх мов. Названі наріччя І. М. Вагилевич характеризує рядом фонетичних і морфологічних особливостей, наводяться також окремі синтаксичні риси. У межах наріч І. М. Вагилевич окремо характеризує саноцько-перемиський, бузький, гуцульський, чернівецький, волинський, подільський і чернігівський говори. Дослідник зазначає, що певними особливостями характеризуються курський і воронезький говори як перехідні до російської мови, овруцький як перехідний до білоруської мови, виділяється також причорноморський говір. Для характеристики наріч і говорів І. М. Вагилевич наводить чималий діалектний матеріал, але подає його без належного розмежування регулярних явищ і поодиноких, характерних тільки для окремих слів.

Подібно групує українські говори Я. Ф. Головацький у доповіді про українську мову і її наріччя, виголошеній 1848 р. у Львові, та в підручнику «Граматика української мови», виданому в 1849 р. На його думку, говори української мови утворюють три наріччя: волинсько-подільське або українське (переважна більшість українських говорів), галицьке або наддністрянське (наддністрянські говірки, осередком яких є м. Галич, а також буковинський і гуцульський говори) і гірське або карпаторуське (говори по обидва боки Карпат, за винятком гуцульського). В українському наріччі виділяє (в основному за М. О. Максимовичем) говори («різності») — киево-переяславський, сіверський, слобожанський і волинсько-подільський.

Волинсько-подільське і галицьке наріччя Я. Ф. Головацький розділяє лінією: Заліщики—Борщів—Тернопіль—село Глядки—Золочів—Бузьк—Мости Великі—Рава-Руська—Нароль, притому лінію між вказаними населеними пунктами уточнює назвами окремих сіл. Межу між галицьким і гірським наріччями дослідник проводить від витoku ріки Рата на південь між Яворовом і Яновом біля Судової Вишні до Хирова, від Хирова на схід біля Самбора до Дрогобича, звідси на південь між селами Орів і Улично до міста Сколе і до річки Опур, далі на схід хребтом гір до витоків Лімниці, Бистриці, відтак до Ясенева, Рахова. Окремі місця названої лінії Я. Ф. Головацький уточнює, називаючи ще деякі населені пункти. Волинсько-подільське наріччя, на думку автора, давнє, порівняно з іншими найбільше й найодноманітніше, багате фольклором, що поширений і на території інших наріч, його особливості відображені в історичних пам'ятках. Це наріччя вводили в літературу ряд письменників: І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, І. Галка (М. Костомаров), В. Забіла, Т. Шевченко та інші. Галицьке наріччя також давнє і відбите в деяких пам'ятках, воно рідне письменникам М. Шашкевичу, М. Устияновичу, І. Вагилевичу. Гірське наріччя зберігає багато архаїзмів, його риси теж відображені в окремих давніх пам'ятках. На думку Я. Ф. Головацького, галицьке і гірське наріччя за давністю співвідносні з іншими слов'янськими мовами. На окремих ділянках межі між наріччями історія не засвідчує жодних адміністративних кордонів,

отже, наріччя відбивають найдавніші етнічні одиниці. Названі три наріччя автор характеризує низкою фонетичних і морфологічних діалектних рис.

Схематичність характеристики українських наріч у Я. Ф. Головацького зумовлена вкрай незадовільним вивченням говорів української мови на той час, проте здійснений ним поділ українських говорів у цілому не суперечить і сучасному їх групуванню.

Винятково важливими були діалектологічні спостереження О. О. Потебні, хоч групуванням говорів учений спеціально не займався. Принагідно він вказував на говори: український (за сучасним визначенням — південно-східне наріччя), волинський, подільський, галицький, карпатський або гірський, також бойківський, лемківський. Дослідник часто називав говори за відповідним адміністративним центром: київський, чернігівський, ніжинсько-переяславський, сосницький, козелецький, заблудівський. О. О. Потебня користувався також узагальненими назвами українських говорів, не надаючи їм термінологічного значення: східні (східномалоруські), західні, північно-західні, південно-західні тощо.

Найґрунтовнішим у ХІХ ст. дослідженням, присвяченим діалектному членуванню української мови, є праця К. П. Михальчука про українські наріччя, говори і говірки, написана в 1871 р. Вказане дослідження не втратило наукового значення й досі. Свое членування К. П. Михальчук в основному базує на зібраному за програмою І. П. Новицького, що охоплювала 74 явища фонетики і морфології, матеріалі у 59 населених пунктах з різних місцевостей України в межах тодішньої царської Росії, він враховує також відповідні праці попередніх дослідників, бере до уваги різні публікації, в яких відображаються діалектні риси певної місцевості. Наріччя і говори автор виділяв на основі суто мовних рис, проте брав також до уваги розміщення в минулому східнослов'янських племен, міграційні чинники пізніших часів, топографічні особливості відповідної території, етнографічні дані. Діалектне членування української мови автор відобразив і в формі лінгвістичної карти.

К. П. Михальчук розрізняв три наріччя української мови: українське (з північноукраїнським, середньоукраїнським і південноукраїнським піднаріччями), поліське (з підляським, чорноруським або заблудівським, поліським і сіверським піднаріччями) і русин-

ське (з подільсько-волинським, галицьким і карпатським піднаріччями). Названі наріччя, на думку К. П. Михальчука, за різними сторонами мовної будови співвідносяться по-різному: у фонетиці більше подібності між українським і русинським наріччями, ніж між ними (особливо першим) і поліським, у морфології більше спільності між українським і поліським, ніж між ними обома і русинським.

За К. П. Михальчуком, межа між українським і русинським та поліським наріччями проходить приблизно по лінії: Нова Ушиця—Кременець—Любомль—Дорогичин; на північному сході від Дорогичина межа повертає на південь біля Пінська до ріки Горинь, далі йде по Горині майже до міста Ровно, звідси майже прямою лінією на схід через Корець, Чоповичі до Дніпра на півночі від Києва; на лівобережжі Дніпра ця межа йде по Десні майже до Новгорода-Сіверського, а звідси на схід до межі з російською мовою.

Піднаріччя в українському наріччі К. П. Михальчук розмежовує такими двома приблизними лініями: 1) Дубно—Житомир—Васильків—Переяслав-Хмельницький—Пирятин—Лохвиця—Ромни—Недригайлів—Білопіль; 2) на південь від Хмельницького—Літин—Липовець—Черкаси—Кременчук—Харків і далі на північ до межі з російською мовою. Між цими лініями автор розташовує середньоукраїнське піднаріччя. На півночі від зазначеної території знаходиться північноукраїнське піднаріччя, на півдні і сході — південноукраїнське піднаріччя. Правда, до середньоукраїнського піднаріччя автор відносить також українські говірки північно-східної Приазовщини і Кубані.

Північноукраїнське піднаріччя К. П. Михальчук поділяє на говори («різноріччя»): ніжинсько-переяславський або сіверсько-український, що займає територію на схід від Дніпра, середньоукраїнсько-поліський, західна межа якого проходить по ріці Горинь, і пінсько-волинський, що займає територію на захід від р. Горинь і на північ від міста Дубно (райони Ровна, Луцька, Ковеля, басейн верхньої Прип'яті).

Середньоукраїнське піднаріччя, за К. П. Михальчуком, поділяється на два говори — волинсько-український і канівсько-полтавський, які розмежовуються приблизно лінією, проведеною через міста Біла Церква і Богуслав. До канівсько-полтавського говору автор відносить також говірки Приазовщини і Кубані.

Південноукраїнське піднаріччя поділяється на го-

вори: побережно-подільський і слобідсько-український. Перший з них займає територію в північно-західній частині піднаріччя, що відмежовується від другого приблизною лінією: Вінниця—Гайсин—Первомайськ—Балта.

Говори середньоукраїнського і південноукраїнського піднаріччя автор об'єднує в дві групи: південно-східну, до якої входять канівсько-полтавський і слобідсько-український говори, і західну, до якої належить волинсько-український і побережно-подільський говори.

Поліське наріччя К. П. Михальчук поділяє на піднаріччя: сіверське (на схід від Дніпра), власне поліське або середньополіське (від Дніпра на сході до Горині на заході), чорноруське (на північ від середньополіського — на сході і між ріками Ясельда і Шара, далі на північ від ріки Нарев — на заході) і підляське (на південь від Нарева і верхньої Ясельди).

Сіверське піднаріччя, на думку дослідника, поділяється на два говори: власне сіверський, північна межа якого проводиться по лінії, що приблизно збігається з лінією сучасного кордону між УРСР і БРСР, і перехідний до білоруської і російської мов сіверсько-великоруський, що лежить на північ від власне сіверського говору.

У підляському піднаріччі К. П. Михальчук виділяє власне підляський і королевський говори (до останнього відносить говірки північно-західної частини підляського піднаріччя на північ від ріки Буг). У чорноруському піднаріччі виділяються говори: мозирський, слонимсько-пінський і заблудівський.

Русинське наріччя К. П. Михальчук поділяє на три піднаріччя — подільсько-холмське або власне русинське, галицьке або наддністрянське і карпатське або гірське. Подільсько-холмське піднаріччя від галицького відділяється з півночі на південь приблизною лінією між містами Холм і Белз і далі ріками Буг і Серет. Галицьке піднаріччя від карпатського відділяє приблизна лінія між містами Перемишль, Борислав, Долина, а далі на південь хребет Карпат.

Названі наріччя, піднаріччя і говори К. П. Михальчук характеризує відповідними діалектними рисами.

Розглядана праця К. П. Михальчука — видатне явище в історії української діалектології. Вона була високо оцінена сучасниками автора, зокрема

О. О. Шахматовим, від неї відштовхуються дослідники при сучасному розв'язанні проблеми діалектного членування української мови.

Незважаючи на обмеженість матеріалу, який був у розпорядженні автора, дослідник здійснив досить докладне групування українських говорів. Пізніші дослідження доповнили і в дечому змінили діалектне членування української мови К. П. Михальчука. Найвиразніша відмінність дальших групувань говорів порівняно з Михальчуковим полягала в тому, що «північноукраїнське піднаріччя» південно-східного наріччя всіма майже повністю зараховувалось до північного наріччя, а поділ на «середньоукраїнське» і «південноукраїнське» піднаріччя зовсім не визнавався. З сучасного погляду вважається неправомірним також віднесення більшості говірок Волині і Поділля до південно-східного (за термінологією К. П. Михальчука — українського) наріччя, зарахування до українських ряду білоруських («чорноруське піднаріччя») і російських («сіверсько-великоруське піднаріччя») говірок. Загалом же в дореволюційній лінгвістиці діалектне членування української мови К. П. Михальчука треба визнати найбільш повним. Залежність від цієї праці, по суті, виявляють усі пізніші групування українських говорів.

О. І. Соболевський у розділі праці «Нарис російської діалектології» (1892) українські говори поділяв на два наріччя: північне («північномалоруське») і південне («південномалоруське» або «українсько-галицьке»). До північного наріччя автор відносив і частину закарпатського говору. Точної межі між північним і південним наріччями О. І. Соболевський не визначає, проте з його характеристики окремих говорів виходить, що до північного наріччя належать і ті говори, які К. П. Михальчук зараховував до північного піднаріччя південного («українського») наріччя. Слід зауважити, що К. П. Михальчук у статті «До південноруської діалектології» прийняв поділ О. І. Соболевського.

У північному наріччі окремі типи говірок О. І. Соболевський характеризує за адміністративними центрами. У південному наріччі він вказує на говори: український, волинський, подільський, галицький, буковинський, покутський, гуцульський, карпатський, бойківський, лемківський. У межах цих говорів характеризує говірки за адміністративними центрами.

О. І. Соболевський використав відповідні дані багатьох діалектологічних, етнографічних, фольклорних та інших публікацій. Проте на той час діалектний матеріал у публікаціях був загалом обмежений і не завжди надійний, тому територію наріч і говорів дослідник визначає досить загально. Справедливим треба кваліфікувати зауваження К. П. Михальчука, що відповідна праця О. І. Соболевського становить скоріше систематичне зведення критично опрацьованих ним даних про більш-менш відомі наріччя і говори, ніж наукове визначення їх.

Кладучи в основу класифікації наявність давніх і нових фонетичних явищ без належного врахування їх суті в різних говорах, О. І. Соболевський поєднав в одне наріччя північні говори і віддалені від них південно-західними говорами карпатські говірки, чим спричинився до неправильного розуміння характеру українських говорів і їх походження.

Інший мовознавець — О. О. Шахматов — у праці «До питання про утворення російських наріч» (1894), по суті, висловився за три українські наріччя — «українське», галицьке і північне. Пізніше він підтримав думку О. І. Соболевського про наявність двох наріч української мови — північного і південного. Спираючись на О. І. Соболевського, О. О. Шахматов до північного наріччя відносив частину карпатських говірок. О. О. Шахматов писав, що південне наріччя, яке простягається від Карпат до Дону, поділяється на південно-східні говори, з одного боку, і на західні та північно-східні — з другого. Західна і північно-східна група, на його думку, становить перехідні говори, змішані в різний час з говорами північного наріччя; південно-східні говори південного наріччя зберегли свій первісний тип у чистому вигляді. На думку О. О. Шахматова, західні і північно-східні говори південного наріччя первісно лежали на північ від говорів сучасної південно-східної групи. Пізніше О. О. Шахматов у дечому змінив свій погляд на діалектне членування української мови, виділяючи в ній наріччя: північномалоруське, східноукраїнське (на схід від Дніпра), галицьке (в Галичині і на Буковині), карпатське (лемки, бойки, гуцули) і угроруське.

А. Ю. Кримський в «Українській граматиці для учнів вищих класів гімназій і семінарій Наддніпрянщини» (1907) говори української мови поділяв на східне («східномалоруське») і західне («західномало-

руське») наріччя. До західного наріччя автор відносив говірки Підляшшя, західної Волині, Поділля, Бессарабії, Буковини, Галичини і Закарпаття; решту говорів від зарахував до східного наріччя. Діалектне членування А. Ю. Кримського пов'язане з його поглядом на історичний розвиток української мови, згідно з яким південні говори східного наріччя органічно розвинулись з його північних говорів, а південні говори західного наріччя є продуктом органічного розвитку північних говорів цього ж наріччя. Діалектний поділ А. Ю. Кримського до певної міри зумовлений прагненням заперечити погляд на це питання О. І. Соболевського, з яким він у ряді своїх праць гостро полемізував.

Справі групування українських говорів присвятив увагу І. Зілинський у праці «Проба упорядкування українських говорів» (1914). Автор виділяє два наріччя української мови— південно-східне і північно-західне. Для обох наріч визначається відмінна база вимови звуків: у південно-східному наріччі при вимові голосних і приголосних язык займає передню частину ротової порожнини в напрямі до місця вимови звуків і, й, а в північно-західному наріччі при утворенні звуків язык займає середню і задню частини ротової порожнини. Південно-східне наріччя дослідник поділяє на східне або наддніпрянське і західне піднаріччя. У західному піднаріччі виділяє дві групи говірок: волинські, північногалицькі і надбузькі говірки, з одного боку, і наддністрянські, подільські та північнобуковинські — з другого. Північно-західне наріччя автором членується на північне і карпатське піднаріччя. Північне піднаріччя поділяється на говори: підляський, західнополіський і східнополіський (чернігівський). Карпатське піднаріччя за типом наголосу роз'єднується на західні (з нерухомим наголосом) і східні (з рухомим наголосом) говірки, приблизну межу між ними утворюють ріки Ослава (на півночі) і Лаборець (на півдні).

Цей поділ говорів української мови загалом близький до поділу О. І. Соболевського. Різниця полягає в тому, що тут північні і карпатські говори об'єднуються смугою сусідніх з польською мовою говірок, і таким чином північно-західне наріччя представляється як суцільний, неперерваний простір. У цьому виявляється вплив О. О. Шахматова, який уважав, що всі українські говори крайнього заходу виявляють вплив північного наріччя.

Члени Московської діалектологічної комісії М. М. Дурново, М. М. Соколов і Д. М. Ушаков при опрацюванні діалектологічної карти російської мови в Європі (1915) виділяли три наріччя української мови: північне («північномалоруська група говорів»), південне («південномалоруська група») і карпатське («карпатська група»). Межу між північним і південним наріччями української мови названі дослідники проводять по приблизній лінії: Холм, на північ від Володимира-Волинського, Луцька, Ровна, Житомира, Києва, Переяслава, далі через Ніжин, на південь від Конотопа і Путивля. До карпатського наріччя відносять лемківський, бойківський і закарпатський говори, що приблизно відповідає території карпатського піднаріччя за картою К. П. Михальчука.

Північне наріччя названі дослідники поділяють на групи говірок: підляську, західнополіську, середньополіську і східнополіську. Південне наріччя членують двояко залежно від критерію: за вимовою приголосних звуків перед голосним і, який постав з о, — на північну і південну частини, за рядом інших ознак — на «східноукраїнську», «західноукраїнську», галицьку і гуцульську групи говірок. Карпатське наріччя за ознакою нерухомості і рухомості наголосу поділяється відповідно на західну і східну частини.

Праця членів Московської діалектологічної комісії стосовно українських говорів побудована на основі критичного зіставлення попередніх досліджень у ділянці діалектології, чимало місця в ній відведено характеристиці перехідних говірок між українською і російською, білоруською та словацькою мовами. Названі дослідники справедливо не підтримали О. І. Соболевського в тому, що частину карпатських говірок треба віднести до північного наріччя української мови.

М. М. Дурново в пізнішій праці «Вступ в історію російської мови» (1927) говори української мови поділяв на поліські, східноукраїнські і західноукраїнські. У праці «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923) В. М. Гонцова і на доданій до неї карті за фонетичними і морфологічними ознаками виділяються північне і південне наріччя. Південне наріччя автор поділяє на старожитні південно-західні говори, співвідносні щодо часу виникнення з північним наріччям, і нові південно-східні, виникнення яких припадає на кінець XV і початок XVI ст. Південна межа північ-

ного наріччя разом з перехідними говірками на північній основі за картою проводиться по приблизній лінії: на південь від Холма — від Грубешова — від Луцька — від Ровна — від Новограда-Волинського — Житомир — понад Россю до Канева—Лубни — далі по Сулі на північ від Сум. Південно-західні говори від південно-східних відділяє приблизна лінія: Ананьїв—Умань—на схід від Житомира.

Ю. Ф. Карський у підручнику «Російська діалектологія» (1924) підтримує поділ української мови на північне і південне наріччя з виділенням карпатських говорів, що був запропонований Московською діалектологічною комісією.

На «Карті українських говорів» (1933) І. Зілинський теж приймає поділ українських говорів на північне і південне наріччя. Правда, в південному наріччі східноукраїнські говори автор відділяє від західноукраїнських, і по суті діалектне членування української мови сприймається як тричленне. У південно-західній групі виділяються говори: південноволинський, подільський, наддністрянський або опільський, надсянський, лемківський, бойківський, середньозакарпатський, гуцульський, покутсько-буковинський. Окремо позначаються говірки, перехідні між північним і південним наріччями.

А. А. Москаленко в посібнику «Конспект лекцій з української діалектології» (1940) відстоює групування українських говорів К. П. Михальчука на три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне; всі три наріччя автор характеризує фонетичними, морфологічними, синтаксичними і лексичними ознаками.

У «Програмі з української діалектології» (1941) М. Ф. Наконечний виділяє північне, південно-західне (з карпатським) і південно-східне наріччя. Північне наріччя автор членує на східнополіські, середньополіські, західнополіські і підляські говірки; у південно-західному наріччі виділяє наддністрянський або опільський, надсянський, покутсько-буковинський, подільський, південноволинський, а в карпатській діалектній групі — лемківський, бойківський з середньозакарпатським і гуцульський говори.

У «Нарисах з діалектології української мови» (1955) Ф. Т. Жилка і на вміщеній там карті говори української мови поділяються на три наріччя (групи говорів): північне, південно-західне і південно-

східне. Північне наріччя поділяється на східнополіський, середньополіський і західнополіський говори. У південно-західному наріччі виділяється група говорів Галичини, Буковини, Поділля та південної Волині і прикарпатських говорів. У першій групі вирізняються говори: наддністрянський або опільський з надсянським, покутський, буковинський, подільський, волинський; у другій — бойківсько-середньозакарпатський, гуцульський, лемківський. У південно-східному наріччі виділяються говори: середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий.

У монографії «Говори української мови» (1958) і на вміщеній в ній карті Ф. Т. Жилко вніс деякі зміни в групування українських говорів (покутський і буковинський говори об'єднав в один, бойківський і закарпатський роз'єднав, по-іншому визначив східні межі волинського говору тощо).

Друге видання «Нарисів з діалектології української мови» (1966) Ф. Т. Жилка щодо групування говорів відзначається непослідовністю: посиляючись на давній племінний поділ східних слов'ян, автор у сучасній українській діалектній мові визначає два наріччя — північне і південне, пов'язуючи говори з пізнішими феодально-адміністративними і державними кордонами, виділяє три наріччя: північне (поліське), південно-західне і південно-східне. На доданій карті визначається два наріччя. Автор у дечому змінює своє попереднє групування говорів у межах південних наріч, застосовує нову термінологію на позначення територіальних діалектних одиниць.

Проблемі діалектного членування української мови присвячені вузівські посібники С. П. Бевзенка «Діалектні групи і говори української мови» (1975) та «Українська діалектологія» (1980). У цих працях виділяються три наріччя української мови — поліське або північноукраїнське, південно-західне і південно-східне. С. П. Бевзенко в поліському наріччі визначає говори: східнополіський (лівобережнополіський), середньополіський (правобережнополіський) і західнополіський (волинсько-поліський) з набузько-поліським або підляським. У південно-західному наріччі автор виділяє три групи говорів: волинсько-подільську, галицько-буковинську і карпатську. У першій групі визначаються південноволинський і подільський говори; у другій — наддністрянський, надсянський, покутсько-буковинський або надпрутський і східнокар-

патський або гуцульський; у третій — закарпатський (середньозакарпатський), північнокарпатський (північнопідкарпатський) або бойківський і західнокарпатський або лемківський. Південносхідне наріччя дослідник поділяє на середньоадніпрянський, слобожанський і степовий говори.

Отже, в сучасній діалектології вже загальноприйнятим є поділ говорів української мови на три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне. Таке членування української діалектної мови підтверджується, зокрема, матеріалами «Атласу української мови». Слід зазначити, що при групуванні говорів української мови доводиться розрізняти давній і сучасний їх стан. Автори, що вивчали проблему групування українських говорів, не раз сплутували різні етапи розвитку говорів, унаслідок чого приходили до неоднакових висновків.

УКРАЇНСЬКІ НАРІЧЧЯ

Три наріччя української мови виділялися не завжди. За давньоруської доби на території сучасної України населення утворювало дві етнічно-мовні групи — північно-східну і південно-західну — і відповідно виділялися північно-східне і південно-західне наріччя. У протиставленні давніх північно-східного і південно-західного наріч, очевидно, до певної міри відображається ще племінний поділ південної частини східних слов'ян. Давні східнослов'янські племена або союзи племен відрізнялися певними мовними рисами, що кожне плем'я (союз племен) мало свій говір як особливу мовну систему. Такої думки дотримуються історики. Є підстави давні північно-східні говори співвідносити з полянами, деревлянами, сіверянами і північними волинянами, південно-західні — з південними волинянами, уличами, тиверцями і білими хорватами. Так уважав мовознавець М. Ф. Наконечний. На думку О. О. Шахматова, прямих нащадків полян, деревлян і сіверян можна визнати в населенні північної Київщини і Волині, південних районів Чернігівщини і північних Полтавщини. К. П. Михальчук уважав, що давні північно-східні говори співвідносяться з полянами і деревлянами; сіверяни і дреговичі, на його думку, належали до перехідного типу між північноруськими і південноруськими племенами. З південно-західною групою співвідносяться

дуліби (на Волині) і хорвати (в Галичині). Улиці і тиверці (на Поділлі) були перехідною ланкою між північно-східною і південно-західною групами.

Пов'язувати українські говори з мовою давніх східнослов'янських племен стало вже традицією в українській діалектології, проте таке пов'язування, хоч загалом і правомірне, у багатьох випадках утруднене складною історією міждіалектної взаємодії; розрізнявальні риси українських говорів найчастіше відносно пізнього походження. А втім коли мати на увазі, що давні південні межі північного наріччя української мови порівняно з сьогоднішніми сягали далі на південь, то з виділенням на території України первісних північно-східного і південно-західного наріччя добре пов'язуються висновки істориків про межі між Київським, Переяславським і Чернігівським князівствами як основою давньоруської держави, з одного боку, і рештою давньоруських адміністративно-політичних утворень у межах сучасної України, — з другого. Ці межі, в свою чергу, є підстави пов'язувати з найдавнішими (племінними) етнічними межами.

Давнім північно-східним говорам відповідає сучасне північне наріччя української мови, прямим відповідником давнього південно-західного наріччя є сучасні південно-західні говори. На таку співвідносність між давніми і сучасними наріччями вказують архаїчні, співвідносні з давньоруською добою фонетичні риси. Південно-східне наріччя виникло порівняно пізно внаслідок складного історичного процесу взаємодії первісних північно-східного і південно-західного наріччя.

Три сучасні українські наріччя визначаються сукупністю фонетичних, граматичних і лексичних рис. Виходячи з того, що сучасні південні наріччя відповідають колишньому одному, цілком природно сприймаємо той факт, що багатьма рисами північне наріччя протиставляється обом південним.

Як уже було сказано, в історичному плані між собою співвідносні північне і південно-західне наріччя. Усі північні і більшість південно-західних говорів є старожитніми. Північне і південно-західне наріччя характеризуються діалектною розчленованістю, що зумовлена різними чинниками: відбиттям певною мірою мови давніх племен, стабільністю меж колишніх феодальних і державно-адміністративних утворень, поміркованою інтенсивністю міграції населення.

Південно-східне і південно-західне наріччя співвідносні в плані взаємодії з новою літературною мовою в процесі її становлення: південно-східне наріччя лягло в основу нової загальноукраїнської літературної мови, південно-західні говори були основою західноукраїнського різновиду літературної мови, що існував у ХІХ і на початку ХХ ст.

З огляду на специфіку історичної долі трьох наріч цілком природним є той факт, що вони виділяються не шляхом класифікації, розрізнення на основі певних співвідносних рис, а насамперед шляхом діалектного групування за сукупністю ознак.

Як свідчить «Атлас української мови», українська діалектна мова розчленовується на три наріччя пасмом ізоглос фонетичних, граматичних і лексичних явищ.

Північне наріччя української мови, як відомо, на півночі межує з білоруською мовою, на сході — з російською, на заході — з польською. Зауважимо, що «Атлас української мови», на який ми опираємося, з його мережею населених пунктів не може служити надійним джерелом для визначення меж між спорідненими мовами, для цього потрібні міжмовні лінгвогеографічні праці типу «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу». Правда, межі української мови в науковій літературі загалом визначені, і корективи щодо цього істотними не можуть бути.

За даними «Атласу української мови» південна межа північного наріччя проходить приблизно по лінії: Володимир-Волинський—Луцьк—Ровно—Новоград-Волинський—Київ—Прилуки—Конотоп і далі по ріці Сейм до межі з російською мовою. Ізоглоси ряду явищ північного наріччя проходять на південь від названої лінії, на північ від неї поширена смуга говірок з ознаками південних наріч. Ширина смуги з перехідними говірками в різних місцях неоднакова. Досить широка смуга ізоглос розділяє північне і південно-східне наріччя між Києвом і Прилуками, що пояснюється, очевидно, інтенсивною міграцією населення в цьому районі. На решті території перехідні говірки між північним і південним наріччями утворюють вужчу смугу і становлять наслідок міждіалектних взаємовпливів.

Межа між північним і південними наріччями, проведена на основі даних «Атласу української мови», проходить загалом далі на північ порівняно з межею,

яка досі визначалась більшістю дослідників. Це слід пояснювати, з одного боку, особливістю критеріїв діалектного членування у попередніх дослідників і, з другого — тим, що риси південних нарічч витісняють особливості північного наріччя і таким чином територія північного наріччя щораз звужується.

М. В. Никончук південну межу середньополіського говору проводить далі на північ визначеної нами лінії. Дослідник вважає, що ця межа проходить по лінії: на північ від міста Ровно — на північ від міста Новоград-Волинський (між селами Курчиця і Вербівка) — верхів'я ріки Уборть — верхів'я р. Уж — правий берег р. Ірша — на північ від Києва (між селами Лютіж і Сухолуччя) — басейн ріки Остер на Чернігівщині. Приблизно по вказаній лінії пролягає ряд ізоглос діалектних явищ і за даними «Атласу української мови», проте сукупність найістотніших ознак, характерних для північного наріччя, дає підстави проводити південну межу північного наріччя на цьому відрізку далі на південь.

Межу між північним і південними наріччями не можна пояснити ніякими іншими причинами, як тільки найдавнішими етнічними кордонами, пов'язаними з розселенням східнослов'янських племен. Зазначена межа розділяє і давні князівства (Київське, Волинське), і пізніші землі (Чернігівська, Переяславська, Київська, Волинська, Холмська), і воєводства (Київське, Волинське), і губернії (Чернігівська, Полтавська, Київська, Волинська), і сучасні області (Сумська, Чернігівська, Київська, Житомирська, Ровенська, Волинська).

Наводимо найважливіші діалектні явища за «Атласом української мови», якими розмежовуються північне і південні наріччя. Вказані тут ізоглоси відділяють передусім східнополіський і середньополіський говори північного наріччя від середньонадніпрянського говору південно-східного наріччя і волинського говору південно-західного наріччя. Про риси, якими західнополіський говір північного наріччя відмежовується від волинського говору південно-західного наріччя, буде мова далі. При протиставленні діалектних явищ першими подаються особливості північного наріччя, другими — риси південних нарічч:

відмінність вимови голосних звуків на місці давніх **а** після **й**, носового **е**, **я**, **о**, **е** в новозакритих складах залежно від наголосу (*ййця*, але *ейцє*; *м'ясо*,

але *месні*; *дієд*, але *дедѡк* або *дидѡк*; *нуос* або *нуис*, або *нус*, або *нис*, але *носї*; *осїєннї*, але *ѡсєнь* або *ѡсинь*) — однакова вимова цих голосних у наголошєній і ненаголошєній позиціях;

вимова наголошєного голосного на мїсці давнього особливого голосного — *ятя* в іменнику *дїрка*: *дїрка*, *дїрка* — *дїрка*;

вимова ненаголошєного голосного на мїсці давнього *ятя*: *дедѡк*, *лесѡк*, *мешѡк*, *ведрѡ* і *дидѡк*, *лисѡк*, *мишѡк*, *видрѡ* — *дїдѡк*, *лїсѡк*, *мїшѡк*, *вїдрѡ*;

вимова давнього голосного *є* в наголошєному закритому складі після шиплячих приголосних: *шесть* або *шисть* — *шїсть*;

вимова давнього голосного *є* в ненаголошєному закритому складі: *ѡсєнь*, *пѡпєл* — *ѡсїнь*, *пѡпїл* або *пѡпил*;

вимова голосного звука *є* в післянаголошєному відкритому складі: чистий звук *є* (*ѡзеро*, *матєрі*) — звук, середній між *є* і *и*;

вимова початкового голосного звука в іменнику *їжак*: *єжѡк* або *яжѡк* — *їжѡк*;

вимова початкового голосного в іменнику *яйце*: *єйцє* або *їйцє* — *яйцє*;

вимова першого ненаголошєного голосного звука на мїсці давнього *о* в іменнику *півкопа*: *повкѡпа* — *пївкѡпа*;

вимова голосного звука після *л* в іменнику *яблуко*: *ѡблоко* — *ѡблуко*;

вимова числівникових форм *третїй*, *двїчі*, *тричі*: *трєйтї*, *двїйчі*, *трїйчі* — *трєтїй*, *двїчі*, *трїчі*;

вимова форм дієслова *пїти*: *пїйдѹ*, *пїйдєш*, *пїйдє*, *пїйдємо*, *пїйдєте*, *пїйдѹть* — *пїдѹ*, *пїдєш*, *пїдє*, *пїдємо*, *пїдєте*, *пїдѹть*;

наголошування іменників жіночого роду з суфіксом *-к-* в множині: *хѹстки*, *кїстки* — *хусткї*, *кїсткї*;

наголошування займенника *вїн* у знахідному відмінку однини з прийменником *за*: *за ѡгѡ* (*єгѡ*, *негѡ*) — *за ѡго* (*нього*);

втрата значення зменшуваності суфіксом *-к-* в іменнику *вїйки*: *вїйки* в значенні *вїї* — *вїї* в цьому ж значенні;

вживання дієслівних суфіксів *-ува-* і *-ова-*: *мандровѡти*, *цїловѡти* або *мандрувѡти*, *цїлувѡти* — *мандрувѡти*, *цїлувѡти*;

форма місцевого відмінка однини іменників I відміни з шиплячими приголосними основи: *на грїуши* або *на грїушї* — *на грїушї*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду: *дубу, лісу, коню, товаришу* — *дубові, лісові, коньові, товаришові* або *коневі, товаришеві* і *дубу, лісу, коню, товаришу*;

форма називного відмінка іменника *вуса*: *вуси* — *вуса* або *вуси*;

форма називного відмінка множини іменників з суфіксом *-ан-* та іменника *люди*: *селяне, громадяне, міщане, люде* — *селяни, громадяни, міщани, люди*;

форма орудного відмінка займенника *вона* (з прийменником): *з ёю* — *з нею*;

форма називного відмінка займенника *те*: *тее* або *те* — *те*;

форма називного відмінка однини прикметників чоловічого роду: *добри, вишнєви, молоді* — *добрий, вишнєвий, молодій*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *багатеє, малее, довгее* або *багате, мале, довге* — *багате, мале, довге*;

форма називного відмінка множини прикметників: *гárníї, добрії, чужії* або *гárníє, добріє, чужіє* — *гární, добрі, чужі*;

форма давального і місцевого відмінків однини прикметників і займенників жіночого роду: *молодії, глибокії, тій* — *молоді, глибокі, ті* або *молодій, глибокій, тій*;

форма вищого ступеня прикметників і прислівників на *-іш-*: *білійши, білійше, білєйши, білєйше, білієйши, білієйше* або *біліши, біліше* — *біліший, біліше*;

форма вищого ступеня прикметників і прислівників на *-ш-*: *війши, блійши, війше, блійше* або *війши, блійши, війше, блійше* — *війший, блійчий, війше, блійше*;

вживання заперечної частки в займенниках і прислівниках: *неяки, неяк і нияки, нияк* — *ніякий, ніяк*;

вживання словосполучень: *журітися по сїну, за сїном, за сїна* — *журітися за сїном, за сїна*;

вживання слів — на позначення кукурудзи: *кияхі* — *кукурудза, качані, пшенічка*; рогача: *вілка, вилішник* — *рогач, хвátки, підньом*; гойдалки: *орєля (рєля), гойдалка* — *гойдалка*; кладовища: *мóгилки, кładowище* — *цвїнтар, кładowище*; курчати: *циплї, курчї* — *курчї*; у значенні *дуже*: *вельми, кріпко, дуже (великий)* — *дуже (великий)*; вживання вигуків, якими кличуть гусей: *гулю-гулю* або *те(є)-те(є)* — *гусь-гусь* або *гусю-гусю*.

У середньополіському і східнополіському говорах північного наріччя говірки з окремими рисами південних наріч сягають до лінії: Костопіль—Городниця—Малин—Димер—Козелець — на північ від Ніжина—Кролевець—Глухів. Приблизно по цій лінії, за «Атласом української мови», пролягають ізоглоси явищ (першими подаються риси, спільні з особливостями південних наріч, другими — риси північного наріччя):

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного *я*тя: *дід, тіло, сіно, сніг, ціп, річка, обід, вітер, пішки* — *діед, тіело, сіено, сніег, ціен, рієчка, обієд, вієтер, пієшки*;

вимова голосного на місці давнього *і* після шиплячих приголосних: як чистий *и* (*жіто, чістий, шірший*) — як звук, середній між *и* та *і*, або як чистий *и*;

вимова наголошеного голосного звука в закритому складі на місці давнього *е*: *кисіль, піч, курінь* — *кисіель, піеч, курієнь*;

вимова ненаголошеного голосного звука на місці давнього носового *е*: *місяць, колódязь, пám'ять* або *пámнять* — *місець, колóдезь, пáметь*;

кінцевий приголосний звук в іменнику *жовч*: *жовч* — *жовть*;

вимова іменника *гудзик*: *гúдзик* — *гúзик*;

початковий приголосний звук у словах *тісто, тісний*: *тісто, тісний* або *кісто, кісний* — *тісто, тісній*;

наголос в називному відмінку однини іменника *комір*: *кóмір* — *комір*;

форма родового відмінка однини прикметників жіночого роду: *дóброї, молодóї* — *дóброє, молодóє* або *дóброй, молодóй*;

вживання слів — на позначення лемеша: *леміш* — *сошнік*; чересла: *череслó* — *ніж* або *ниж*; гнізда: *гніздó* — *кублó* і *гніздó*.

Ряд особливостей середньополіського і східнополіського говорів північного наріччя «Атлас української мови» відзначає далі на південь від основної південної його межі по приблизній лінії: Здолбунів—Житомир — Васильків — Переяслав-Хмельницький — Прилуки — Конотоп — Рильськ (при протиставленні першими подаються риси північного наріччя, другими — особливості південних наріч):

голосний звук на місці давнього *е* в наголошеному закритому складі після шиплячих: *жі́нка, щі́тка* — *жі́нка, щі́тка*;

голосний звук на місці давнього **о** в наголошеному закритому складі: *тик, виз, ослін, поріг* — *тік, віз, ослін, поріг*;

голосний звук на місці давнього **о** в ненаголошеному закритому складі: *в конці, окінце* — *в кінці, вікінце*;

звукова будова іменника *парубок*: *пáробок* — *пáрубок*;

наголошування прикметників із суфіксом **-еньк-**: *біленький, тóненький, гарне́нький*; — *біле́нький, то-не́нький*;

форма називного відмінка одними іменників середнього роду на **-я**: *пір'є, весі́л्लє, ща́сте* — *пір'я, весі́лля, ща́стя*;

форма називного відмінка іменників *груді, гуси*: *груді́, гу́си* — *груді, гу́си*;

форма називного відмінка множини прикметників: *га́рни, до́бри, чужі́*—*га́рні, до́брі, чужі́*.

Західнополіський говір північного наріччя від волинського говору південно-західного наріччя, за «Атласом української мови», відділяють ізоглоси явищ (першими при протиставленні подаються риси західнополіського говору, другими — волинського):

відмінність вимови голосних на місці давнього ятя і **о, е** в новозакритих складах залежно від наголосу — однакова вимова цих голосних у наголошеній і ненаголошеній позиціях;

вимова наголошеного голосного звука на місці давнього ятя після **р**: *рі́чка, рі́дко, горі́х, стрі́х, зустрі́ти* і *рі́чка, рі́дко, горі́х, стрі́х, зустрі́ти*—*рі́чка, рі́дко, горі́х, стрі́х, зустрі́ти*;

вимова голосного на місці давнього ятя в іменниках *ді́ра, ді́рка*: *ди́ра́, ди́рка*—*дю́ра́, дю́рка*;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього ятя після зубних і губних приголосних: *сти́на́, ди́до́к, мишо́к* і *сти́на́, ди́до́к, мишо́к* — *сти́на́, ди́до́к, мишо́к*;

вимова голосного на місці давнього ятя в іменнику *пасі́ка*: *па́сика*—*па́сіка*;

вимова голосного на місці давнього ятя в дієслові *ці́лувати*: *ци́лува́ти*—*цю́лува́ти* і *ці́лува́ти*;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього ятя в іменнику *ві́дро*: *ведро́, видро́* і *відро́*—*відро́* і *видро́*;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього **е** в закритому складі: *о́сень, ка́мень, по́пел, о́синь*,

ка́минь, по́пил і о́сінь, ка́минь, по́пил—о́сінь, ка́минь, по́пил;

вимова ненаголошеного голосного на місці давнього-го *о* в закритому складі: *у конці́, ра́досьть і у кунці́—у кінці́, ра́дість;*

вимова голосного на місці давнього *о* в займеннику *він*: *вин і він—він;*

вимова ненаголошених голосних звуків в іменнику *лобода*: *лебеда́—лободá;*

вимова голосного звука після *л* в іменнику *яблуко*: *я́блико—я́блуко;*

наголос в іменнику *комір*: *комі́р—ко́мір;*

суфікси іменника *копач*: *копа́льник і копа́ч—копа́ч;*

суфікси іменника *горобець*: *горобе́й, горобу́х і воробе́ль—горобе́ць;*

суфікси іменників — назв поля з-під гречки, проса: *гре́чків'є, про́ссе—греча́нисько, проси́сько;*

форма родового відмінка однини іменників III відміни: *со́ли, ті́ни—со́лі, ті́ні;*

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду: *бра́тови, женихо́ви, ба́тькови, коне́ви, това́ришеви, злоді́єви—бра́тові, женихо́ві, ба́тькові, коне́ві, това́ришеві, злоді́єві;*

форма давального відмінка однини іменників середнього роду IV відміни: *теля́ти, гуся́ти, ягня́ти, порося́ти—теля́ті, гуся́ті, ягня́ті, порося́ті;*

форма родового відмінка однини прикметників і присвійних займенників жіночого роду з основою на твердий приголосний: *до́бреї, на́шеї, до́бриї, на́шиї і до́брої, на́шої—до́брої, на́шої;*

форма називного відмінка числівника *двісті*: *дві́сти—дві́сті;*

вживання слів на позначення — орача: *рата́й і ора́ч—ора́ч;* картоплі; *бу́льба, карто́пля і карто́шка—карто́пля і карто́фля;* мурашок: *мура́хі—кома́хі;* вживання вигуків, якими кличуть овець: *шут-шут і шу́тка-шу́тка—базь-базь.*

Наведена на основі даних «Атласу української мови» межа між західнополіським говором північного наріччя і волинським говором південно-західного наріччя в основному збігається з визначенням її попередніми дослідниками.

Південно-західне наріччя української мови на півдні межує з молдавською, румунською і угорською мовами, на заході — із словацькою і польською. Для

південно-східного наріччя на півночі і сході сусідньою є російська мова, на південному заході — молдавська і румунська.

За даними «Атласу української мови» південно-західне і південно-східне наріччя розмежовуються пасмом ізоглос яке знаходиться між лініями: Житомир — Козятин — Іллінці — Гайсин — Гайворон — Любашівка — Велика Михайлівка — на заході і Радомишль — Попільня — Сквиря — Ставище — Тальне — Новоукраїнка — Вознесенськ — Березівка — Одеса — на сході. Основна ж межа між цими наріччями проходить приблизно по лінії: Коростишів — Ружин — Тетіїв — на схід від Умані — Первомайськ — Миколаївка — Роздільна.

Ізоглоси, які на картах «Атласу української мови» розділяють південно-західне і південно-східне наріччя, ясна річ, відмежовують волинський і подільський говори південно-західного наріччя від середньонаддніпрянського і степового говорів південно-східного наріччя і в багатьох випадках не стосуються всіх говорів обох наріч.

По вказаній основній лінії, що розмежовує південно-західне і південно-східне наріччя, проходять ізоглоси явищ (при протиставленні першими подаються риси південно-західних говорів, другими — південно-східних):

вимова голосного звуку на місці давнього *я*тя в дієслові *цілувати*: *цюлува́ти* і *цілува́ти*—*цілува́ти*;

вимова першого ненаголошеного голосного звуку в іменнику *лобода*: *либодá* і *лободá*—*лободá*;

вимова голосного звуку на місці давнього *е* носового в числівниках на *-дцять*: *двана́цьцять*, *дев'ятна́цьцять*, *два́цьцайть* — *двана́цьцять*, *дев'ятна́цьцять*, *два́цьбиять*;

вимова шиплячого приголосного в іменнику *сажа*: *са́джа* і *са́жа*—*са́жа*;

звукова будова іменника *свaтьба*: *сва́дьба*—*сва́йба* і *сва́льба*;

звукова будова іменника *скирта*: *сти́рти*—*ски́рта* і *ски́рда*;

звукова будова дієслова *колисати*: *колиса́ти* — *ко-лиха́ти*;

наголошування іменника *кропива*: *кропи́ва* — *кропивá*;

суфікси у формах вищого ступеня прикметників: *біліщий* і *біліший* — *біліший*;

форма називного відмінка числівника *один*: *одén, їдén, едén—одін*;

форма називного відмінка числівника *чотири*: *штíри і чотíри—чотíри і чотíрі*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний звук: *сидíти, ходíти—сидíть, ходíть і сидіти, ходіти*;

форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни: *зна́є, дۇмає—зна, дۇма і зна́є, дۇмає*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів *дати, їсти*: *даш, їш і дасíш, їсíш—дасí, їсí*;

підрядний сполучник *поки*: *за́ки і за́ким, до́ки, по́ки—по́ки, до́ки*;

вживання конструкції: *идé (идۇть) трьох братів або три браті—идé (идۇть) три браті*;

вживання слів на позначення — кошари (на овець): *обóра і кошáра—кошáра*: глека (на молоко): *гладúщик і глéчик—глéчик і кушíн*; торби годувати коней: *опáлка і рéптух—шáнька і рéптух*; картоплі: *барабóля і картóпля—картóпля*; хмизу: *рі́ща—хмиз*; вагітної жінки: *грúба—вагітна*; про вовків: *завóдять і трúблять—ві́ють*; вживання вигуків, якими кличуть коней: *цьось-цьось і ксьов-ксьов—кось-кось і сьок-сьок*; вживання вигуків, якими відганяють коней: *куш, гатя́ і но—но*; вживання вигуків, якими відганяють овець: *а-ба́зь і а-р'я́—бі́ря-бі́ря і кучу́-кучу́*.

По західній лінії визначеної межі між південно-західним і південно-східним наріччями проходять ізоглоси явищ:

вимова кореневого голосного звука в іменнику *дірка*: *ді́рка—ді́рка*;

звукова будова іменника *квасоля*: *фасо́ля і квасо́ля—квасо́ля*;

форма орудного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду з м'яким приголосним основи: *па́льцом і па́льцем—па́льцем*;

форма родового відмінка іменників *люди, діти, гуси, гості, гроші*: *людíй, дітíй, гусíй, го́стíй, грóший—людéй, дітéй, гусéй, го́стéй, грóшей*;

форма знахідного відмінка однини займенника *він* з прийменником: *за ньóго і за не́го—за йóго і за ньóго*;

форма 1-ї особи однини дієслів майбутнього часу недоконаного виду: *бу́ду бра́ти і брав, бу́ду бі́ти і бив, бу́ду носі́ти і носі́в—бра́тиму, бі́тиму, носі́тиму і бу́ду бра́ти, бу́ду бі́ти, бу́ду носі́ти*;

вживання слів на позначення — півня: *когút і півень—півень*; білки: *бівірка і вивірка — білка*; ночов: *нецьки—но́чви і вагані*.

До явищ, ізоглоси яких проходять по названій східній лінії розмежувального пасма ізоглос, належать:

вимова переднаголошеного голосного звука в іменнику *халява*: *хольа́ва і халя́ва—халя́ва*;

вимова прикметника *глибокий*: *глібо́кий і глібо́кий — глібо́кий*;

вимова приголосного звука **р** перед голосним звуком, що походить з давнього носового **е**: *пора́док, горя́чий—пора́док, гаря́чий*;

вимова слів з початковим звукосполученням **хв**: *фіст, фобро́ст, фалі́ти, фата́ти—хві́ст, хвобро́ст, хвалі́ти, хвата́ти*;

вживання приставного приголосного **г**: *гора́ти, го́зеро і о́зеро, гону́к і гуну́к—ора́ти, о́зеро, ону́к і уну́к*;

вживання приставного приголосного **г** перед приставним голосним **і**: *гіржа́ти і гиржа́ти—і́ржа́ти*;

наголошування родового відмінка однини займенників *мій, твій*: *мо́го, тво́го—мого́, твого́*;

наголошування дієслів II дієвідміни в 1-й особі однини теперішнього часу: *но́шу або но́сю, ко́шу або ко́сю, про́шу або про́сю—ношу́ або носю́, кошу́ або косю́, прошу́ або просю́*;

вживання іменникових суфіксів **-ище** і **-исько**: *жи́тнісько, картóплісько, пасо́вісько—жі́тніще, карто́пліще, пасо́віще*;

словотвірні варіанти іменника *бич*: *бия́к—бич*;

словотвірні варіанти іменника *щавель*: *щаві́й—щаве́ль*;

словотвірні варіанти іменника *лівша*: *ліва́к—лівши́а або лівшу́н*;

форма орудного відмінка однини іменників III відміни: *со́лею або со́льною—сі́ллю*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *ля́ю або лі́ю—лю́*;

вживання словосполучень: *дві відрі́—два відрá*;

вживання назв на позначення — подвір'я: *обі́йстя́ — подві́р'я*; кочерги: *коцюба́—кочерга́*; вживання вигуків, якими кличуть овець: *базь-базь або ба́зю-ба́зю—бир-бир або сі-сі*; вживання вигуків, якими відганяють качок: *а-та́сь—гі́лля*.

Слід зауважити, що на південь від Первомайська ряд рис південно-західного наріччя проходить далі на

схід від зазначеної лінії і сягає до ріки Південний Буг, окремі риси цього наріччя доходять до ріки Інгул.

«Атлас української мови» засвідчує також явища, які поєднують північне наріччя з одним із південних і протиставляють їх другому південному. Так, північне і південно-східне наріччя протиставляються південно-західному ізоглосами явищ (першими наводяться спільні риси північного і південно-східного наріч, другими — особливості південно-західного наріччя):

вживання приставного голосного в дієслові *іржати*: *ржа́ти, ржу́ть* і *і́ржа́ти, і́ржу́ть*—*гиржа́ти, гиржу́ть* і *і́ржа́ти, і́ржу́ть* (у частині південноподільських говірок також *ржа́ти, ржу́ть*);

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сиді́ть, ході́ть* і *сиді́ти, ході́ти*—*сиді́ти, ході́ти*;

вживання слів у значенні — вагітна: *вагі́тна, важка́*—*вагі́тна, тяжка́, гру́ба* (*гру́ба* також у частині поліських говірок); хмиз: *хмиз*—*хмиз, хмі́зя, рі́ща*; чекати: *жда́ти, чека́ти*—*чека́ти*.

Північне і південно-західне наріччя протиставляються південно-східному рисами (першими наводяться спільні особливості північного і південно-західного наріч, другими — риси південно-східного наріччя):

вимова приголосного *р* перед *а*: *бура́к, зора́*—*бу́ряк, зора́*;

вимова ненаголошеного голосного в слові *заміж*: *за́муж* і *за́між*—*за́між*;

звукова будова іменника *зозуля*: *зазу́ля* і *зозу́ля*—*зозу́ля*;

наголошування іменника *кропива*: *кропи́ва*—*кропива́*;

суфікси іменника *вулик*: *ву́лей* і *ву́лій*—*ву́лик*;

форма називного відмінка іменника *миша*: *миш* і *ми́ша* — *ми́ша*;

форма називного відмінка однини займенника *ця*: *ця* і *ця́я*—*ця́*;

форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни: *зна́є, ду́має, слу́хає, гра́є*—*зна, ду́ма, слу́ха, гра* і *зна́є, ду́має, слу́хає, гра́є*;

назва діжі для тіста: *піка́льна діжа́* — *діжа́*.

За різними діалектними явищами українські наріччя співвідносяться по-різному. У галузі фонетики південно-східні і південно-західні говори мають багато спільного і протиставляються північному наріччю, у галузі граматики більше спільного між північним і пів-

денно-східним наріччями, а південно-західні говори їм протиставляються. У лексиці кожне наріччя приблизно в однаковій мірі виявляє свою специфіку.

ГОВОРИ ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ

Північне наріччя української мови за територією найменше. Воно охоплює Чернігівську область та північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Ровенської і Волинської областей. Українські поліські говірки знаходяться також на Берестейщині і Пінщині в БРСР. Північні говори української мови своїм предком мають мову давніх слов'янських племен полян, древлян, сіверян і північних волинян.

Найголовніша риса північного наріччя полягає в тому, що голосні звуки на місці давніх голосних невисокого піднесення (а після й, е носового, ятя, а також о, е в новозакритих складах) в наголошеній і ненаголошеній позиціях звучать по-різному. Важливими ознаками цього наріччя є також наявність так званих дифтонгів (двозвуків) на місці давніх наголошених о, е і ятя, поширеність дієслівного суфікса *-ова-*, вживання закінчення *-у* в давальному відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду, збереження давнього закінчення *-е* в називному відмінку однини іменників середнього роду типу *зілля*, вживання усічених форм прикметників у називному відмінку однини і множини, вживання конструкції типу *журітися по сину* у значенні «журитися сином» тощо.

Північне наріччя за даними «Атласу української мови», що загалом відповідають наявним уже спостереженням дослідників, поділяється на три говори: східнополіський, середньополіський і західнополіський. Східнополіський і середньополіський говори, хоч і відрізняються один від одного, загалом протиставляються західнополіському говору, у якому дуже поширені риси говорів південно-західного наріччя.

Межа між східнополіським і середньополіським говорами проходить в основному по Дніпру. По цій лінії проходила межа між Чернігівським і Київським воєводствами, Сіверським князівством і Київським воєводством, з середини XVII ст. і до кінця XVIII ст. Дніпро був державним кордоном між Росією і Польщею. Деякі дослідники, зокрема М. В. Никончук, вважають, що найважливішим чинником у розмежу-

ванні середньополіського і східнополіського говорів є те, що Дніпро був природним кордоном між давніми етнічними групами східних слов'ян. Проте, як буде видно з дальшого опису, більшість рис, які розмежовують східнополіський і середньополіський говори, можна характеризувати як відносно пізні.

Як свідчать відповідні карти «Атласу української мови», східнополіський і середньополіський говори розмежовуються ізоглосами явищ (першими при протиставленні наводяться риси середньополіського говору, другими — особливості східнополіського говору):

вимова голосного звука в іменнику *блиск*: *бляск, блєск, блиск і бліск* — *блєск, блиск*;

вимова голосного звука на місці ненаголошеного ятя в дієслові *цілувати*: *цьолувать, целувать, цилувать і цілувать* — *цалувать, целувать, цилувать і цілувать*;

вимова голосного звука на місці давнього *е* в іменнику *тітка*: *тьотка, тютка і тюотка* — *тюйтка, тюотка і тьотка*;

звукова будова іменника *порося*: *порося* — *порося, пареся і парася*;

звукова будова іменника *чемерка*: *чемєрка, чимєрка і чумарка* — *чемьорка і чиморка*;

словотвірна будова іменника *очіпок*: *чепєць і очіпок* — *чієпок (чєпок), чепєць і очіпок*;

звукова і словотвірна будова іменника *обичайка*: *обичайка і обічайка* — *обічка (обєчка, обієчка) і обічко (обєчко, обієчко)*;

суфікси на творення назв будівлі для корів: *короварня* — *корівник*;

форма називного відмінка однини займенника *той*: *тей* — *той* (*тей* тільки в північно-західних говірках східнополіського говору);

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сидіт і сидіть* — *сидіть*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на зубні приголосні: *ходю, водю, будю, сидю, носю, кося, прося і хожю, вожю, бужю, сижю, ношю, кошю, прошю* — *хожю, вожю, бужю, сижю, ношю, кошю, прошю* (тільки в східних говірках східнополіського говору виступають також форми типу *ходю, носю*);

форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *ходит, носит, просит, возит, баचित і*

хóдить, нóсить, прóсить, вóзить, бáчить — хóдить, нóсить, прóсить, вóзить, бáчить;

форма 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів I і II дієвідмін: *несúт, стережúт, хóдят, прóсят, лóвлят, волóчат і несúть, стережúть, хóдять, прóсягь, лóвлять, волóчать — несúть, стережúть, хóдять, прóсять, лóвлять, волóчать;*

вживання слів на позначення — димаря: *кóмин і трубá — бóвдур, трубá і кóмин;* кочерги: *ковеня́, коцюба́ і кочерга́ — кочерга́;* журавля (витягати воду): *журавель — звід і журавель;* гряділя: *стеблó, гряділь і стрелá — гряділь і стрелá;* способу оранки від середини загону до країв: *насклáд, навсклáд і всклад—всклад;* качки: *ка́чка і у́тка — у́тва і у́тка;* вигуків, якими відганяють котів: *а-коту́ і а-коцу́ — коту́, катя́, коцю́ і а-дзúс;* вигуків, якими відганяють корів: *а-ну́ і гей — гей і гей-кудú;* вигуків, якими кличуть овець: *бар-бар і бир-бир — бра-бра і бир-бир.*

За даними «Атласу української мови» межа між середньополіським і західнополіським говорами проходить не по ріці Горинь, як донедавна вважали дослідники, а трохи далі на захід від Горині (приблизно посередині між Стиром і Горинню, по Горині ця межа проходить тільки на півдні наріччя, де ріка робить коліно на захід). Західнополіський і середньополіський говори на картах «Атласу української мови» розмежовуються ізоглосами таких явищ (першими подаються особливості західнополіського говору, другими — середньополіського):

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного ятя після губних і зубних приголосних та після л: *білий, обід, вітер, сміх, тіло, дід, діти, сіно, сніг, слід, лізти, на столі — б́лий, об́ід, в́ітер, см́их, т́іло, д́ид, д́іти, с́іно, с́ниг, с́лид, л́ізти, на стол́і; б́єлий, об́єд, в́е́тер, см́ех, т́élo, д́ед, д́éті, с́éно, с́нег, с́лед; л́éзти, на столé і бі́єлий, об́і́ед, ві́е́тер, см́іех, ті́ело, ді́ед, ді́ети, сі́ено, с́ніег, с́ліед, лі́éзти, на столі́е;*

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного ятя після р: *річка, рідко, горіх, стріх, зустріти або рі́чка, р́ідко, гор́іх, стр́их, зустр́іти — рі́ечка, рі́едко, горі́ех, стрі́ех, зустрі́еть; ре́чка, ре́дко, горéх, стрех, зустрéть і рі́чка, р́ідко, гор́іх, стр́іх, зустр́іть;*

вимова голосного звука на місці давнього ненаголошеного ятя: *стіна́, дідо́к або стина́, дидо́к — сти́на́, дидо́к або стена́, дедо́к;*

вимова голосного звука на місці давнього ятя в дієслові *цілува́ти*: *цилува́ти—цѡлува́ть, цюлува́ть або цилувать*;

вимова голосного звука на місці давнього ненаголошеного ятя після губних приголосних: *мишо́к і мішо́к—мешо́к*;

вимова звукосполучень *ки, хи*: *Ки́їв, хи́трий; Ки́їв, хи́трий або Ке́їв, хе́трий—Ки́їв, хи́трий або Ки́їв, хи́трий*;

вимова голосного звука в іменнику *лід*: *лід—льод, люд, ліед*;

вимова кореневого голосного звука в іменнику щітка: *щітка і щі́тка—щі́тка, що́тка, щу́тка або щуо́тка*;

вимова голосного в числівнику *шість*: *шість, шисть або шесть—шисть, шесть або шієсть*;

вимова голосного в іменнику *піч*: *піч—пич і піеч*;

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного носового *е*: *взяв, дякувати і взев, де́кувати—взяв, дякувать*;

вимова голосного звука на місці давнього наголошеного *о*: *віз, він, тік, порі́г, лій і виз, вин, тик, порі́г, лий — воз, вон, ток, поро́г, лой; вуз, вун, тук, пору́г, луй і вуоз, вуон, туок, поруо́г, луой*;

вимова голосного звука після *л* в іменнику *яблуко*: *я́блико—я́блуко і я́блоко*;

звукова будова прислівника *смерком*: *смерко́м—змеркѡм і смеркѡм*;

звукова будова дієслова *вишкірити*: *ви́шкірити і ви́щірити—ви́щірить*;

звукова будова іменника *яструб*: *я́струб—я́стріб і я́струб*;

словотвірна будова іменників — назв поля з-під гречки: *гре́ків'є—гре́ківка і гре́ків'є*;

словотвірна будова іменника *наймит*: *на́ймит—на́ймик*;

рід іменника *посаг*: *по́саг—поса́га*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду твердої групи: *бра́тови, женихѡви, ба́тькови, ду́бови, лісови—бра́ту, жениху́, ба́тьку, ду́бу, лісу*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду м'якої і мішаної групи: *ко́неви і коньѡви, зло́дійови, това́ришови—коню́, злодію́, това́ришу*;

форма родового відмінка однини прикметників і прикметникової форми займенників жіночого роду: *дóбреї, нáшеї; дóбриї, нáшиї; дóброї, нáшої; дóбрей, нáшей* і *дóбри, нáши—дóбої, нáшої і дóброй, нáшой*;

форма орудного відмінка числівника *два*: *двима́, двіма́, двомі́ і двумі́—двома́ і двума́*;

форма називного відмінка числівника *двісті*: *дві́сти—дві́сти і дві́сті*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний звук: *сиді́ти, ході́ти—сиді́ть, ході́ть*;

форма прислівника *літом*: *лі́том і влі́то—лі́том і влі́тку*;

вживання слів на позначення — огудиння (огірків): *хмилі́ня і бéття — гуркові́ння і (о)гурéчник*; кукурудзи: *кукурúдза (кокорúза, какарúза) і качані́—кітяхі́, кіяхі́, кукурúдза (какарúза) і качані́*; хмари: *хма́ра і обо́лок — хма́ра і по́м'яг*.

В усіх трьох поліських говорах на основі деяких діалектних явищ карти «Атласу української мови» виділяють певні групи говірок, що протиставляються одна одній. Насамперед, як уже зазначалось, південна смуга говірок північних середньополіського і східнополіського говорів характеризується рядом рис південних наріч і становить тип перехідних говірок між наріччями, що виникли внаслідок міждіалектної взаємодії.

Східнополіський говір

Східнополіський говір знаходиться на території Чернігівської області і в північних районах Сумської та північно-східних лівобережних районах Київської області.

Серед особливостей східнополіського говору виділяються такі:

найбільша кількість двозвуків на місці давніх наголошених голосних *о* та *е* в новозакритих складах;

вимова ненаголошеного *о* як *у* в ряді слів (*услі́н, укрі́н, учку́р*);

вживання початкового *і* в словах *іго́лка, ігра́ть* і приставного *і* в словах *іллю́, ігру́ша*;

вимова звука *е* замість *о* в іменнику *слеза́*;

вживання приставного звука *й* в іменнику *ю́лиця* (вулиця);

вживання вставного звука *й* в прикметнику *гой-стри* (гострий);

звукова будова іменників: *пареся* (поросля), *чеморка* (чемерка), *обієчко* (обичайка); *лядя* (ляда), *дорщ* (дощ), *гледчók* (гледчик);

вживання форм 1-ї особи множини наказового способу дієслів на *-ом* (*ходьóm, берóm, несóm*);

вживання прийменника *са* в значенні *зі* (*самно́ю*);

вживання словосполучення *два ведри́* (два відра);

вживання слів на позначення: паймита—*челя́дник*, качки — *у́тва*, чорногуза — *га́йстер*, заметілі — *хві́ща* (*хві́жа*); кукурудзи — *кі́кі*, грибів — *ба́бки*, полиці в плузі — *отва́л*, воза для перевезення зерна — *ма́жа́*, торби годувати коней — *ка́йстра*, батога — *пу́га*, оранки урозгін — *вобиго́ню*, димаря — *бо́вдур*, скатерті — *насті́льниця*, труни — *гроб*, вигука, яким кличуть овець, — *бра-бра*, вигука, яким відганяють качок, — *ву́тя*, вигука, яким відганяють котів, — *а-дзю́с*.

У східнополіському говорі виділяється група північних говірок, що лежить на північ від лінії, проведеної від Дніпра до гирла Снові через Чернігів, та на захід від ріки Снов, крайні північні говірки на схід від Снові і далі по обидва боки течії Десни. Найголовніші риси цих говірок такі:

перехід ненаголошеного *е* в *а* після м'яких і стверділих (шиплячих та *р*) приголосних (*о́сянь, сяло́, рака́, жані́цца*);

вимова *и* після м'яких приголосних як *і* (*сіні*); вимова давнього *і* після губних приголосних як *і* (*ві́лкі*) або як звук, середній між *и* та *і*, тоді як у решті східнополіських говірок виступає звук *и* (*ві́лки, мі́лий, бі́ти*);

вимова голосного *і* на місці давнього *я* в іменнику *ді́рка*, у решті східнополіських говірок — *ди́рка*;

вимова голосного *а* на місці давнього *я* в дієслові *ці́лувати: цілува́ть*;

м'яка вимова приголосних звуків перед голосними переднього ряду (*тьі́хо, нйі́ва, селя́не*);

м'яка вимова приголосного *з* в іменнику *зозу́ля: зязю́ля, зезю́ля*;

вживання приставного *й* в займеннику *він: йон, йун*;

вживання збірних форм іменників типу *селя́нне* (селяни);

форма називного відмінка однини прикметників і займенників середнього роду на *-оє* (*бага́тоє, малóє, до́вгоє, то́є*);

збереження основ на *г, к* при дієвідмінюванні у 1-й особі однини і в 3-й особі множини (*стере́гу, пеку́; стерегу́ть, пеку́ть*);

вживання дієслівної форми *пе́є* в значенні *співає*.

Особливості зазначеної групи говірок пояснюються взаємодією з говірками білоруської мови.

Крім того, в східнополіському говорі виділяються крайні східні говірки (на схід від лінії Шостка — Кролевець) з такими основними рисами:

вимова голосного звука *и* на місці давнього ненаголошеного носового *є* (*риби́й, заприж́у, па́мить*), тоді як у решті східнополіських говірок відповідні слова вимовляються із звуком *е* (*ребі́, запреж́у, па́меть, па́м'еть*) або *я* (*рябі́, запряж́у, па́м'ять*);

вимова голосного звука *і* на місці давнього ненаголошеного носового *є* в іменнику *мі́сіць*, у решті говірок *мі́сець* або *мі́сяць*;

вимова голосного звука *и* на місці давнього ненаголошеного носового *є* в числівникових формах на *-дцять* (*двана́дцять*), у решті говірок *двана́цет* або *двана́дцять*;

вимова ненаголошеного голосного *є* як *и* (*си́ло, о́зиро*);

звукова будова імені *Ївдо́ха*, у решті східнополіських говірок *Євдо́ха* або *Явдо́ха*;

звукова будова іменника *швѐренъ* (шворінь);

форми 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на *д, с* (*ход́ю, вод́ю, буд́ю, сид́ю, нос́ю, кос́ю, про́сю*);

форма 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-ють* (*ход́ють, про́сють*);

вживання слів на позначення: селезня — *ута́к*, клуні — *пѐня*, вигука, яким кличуть гусей, — *тег-тег*.

Специфіка зазначених говірок зумовлена передусім їх розташуванням на межі з говірками російської мови, з одного боку, і середньонаддніпрянськими та слобожанськими говірками південно-східного наріччя української мови — з другого. Загалом же східнополіський говір північного наріччя давній, найправдоподібніше в його основі лежить мова східнослов'янських племен полян і частково сіверян.

Середньополіський говір

Середньополіський говір охоплює територію більшої північно-східної частини Житомирської і північних правобережних районів Київської області.

До специфічних особливостей середньополіського говору належать:

на місці давніх голосних *ы* та *і* вимовляється звук, середній між *и* та *і*;

перед голосними звуками, що походять з давнього *я*тя, губні приголосні вимовляються твердо (*свит, смих, свет, смех*);

виступає звукова будова дієслова *єржать* (іржати);

інфінітиви дієслів, а також форма 3-ї особи однини і множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни можуть вживатися з твердим *-т* (*сидіт, ходіт; хóдит, нóсит; хóдят, нóсят*);

з твердим кінцевим *т* вживаються також числівникові форми (*дванáццат, дванáньцат, дев'ятна́ццат, дев'ятна́ньцат*);

дієслівні форми з губними приголосними основи вимовляються із звуком *й* перед закінченням (*люб'ю, люб'ят* або *люб'ять*);

у формі 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни зубні приголосні звуки не чергуються з шиплячими (*ходію, носію, свистію*);

зворотні дієслова вживаються з часткою *-са* (*пора́дивса, одру́живса, ста́лоса, робі́лоса, здава́лоса, трапля́лоса*);

конструкції типу *беру́ серпа́, взяв ножа́* переважають над конструкціями *беру́ серп, взяв ніж*; переважає над іншими також конструкція *мені бо́літь голова́*;

вживаються слова: *багно́* — вид рослини, *козля́к* — родова назва грибів, *дви́ж (здви́ж)* — трясовина, *веселу́ха* — райдуга, *товста́* — вагітна, *кімба́лка* — очіпок, *ковеня́* — кочерга, *тук* — клуня, *стебло́* — гряділь, *вроски́дку (нароски́дку)* — урозгін (орати), *зрі́х* — огріх в оранці, *а-коту́* — вигук, яким відганяють котів, *сю-сю* — вигук, яким кличуть собак, *бар-бар* — вигук, яким кличуть овець, тощо.

Крайні північні говірки середньополіського говору біля кордону с БРСР рядом рис поєднуються з північними говірками східнополіського говору і разом з ним становлять наслідок узаємодії українських по-

ліських говірок з говірками білоруської мови. До таких рис, за «Атласом української мови», належать:

відповідно до загальноукраїнського голосного звука **и** після м'яких приголосних вимовляється **і**, а після твердих приголосних звук, середній між **и** та **і**;

вимова голосного **і** в іменнику *дірка* (у решті середньополіських говірок *дірка*);

приголосні звуки перед голосними переднього ряду вимовляються м'яко (*зелéни, нýва, тýхо, сýннi*);

м'яка вимова приголосного **з** в іменнику *зезю́ля*;

м'яка вимова приголосного **р** перед голосним **і**, що походить з давніх **ы** та **і** (*ріба, трі*);

наявність збірних форм іменників типу *селя́нне*;

форма 1-ї особи множини теперішнього часу дієслів I дієвідміни на **-ом** (*несо́м*);

вживання слова *стрéла* в значенні *грядiль*.

У крайніх північно-східних середньополіських говірках (у межах Київської області) виділяються ще такі особливості: приставний звук **й** в займеннику *йон, юн* (він), форма давального відмінка множини іменників II відміни чоловічого роду на **-ом** (*воло́м, брато́м*), форма місцевого відмінка множини цих же іменників на **-ох** (*на воло́х, барано́х*), вживання слова *гумно́* в значенні *клу́ня*.

Взаємодією з сусідніми говірками білоруської мови зумовлена своєрідність говірок у північно-західній частині середньополіського говору на північ від Олевська і Рокитна, які виділяються такими рисами:

вимова голосного **у** на місці давнього **ы** (*бук, муш, ву, вусота́, пута́є*), зокрема в префіксі **ви-** (*вúтратить, вúйти*);

вимова м'якого приголосного звука **з** з можливим сполученням із звуком **й** на місці м'якого **в** у словах *ся́то, сяті́, сья́то, сьяті́*;

вимова приголосного **зь** замість **д** в імені *Зьмитро́* (Дмитро);

вживання словосполучення *іди́ до́му* в значенні «іди додому»;

вживання слів: *гори́цай* у значенні *гончар*, *щаве́р* у значенні *щавiль*.

Крайні північні говірки середньополіського говору окремими рисами споріднюються з усіма говірками східнополіського говору: це вставний приголосний звук **р** в іменнику *дори́ц* (дош) і форма вказівного займенника *се* (у решті середньополіських говірок — *(о)це*).

За «Атласом української мови» в середньополіському говорі виділяється ще група східних говірок приблизно в межах Київської області, які характеризуються такими рисами:

на місці давнього **о** в закритому складі вимовляється голосний звук **у** (*вуз, тук, молодій, глибокуй*); дієслово *іржати* вимовляється з початковим **и** (*иржа́ть*);

вживання звукосполучення **рй** замість м'якого **р** (*пор'ядок, гар'ячий, зор'я, р'ясни*);

вживання звукосполучення **рй** замість твердого **р** (*гр'яд, р'яма*);

вживання конструкції типу *у мене бо́літь голова* (у решті східнополіських говірок вживається вислів *мені бо́літь голова*);

вживання слів: *мілиці* — чепіги, *ба́нька* — наперсток у косі, *се́лех* — селезень, *лобко́* — лобач, *ковеня́* — кочерга, *клу́ня* — клуня (у решті середньополіських говірок у цьому значенні вживається слово *тік*), *сьок-сьок* — вигук, яким кличуть коней.

На думку археологів, приблизно по межі між Житомирською і Київською областями в XI—XII ст. проходила межа між деревлянами і полянами. Можливо, що ця давня етнічна межа якоюсь мірою постає підґрунтям сучасного групування середньополіських говірок.

У крайній західній частині середньополіського говору в межиріччі Горині і Случа «Атлас української мови» відзначає деякі риси, що поєднують відповідні говірки з західнополіськими говірками:

вживання приставного приголосного **г** перед голосним **о** (*го́сінь, го́зиро, гове́с*);

форма родового відмінка множини іменників І відміни на **-ей** (*сове́й, козе́й, хворобе́й*);

форма родового відмінка іменника *гроші* на **-ий** (*гро́ший*). У цих же говірках відзначено перехід звукосполучення **шн** в **чн** (*туте́чний*).

Взаємодія між говірками середньополіського і західнополіського говорів на зазначеній території сприймається як сама по собі зрозуміла.

За М. В. Никончуком, виділення груп говірок у межах середньополіського говору пов'язане з давніми етнічними групуваннями на цій території і є залишком особливостей родо-племінних говорів. Проте наведені вище риси окремих груп середньополіських говірок вказують на виникнення їх унаслідок пізніх,

уже українських діалектотворчих процесів та українсько-білоруських міжмовних узаємин. Загалом же архаїчний середньополіський говір, очевидно, походить від мови східнослов'янських племінних об'єднань полян і деревлян.

Західнополіський говір

Західнополіським говором охоплюється територія майже всієї Волинської і північно-західних районів Ровенської областей, а також Берестейщини і Пінщини в БРСР. Говірки західного Полісся характерні тим, що в них поєднуються особливості північного наріччя з рисами південно-західних говорів. До найголовніших рис цього говору можна віднести такі:

на місці давніх наголошених голосних **о**, **е**, а також на місці ятя переважно виступають голосні однорідного утворення (монофтонги), а не дифтонги, як у середньополіському і східнополіському говорах; ненаголошений голосний звук **е** наближається до **и** (силó, мині);

у більшій частині говору наголошений звук **а** після м'яких і шиплячих приголосних переходить в **е** (взев, дéкувати, тéжко, душé);

у північній частині говору в **е** переходить наголошений **а** після **й** (éма, éгода, éблюко);

звукосполучення **ги** переходить в **ге** (гéнути, ворогé, плугé);

давній ненаголошений звук **о** переходить в **у** (гу́дина, в кунці);

наявність у багатьох словах приставного голосного **о** (обия́к — бияк, олі́ко — лико, оліщи́на — ліщина, очерéмуха — черемха);

вживання суфікса **-ель** в іменнику *воробéль* (горобець);

вживання суфікса **-аш** в іменнику *лівáш* (лівша);

вживання прикметникового суфікса **-ейк-** (*лигéйкий, малéйкий, тонéйкий*);

вживання форм давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду на **-ови**, **-еви** (*бра́тови, конéви*);

вживання форм давального відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи на **-ом** (*ко́ньом, лю́дьом*);

вживання форм місцевого відмінка множини іменників на **-ох** (*двéрох, грю́дьох*);

вживання форм родового відмінка однини прикметників і займенників на **-еї** (*дóбреї, молодéї, нáшеї*);

вживання форм найвищого ступеня прикметників і прислівників з префіксом **нав-** (*навстáрший, нав-нїжчий, навскоріше*);

вживання числівникової форми орудного відмінка *двима́* або *двіма́*;

вживання форм інфінітива на **-ти** і **-чи** (*сиді́ти, могчи́, пичи́*);

вживання форм 1-ї особи однини дієслів майбутнього часу типу *бра́тим, би́тим, коси́тим*;

звукова будова слів: *дя́тьол* (дятел), *били́ця* (білка), *сачі́вка* (сочевиця), *до́щка* (дошка), *пі́рікінути* (перекинути), *влі́то* (літом);

вживання слів: *не́нька* (колиска), *о́болок* (хмара), *нати́на* (бурячиння), *сплав* (драговина), *голля́че* (хмиз), *ши́тик* (чоловічий пояс), *ла́пи* (чепіги), *закрі́й* (полиця в плузі), *квіту́т* (квітує — про жито).

У західнополіському говорі на північ від ріки Прип'ять (в основному на території БРСР) виділяються говірки Берестейщини і Пінщини, що рядом рис споріднюються із середньополіськими говірками. Від решти західнополіських говірок вони відрізняються рисами:

на місці давнього наголошеного ятя після приголосного **р** виступає голосний **е** (*ре́чка, ре́дко, го-ре́х*), у решті західнополіських говірок виступають голосні **і**, **и**;

на місці давнього **е** в слові *лі́д* вимовляється звук, близький до **у** (*лю́д*) або **и** (*ли́д*), у решті говірок — **і** (*лі́д*);

на місці давнього **е** в наголошеному закритому складі вимовляється голосний **е** (*ше́сть, сем*), у решті говірок вживаються голосні **і** та **и**;

на місці давнього носового **е** в кінцевому наголошеному складі виступає голосний **а** (*ягня́*), у решті говірок — **е**;

на місці давнього **о** в наголошеному закритому складі вимовляється голосний **у** або звук, близький до **у** (*ву́з, хву́ст, тук, сту́л, ру́г, пору́г, луй, вун*), у решті говірок відповідно вживається **і** або звук, проміжний між **і** та **и**;

вживання приголосного **в** замість **м** у слові *ва́ндрува́ти*;

вживання звукосполучення **зм** замість **см** у слові *змерком*;

вживання початкового приголосного **ш** в іменнику *шворінь*, у решті говірок *шворінь* і *сворінь*;

тверда або м'яка вимова кінцевого приголосного **р** (*звір* і *звірь*), у решті говірок тільки тверда;

суфікс **-ій** в іменнику *воробій*, у решті говірок названий іменник з таким суфіксом не вживається;

вищий ступінь прикметників на **-ійш-** (*білійший*, *добрійший*), в інших говірках — **-іш-** (*біліший*) та **-ішш-** (*білішший*);

форма називного відмінка числівника *одьо́н* (один), в інших говірках — *оді́н* і *їді́н*;

форма іменника *свирдьо́лок* (свердел);

вживання слів: *мозі́ль* (вузол), у решті говірок *вў́зол*; *бич*, *пў́га* (батіг), у решті говірок *баті́г* (*ба-ті́г*); *ужо́вка* (капиця), у решті говірок *ка́пиця*; *кли-ка́ти* (ковтати), у решті говірок *ковта́ти* і *лига́ти* (з проривним **г**); *а-сю́* — вигук, яким відганяють свиней, у решті говірок вживаються інші вигуки.

Вузькою смугою понад рікою Буг у західнополіському говорі рядом рис виділяються ще надбузькі говірки (аналогічні говірки збереглися й на захід від ріки Буг на території Польщі):

вимова голосного **і** на місці давнього **е** в слові *мі́д* (мед), у решті говірок — *ме́д*;

звукосполучення **вль** на місці давнього м'якого **в** (*здо́ровля*), у решті говірок — *здо́ров'я*;

вживання приголосного **с** замість **х** у слові *коли-са́ти* (колихати);

звукова будова іменника *лобода́*, у решті говірок — *лебеда́*;

форма місцевого відмінка однини іменників I відміни м'якої групи на **-и** (*в землі́*, *на рілі́*, *на стерні́*, *на доло́ни*), у решті говірок відповідно виступає закінчення **-і**;

форма орудного відмінка однини іменників середнього роду II відміни м'якої групи на **-ом** (*по́льом*, *се́рцьом*), у решті говірок відповідно вживається закінчення **-ем**;

вживання вказівного займенника *той*, *та*, *те*, у решті говірок *цей*, *ця*, *це* або *сей*, *ся*, *се*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити* — *лію*, *лієш*, у решті говірок *ллю*, *ллеш*;

вживання прийменника *без* (через), у решті говірок *че́рез* або *ке́рес*;

вживання слів: *осу́шок* (окраєць хліба), у решті го-

вірок *окра́йчик*, *лобо́к* або *цілу́шка*; *ла́пати* (ловити), у решті говірок *лові́ти*; *цинь-цинь* — вигук, яким кличуть свиней.

Групування говірок у західнополіському говорі, здійснене за даними «Атласу української мови», загальною збігається з дотеперішнім визначенням трьох груп західнополіських говірок за лексичними даними (Й. Тарнацький).

Як видно з наведеного матеріалу і як неодноразово стверджували дослідники, західнополіський говір північного наріччя істотно відрізняється від середньополіського і східнополіського говорів; особливість його полягає в нашаруванні на північну діалектну основу південно-західних говіркових рис. Найбільше південно-західних особливостей у надбузьких говірках, найменше — у берестейських і пінських.

Західнополіський говір постав унаслідок найдавнішої колонізації цієї території різними етнічними елементами. Очевидно, північна (поліська) частина історичної Волині етнічно споконвіку відрізнялася від південної, яку охоплює сучасний волинський говір, що зумовлювалося відмінними природними умовами. На території, яку охоплює західнополіський говір, за давньоруським літописом, жило східнослов'янське племінне об'єднання бужан, яке пізніше стало називатися волинянами. Бужани первісно входили до складу найдавнішого племінного об'єднання дулібів. Західнополіський говір відповідає також північній частині території Червенської землі, що виділилася в X ст. На думку істориків, червенська територія захоплювала течію ріки Стир, але не доходила до Горині. По Горині вже знаходилися міста, що належали до «Руської землі». Як видно з наведеної вище межі між середньополіським і західнополіським говорами, даним історії повністю відповідають мовні факти.

Історичними чинниками зумовлена відмінність берестейських говірок від решти західнополіського говору. Археологи допускають, що у VIII—IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять і освоїли територію майбутньої Берестейщини. Проте, на думку істориків, Берестейщина має свою історію, відмінну від історії «Червенських городів». В XI—XII ст. вона входила до складу Київської Русі. Берестейщина виявилася крайньою на заході частиною київської території, що прилягала до Турово-Пінських земель.

До Волинської «області» Берестейська земля була приєднана в другій половині XII ст.

Виділення надбузьких говірок у західнополіському говорі пояснюється давнім етнічним зв'язком цієї території з Наддністрянщиною і багатовіковим перебуванням відповідних земель у складі Польщі.

ГОВОРИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Південно-західним наріччям охоплюються південні райони Волинської, Ровенської і Житомирської областей, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська області та західна частина Черкаської, Кіровоградської і Одеської областей. Ряд говірок південно-західного наріччя збереглося на території Польщі, один говір (лемківський) розміщений на території Чехословаччини, окремі говірки південно-західного наріччя знаходяться на території Молдавії і Румунії, а переселенські також у Югославії, Канаді, США.

Південно-західні говори української мови характеризуються великою строкатістю. Ця строкатість зумовлена передусім етнічними чинниками. Мова давніх східнослов'янських племен волинян, уличів, тиверців і білих хорватів, яким відповідає населення південно-західної України, найправдоподібніше, характеризується певними відмінностями.

Сучасні південно-західні говори української мови утворюють три виразні групи: волинсько-подільську, галицько-буковинську і карпатську. Можна допускати, що волинський і подільський говори відповідають мові давніх південних волинян і уличів. Г. Ф. Шило вважає, що уличі були також предками наддністрянців. Галицько-буковинська група говорів з гуцульським говором, очевидно, походить від мови тиверців. Населення Наддністрянщини, яке відповідає літописному розміщенню тиверців, у «Повісті временних літ» під 1138 роком уже називається галичанами. У XIII ст. Наддністрянщина входить до Галицької землі Галицько-Волинського князівства. Карпатська група говорів, правдоподібно, своїм предком має мову білих хорватів. Специфіка українських карпатських говорів, які виявляють певну спільність з говорами південнослов'янських і західнослов'янських мов, відповідає думці археологів, що білі хорвати були схід-

нослов'янським залишком обширного праслов'янського племені. Очевидно, тиверці, яких літопис розміщує по нижній течії Дністра, під тиском угрів та печенігів перейшли на територію пізнішої Галичини і східного Закарпаття і роз'єднали первісних сусідів волинян і білих хорватів, на що вказує, зокрема, розірваність ряду сучасних карпатських і волинсько-поліських ізоглос. На можливу первісну суміжність білих хорватів і волинян вказують дані археології.

Слід мати на увазі, що прямої відповідності між племінними мовами східних слов'ян і сучасними південно-західними українськими говорами немає. Більшість рис сучасних південно-західних говорів розвинулася порівняно пізно, переважно вже на ґрунті української мови, проте в основі збереження певних залишків давнини в одних говорах і появи відповідних нових утворень в інших могло бути давнє мовно-етнічне підґрунтя.

Важливим політичним чинником, що сприяв узамодії первісних південно-західних говорів, було об'єднання відповідних земель у Галицько-Волинському князівстві. Загарбання в XIV ст. земель Галичини, Белзщини і частини Холмщини Польщею, а Волині — Литвою, підкорення всіх цих земель після Люблінської унії 1596 р. Польщею теж позначились на узамодії між відповідними говорами. Важливими для утворення сучасних українських південно-західних говорів були також пізніші міграційні процеси.

Певні політико-адміністративні чинники в ряді випадків сприяли також розчленуванню сучасних південно-західних говорів. Так, межа між волинським і наддністрянським говорами в певній частині відповідає кордону між Галицьким і Волинським князівствами за давньоруської доби, а пізніше кордону між Руським і Волинським воеводствами, далі між Галичиною і Волинською губернією. Подільський говір частково збігається з межами Подільського воеводства, а ще більшою мірою пізнішої Подільської губернії. На розмежуванні подільських і наддністрянських говірок позначилось перебування Галичини під владою Австрії після розподілу Польщі в 1793 р., а після першої світової війни до 1939 р. знову під владою Польщі.

Волинський і подільський говори як окрема група говорів південно-західного наріччя характеризуються тим, що більша східна їх частина великою мірою споріднена з говорами південно-східного наріччя, переважно особливості цих говірок нашаровувались на північно-східну діалектну основу в процесі створення середньонаддніпрянського говору і далі всього південно-східного наріччя.

До загальних ознак волинського і подільського говорів належать:

збереження голосного **а** після м'яких і шиплячих приголосних (зять, сядь, тяжко, дякувати, жаль, час, шáпка);

ствердіння приголосного **р** (бúра, зорá, бурáк, по-ра́док, раснiй);

пом'якшення суфіксальних приголосних **с** і **ц** (сiльськiй, турéцькiй, жнець);

форми давального відмінка однини іменників II відміни твердої, м'якої і мішаної груп на **-ові** (бáтькові, брáтові, коньóві, товáришові);

форми орудного відмінка однини іменників I відміни твердої, м'якої і мішаної груп на **-ою** (рукóю, земльóю, душóю);

форми 2-ї особи однини теперішнього часу від дієслів *їсти*, *дати* — *їсiш*, *дасiш*;

вживання слова *комарі* в значенні *мурашки*, тощо.

Волинський говір

Волинський говір знаходиться на території південних районів Волинської, Ровенської і Житомирської та північних районів Львівської, Тернопільської, Хмельницької і Вінницької областей. На півночі він межує з середньополіським і західнополіським говорами північного наріччя, на сході — із середньонаддніпрянським говором південно-східного наріччя. Про ці межі була мова при характеристиці наріч. На заході межею волинського говору на сучасному етапі є державний кордон з Польщею, хоч окремі українські волинські говірки зберігаються і за межами кордону. На півдні волинський говір межує з наддністрянським і подільським говорами. Південна межа волинського говору проходить приблизно по лінії: Белз—Мости Великі—Буськ—Золочів—Збараж—Красилів—Хмільник—Калинівка—Тетіїв. Слід зауважити, що

загалом по цій лінії (з деякими уточненнями) межу між волинським і наддністрянським говорами визначали їх дослідники Г. Ф. Шило і К. Дейна. Приблизно по названій межі за «Атласом української мови» проходять ізоглоси явищ (при протиставленні першими наводяться риси волинського говору, другими — наддністрянського і подільського):

голосні звуки *о* — *е* після шиплячих приголосних: *шóстий* — *шéстий*;

звукова будова іменника *зозуля*: *зозу́ля* і *зозу́ля* — *зозу́ля*;

звукова будова іменника *ковбання*: *ковба́ня* і *коба́ня* — *калаба́ня*;

звукова будова іменника *криниця*: *крини́ця* — *кирни́ця*;

звукова будова іменника *комір*: *ко́мір* — *ко́мнір*;

звукова будова іменника *пахва*: *па́хва* і *пахва́* — *па́ха* і *паха́*;

звукова будова іменника *дошка*: *до́шка* і *до́ска* — *до́шка*;

твердість і м'якість приголосного *ц* в кінці слів: *хло́пець*, *удове́ць*, *жнець* — *хло́пец*, *удове́ц*, *жнец* і *хло́пец*, *удове́ць*, *жнець*;

словотвірні варіанти іменника *лівша*: *ліву́н* і *лівшу́н* — *ліва́к*, *лівку́тник* і *мальку́тник*;

словотвірні варіанти іменника *праник*: *прач* — *пра́ник* і *прані́к*;

форма називного відмінка однини іменника *блоха*: *блох* і *блоха́* — *блоха́*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду: *бра́тові*, *женихо́ві*, *ба́тькові*, *това́ришові*, *зло́дійові* — *бра́тови*, *женихо́ви*, *ба́тькові*, *това́ришови*, *зло́дійови*);

форма знахідного відмінка займенника *він* з прийменником: *за ньóго* — *за не́го*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *ллю*, *ллеш* — *ле́ю*, *ле́їш*; *ля́ю*, *ля́єш*;

форма 1-ї особи множини дієслів минулого часу: *ми ходи́ли*, *роби́ли* — *ходи́ли**с**мо*, *роби́ли**с**мо*, *чита́ли**с**мо*, *писа́ли**с**мо* і *ми ходи́ли*, *роби́ли*, *читали*, *писали*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини умовного способу: *я дав би*, *ти дав би* — *да́вбим*, *да́вбис*;

вживання часток: *неха́й*, *нех* — *най*, *ней*;

вживання слів на позначення — печі: *піч* — *п'єц*;
півня: *півень* — *кугу́т* (*когу́т*); *мурашок*: *кома́хі* —

муравлі і комарі; хмизу: хмиз — ріща; бачити: ба́чи-ти — ві́діти.

Волинський говір від наддністрянського (по названій лінії до Збруча) ще відмежовується рисами:

голосні звуки на місці давнього *е* в іменнику *мед*: *мед — мід*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після приголосного *р*: *запряжу́ — за́пріжу́ і за́прежу́*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після губних приголосних: *па́м'ять і па́мнять — па́мніть*;

початкові приголосні звуки в дієслові *мандрувати*: *мандрува́ти — вандрува́ти*;

початкові приголосні в іменнику *квасоля*: *пасо́ля і квасо́ля — фасо́лі*;

звукова будова іменника *ложка*: *ло́жка — лі́шка*;

звукова будова іменника *війт*: *війт і вуйт — віт*;

звукова будова прикметника *різний*: *рі́зний — рі́жний*;

приставні приголосні перед *о*: *гора́ти, гори́х — во́рати, во́ріх*;

твердість і м'якість приголосного *л* в іменнику *мельник*: *ме́льник — ме́льник*;

м'якість і твердість приголосного *ц* в іменнику *нецьки*: *не́цьки — не́цки*;

форма орудного відмінка однини іменників I відміни м'якої групи: *доло́нею і доло́ньою — доло́нев, доло́нем і доло́ньом*;

форма місцевого відмінка іменників I відміни м'якої групи: *у землі́, на ріллі́ — у землі́, на рілі́*;

форма родового відмінка однини іменників III відміни: *со́лі, зло́сті — со́ли, зло́сти*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни м'якої групи: *коне́ві, женце́ві — коне́ви, женце́ви*;

форма місцевого відмінка однини іменників II відміни з основою на *-ц*: *у кінці́, вінци́ — у кінці́, вінци́*;

форма давального відмінка однини іменників IV відміни з суфіксами *-ат-*, *-ят-*: *лоша́ті, теля́ті — лоше́ту, теле́ту і лоше́тови, теле́тови*;

форма орудного відмінка однини іменників IV відміни з суфіксами *-ат-*, *-ят-*: *лоша́м, теля́м — лоше́том, теле́том*;

форма називного відмінка числівника *дев'яносто*: *дев'яно́сто і девино́сто — дев'ядесéт і деві́десéт*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів

дати, їсти: *дасі́, їсі́ і дасі́ш, їсі́ш* — *дась, їсь і даш, їш*;

варіанти сполучників *що, щоб*: *шо — же і шо; шоб і шобі́* — *жеб, жебі́ і шоб, шобі́*;

варіанти частки *ся*: *ся — сі, си, се*;

вживання словосполучень: *після обіду, війні́ і по обіді, війні́* — *по обіді, війні́*;

вживання словосполучень типу *взяти ніж*: *взяв ножа́* — *взев ніж*;

вживання слів на позначення — *горища: гора́ — стрих*; *шматка: кусо́к — кавало́к і кавальчик*; *курчати: курча́ — ку́р'і, ку́р'ітко*; *дятла: дя́тел — довба́ч*; *дядька: дя́дько — ву́йко*; *яблука: я́блуко — я́пко*; *берегти: бере́гті́ — пильнува́ти*; *навстіж: на́встіж і навстеже́нь — наро́ствір*.

Від подільських говірок по названій лінії волинський говір відмежовується ізоглосами:

твердість і м'якість приголосного *л* в іменнику *попіл*: *по́піл — по́піль*;

твердість і м'якість приголосного *л* в дієслові *цілувати*: *цю́лува́ти — цюлюва́ти*;

приголосні *ж і з* в іменнику *ожеред*: *озере́д — ожере́д*;

приголосні *дж і ч* в іменнику *бджола*: *пчола́ — бджола́*;

звукосполучення *ки і кі* в іменнику *сокира*: *сокіра — сокі́ра*;

звукова будова іменника *соняшник*: *со́нешник, солоне́шник і со́яшник — со́няшник і со́яшник*;

наголос в іменнику *руно*: *ру́но і рунó — ру́но*;

форма давального відмінка однини іменників II відміни м'якої групи: *коне́ві — коньо́ві і конньо́ви*;

форма орудного відмінка однини іменників II відміни м'якої групи: *па́льцем, по́лем, се́рцем — па́льцьом, по́льом, се́рцьом*;

форма родового відмінка однини іменників IV відміни із суфіксом *-ят-*: *теля́ті, гуся́ті, ягня́ті, порося́ті* — *теляти, гуся́ти, ягня́ти, порося́ти*;

форма давального відмінка однини іменників IV відміни із суфіксом *-ят-*: *теля́ті, гуся́ті, ягня́ті, порося́ті* — *тельо́ві, гусьо́ві, ягньо́ві, поросьо́ві і тельо́ви, гусьо́ви, ягньо́ви, поросьо́ви*;

форма орудного відмінка однини іменників IV відміни з суфіксом *-ят-*: *теля́м, ягня́м, порося́м* — *тельо́м, ягньо́м, поросьо́м*;

інфінітив дієслова *ревти*: *ревті* — *ревсті*, *ревіти* і *ревіти*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *хóджу* і *ходж́у*, *вóджу* і *водж́у*, *б́уджу* і *будж́у*, *сидж́у*, *но́шу* і *нош́у*, *ко́шу* і *кош́у*, *про́шу* і *прош́у* — *хóдю*, *вóдю*, *б́удю*, *сидю́*, *но́сю*, *ко́сю*, *про́сю*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів *дати*, *їсти*: *дасі́*, *їсі́* і *дасі́ш*, *їсі́ш* — *даш*, *їш* і *дасі́ш*, *їсі́ш*;

вживання слів на позначення — загальної будівлі для свійських тварин: *хлів* — *шоп*а і *хлів*; рядна: *раднó* — *верéта* і *раднó*; вагітної жінки: *вагітна* і *гру́ба* — *тяжкá* і *гру́ба*; вити (про вовків): *віють* — *заво́дять* і *віють*.

Крім рис, якими волинський і подільський говори як говори південно-західного наріччя відмежовуються від середньонаддніпрянського і степового говорів як говорів південно-східного наріччя, про які була мова, волинський говір ще відділяється від середньонаддніпрянського рисами (першими подаються особливості волинського говору, другими — середньонаддніпрянського):

звукова будова іменника *буряк*: *барáк*, *борáк* і *бура́к* — *буря́к*;

перехід ненаголошеного голосного *о* в *у*: *пуруся́*, *гурубéць*, *гурóх* — *порося́*, *горобéць*, *горóх*;

звукова будова іменника *соняшник*: *сóнешник*, *сóяшник* і *сónяшник* — *сóяшник* і *сónяшник*;

словотвірні варіанти іменника *кладовище*: *кля́довисько* і *кладóвисько* — *кля́довище*;

форма родового відмінка однини іменників IV відміни з суфіксами *-ат-*, *-ят-*: *курча́ті*, *теля́ті*, *щеня́ті* і *курча́ти*, *теля́ти*, *щеня́ти* — *курча́ти*, *теля́ти*, *щеня́ти*.

За «Атласом української мови» межа між волинським і середньонаддніпрянським говорами загалом нечітка, волинський говір багатьма рисами споріднюється із середньонаддніпрянським.

У волинському говорі виділяються північноволинські і південноволинські говірки. Для північноволинських говірок характерні риси, спільні з особливостями західнополіських і середньополіських говірок північного наріччя, південноволинські говірки споріднюються рядом рис із наддністрянськими і подільськими говірками південно-західного наріччя. Точну межу між північноволинськими і південноволинськими говірками визначити трудно. Найзагальніше і умовно

таку межу можна провести по лінії: Горохів — Шепетівка — Бердичів. Деякі мовні риси (наприклад, конструкції типу *взяв ножá, серпá, перекїнув вóза*) з говорами північного наріччя поєднують весь волинський говір.

Волинський говір, за даними «Атласу української мови», приблизно по течії ріки Стир поділяється на західноволинські і східноволинські говірки. Західноволинські говірки решті і більшості говірок волинського говору протиставляються рисами, які переважно збігаються з особливостями наддністрянських говірок (далі при протиставленні першими наводяться діалектні елементи західноволинських говірок, другими — елементи східноволинських говірок):

голосні звуки на місці давнього носового *є* (*взєти, дєкувати, горєчий, ягнє, місїць* — *взяти, дякувати, горячий, ягня, місяць*);

голосний звук перед складом з *а* в прикметнику *багатий*: *богáтий* — *багáтий*;

перехід голосного *о* в *у* в повноголосному звукосполученні *-оло-*: *зóлутó* — *зóлотó*; в іменнику *кропива*: *крупїва* — *кропїва*;

початкові приголосні в іменнику *шкварка*: *сквáрка* — *шквáрка*;

звукова будова прикметника *тутешній*: *тутéйший* — *тутéшний*;

суфікси *-ан-*, *-н-* в прикметнику *капустяний*: *капўсний* і *капўстяний* (*капустя́ний*) — *капўстяний*;

префікси *по-*, *за-* в дієслові *почекати*: *зачекáй* — *почекáй*;

форма називного відмінка складених числівників: *півтретя, півчверта* — *два з полови́ною* (*два і пів*), *три з полови́ною* (*три і пів*);

форма називного відмінка числівника *двісті*: *двіста* — *двісті*;

інфінітив дієслова *ревти*: *рустї* — *ревтї*;

інфінітив дієслів *стригти, пекти*: *стрїчи, печї* — *стрїгти, пектї*;

вживання слів на позначення — лісу: *гай* — *ліс*; скатерті; *партовїна* — *скáтерть* і *настїльник*; огудиння огірків: *хмилїня* — *огўдиння* і *огірчїння*; загальної назви худоби: *бїдло* — *худóба*; гарний: *фáйний* — *гáрний*; ловити: *лáпати* — *ловїти*.

Загалом же характерними для східноволинських говірок є риси: м'якість приголосного *т* в закінченнях 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього часу

і 2-ї особи множини наказового способу (*хóдить, рóбить, нóсить; хóдять, рóблять, нóсять; ходіть, робіть, носіть*);

поширеність звукосполучень *гі, кі, хі* (*но́гі, рі́кі, трóхі*);

звукова будова іменника *гої́рок* (огірок);

стягнені форми родового і орудного відмінків однини вказівних і присвійних займенників жіночого роду (*те́ї, се́ї, ме́ї, тве́ї, све́ї; те́ю, се́ю, ме́ю, тве́ю, све́ю*);

приставний приголосний *й* замість *н* у непрямих відмінках займенників *він, вона, воно* з прийменниками (*за йóго, з ё́ю, до ё́ї*);

чергування приголосних *д — дж, з — ж, т — ч і с — ш* і наголошення закінчення в дієслівних формах 1-ї особи однини теперішнього часу (*годж́у, во-ж́у, свіч́у, нош́у*);

наголошення закінчення у формі 3-ї особи однини дієслів минулого часу жіночого роду (*плел́а, вел́а, везл́а*);

форми 2-ї особи однини наказового способу без закінчень (*захóдь, принóсь*).

Серед рис західноволинських говірок слід відзначити:

перехід наголошеного голосного *е* в *а* (*тра́ба, тинáр, на за́млю, ша́стий, з ду́ца́м*);

форми називного і знахідного відмінків однини іменників середнього роду типу *зілля* на *-е* (*зілле, житт́е, пір'е*);

форма родового і знахідного відмінків однини від іменника *мати* — *ма́тира*;

форма орудного відмінка однини іменників і прикметників жіночого роду на *-ов* (*те́плов рукóв, до́вгов доро́гов*);

форми давального відмінка множини іменників II відміни м'якої групи на *-ем* (*жинц́ем, ковал́ем*), місцевого відмінка на *-ех* (*на жинц́ех, ковал́ех*) і орудного відмінка на *-ема* (*жинц́ема, ковал́ема*);

нестягнені форми прикметників середнього роду в називному відмінку однини на *-оє* (*мало́є, дрібно́є*);

форми родового відмінка однини прикметників жіночого роду на *-єї* (*старє́ї, малє́ї*) і орудного відмінка на *-ею* (*старє́ю, малє́ю*);

дієслівні форми минулого часу типу *робі́вім, робі́вись, робі́лисьмо, робі́лисьте*.

Як видно з наведеного матеріалу, відмінність за-

хідноволинських говірок від східноволинських досить істотна. На думку Г. Ф. Шила, західноволинські говірки утворюють окремий середньонадбужький говір.

Розмежування західноволинських і східноволинських говірок, очевидно, пов'язане з найдавнішими етнічно-мовними межами. На думку археолога В. В. Седова, основна територія давніх волинян знаходилася між рікою Буг на заході і рікою Случ на сході і між басейном верхньої течії Прип'яті на півночі і водорозділом басейнів Прип'яті та Буга і Дністра на півдні. Отже, західноволинські говірки відповідають мові південних волинян, східноволинські, можливо, походять від мови уличів. Наявність рис східноволинських говірок на східній території колишніх волинян можна пояснювати експансією східноволинських говірок у пізніші часи.

Близькість західноволинських говірок до надбужьких західнополіських і західнонаддністрянських та надсянських, очевидно, теж має давню підоснову. Історики вказують на самотність відповідних земель, на виявлення тенденцій до їх уніфікації, до утворення територіальних об'єднань ще перед прилученням їх до Київської Русі.

Подільський говір

Подільським говором охоплюються південні райони Хмельницької і Вінницької, крайні західні райони Черкаської, Кіровоградської і Миколаївської областей та північно-західні райони Одеської області.

Подільський говір на заході по ріці Збруч межує з наддністрянським говором, на півдні по Дністру з покутсько-буковинським, а далі на схід з молдавською мовою. По Збручу визначається межа між подільським і наддністрянським говорами за матеріалами «Атласу української мови» і за даними монографічних досліджень Г. Ф. Шила, К. Дейни та інших діалектологів. За даними «Атласу української мови» подільський говір від наддністрянського відмежовують ізоглоси (при протиставленні першими наводяться риси подільського говору, другими — наддністрянського):

голосний звук на місці давнього ятя в іменнику *відро: відрó — видрó;*

наявність і відсутність приставного голосного звука в дієслові *іржати: іржа́ти — ржа́ти і іржа́ти;*

голосні звуки *о* і *е* після шиплячих приголосних: *шóстий, вчóра* — *шéстий, вчéра*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* в кінчислівнику *десять: дéсять і дéсять* — *дéсять*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* в кінцевому складі: *ягн́я* — *ягн́е*;

перехід голосного *а* після м'яких приголосних в *е* та *і*: *фасóля* — *фасóле і фасóлі*;

звукова будова іменника *цвях*: *цв́ях* — *цв́вих і цв́вех*;

звукова будова іменника *коцюба*: *коцю́ба* і *коцюба́* — *кацю́ба*;

звукова будова іменника *зозуля*: *зозу́ля* і *зозу́ля* — *зозу́ле і зозу́лі*;

звукова будова іменника *золото*: *зо́лото* — *зло́то і зо́лото*;

звукова будова іменника *війт*: *війт* — *віт*;

звукова будова дієслова *мандрувати*: *вандрува́ти* — *мандрува́ти*;

звукова будова іменника *граната*: *гранáта* (з протяжним *г*) — *гранáта* (з проривним *г*);

звукова будова іменника *гадюка*: *гаді́юка* — *гаді́юга* (з проривним другим *г*) і *гаді́юка*;

словотвірна будова іменників — назв листя картоплі, буряків: *картоплі́ня, бараболі́ня, бурачі́ня* — *бараболя́нка, бурача́нка*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *гістьми́ і го́стями* та *гостя́ми* — *госте́ма і гості́ма*;

форма називного відмінка складених числівників: *два з полови́ною, три з полови́ною* — *півтретя, півчверта*;

форма називного відмінка числівника *дев'яносто*: *дев'яносто і девинóсто* — *дев'ядесéт, дев'їдесéт, деведесéт*;

форма називного відмінка числівника *двісті*: *двісті і двіста* — *двіста*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу від дієслова *лити*: *ля́ю, ля́єш* — *ле́ю, ле́єш*;

особові форми дієслів II дієвідміни теперішнього часу з основою на губний приголосний: *лю́блять, лóвлять* — *лю́б'ять, лóв'ять*;

сполучник *що*: *шо* — *же і шо*; сполучник *щоб*: *шоб* — *жебі́ і жибі́*;

поширення словосполучень: *взяв ножа́, переки́нув во́за і взяв ніж, переки́нув віз* — *взев ніж, переки́нув віз*;

поширення конструкцій: *у хлопця нема грóшей* — *хлопец не має грóшей* і *у хлопце нема грóшей*;

вживання слів — на позначення будівлі для свійських тварин: *хлів* і *обóра* — *ста́йне*; кварти пити воду: *квáрта* — *горне́* і *банячо́к*; скатерті: *ска́терка* і *обру́с* — *обру́с*; воза для зерна, картоплі: *бестáрка* — *га́ра* (з проривним г); райдуги: *ра́дуга* — *дуга́*; господині: *хазя́йка* і *господи́ня* — *господи́не* (з проривним г) і *газди́не* (з проривним г); вагітної жінки: *бере́мена*, *гру́ба* і *вагітна* — *гру́ба* і *вагітна*; короткозорої людини: *близору́кий* і *короткозо́рий* — *короткозо́рий*; почекати: *почека́ти* і *підожда́ти* — *зачека́ти*; захворіти: *занеду́жати* і *засла́бнути* — *засла́бнути*; кумкають (про жаб): *кв́акають* — *ра́хкають*; вигуки, якими кличуть коней: *ксьов-ксьов* і *цонь-цонь* — *цісь-цьов*.

Від буковинського говору подільські говірки відмежовуються ізоглосами (першими наводяться подільські риси, другими — буковинські):

голосні звуки на місці давнього ятя в іменниках *діра*, *дірка*: *дюра́*, *дюрка* — *дирá*, *дірка*;

звукова будова іменника *комір*: *ко́мнір* — *ко́внір*;

звукова будова іменників *вдова*, *вдовець*: *вдова́*, *вдове́ць* — *одова́*, *одове́ць*;

твердість і м'якість приголосного *ц* перед закінченням *-а*: *ву́лиця*, *те́рниця* — *ву́лиця*, *те́рниця*;

звукова будова дієслова *вишкірити*: *ви́щирити* і *ви́шкірити* — *ви́шкірити*;

твердість і м'якість приголосного *р* перед голосними, що походять з *а* та носового *е*: *бу́ра*, *зо́ра*, *рас-ний* — *бу́рі*, *зо́ре*, *рісний*;

твердість і м'якість кінцевого приголосного *р*: *зві́р*, *ві́вча́р* — *зві́рь*, *ві́вча́рь*;

звукова і словотвірна будова іменника *свердел*: *све́рдел* і *сви́де́рок* — *све́рдлик* і *све́рдел*;

вживання слів на позначення — батька: *ба́тько* і *та́то* — *дядьо* і *та́то*; орача: *ора́ч* — *плуга́ть*; кварти (пити воду): *квáрта* — *лі́тра*; скатерті: *обру́с* і *ска́терки* — *ска́терка*; постолів: *ходакі́*, *посто́лі* і *лича́кі* — *посто́лі*; толоки: *толока́* — *кла́ка*; копи з 15 снопів: *п'ятна́цятка* — *півкла́ня* і *півкла́дня*; холодний, холодно: *зі́мний*, *зі́мно* і *холо́дний*, *хо́лодно* — *студе́ний*, *студе́но*.

У західній частині подільського говору (на захід від ріки Студенця і лінії між Ярмолинцями і Хмельницьким) низкою ізоглос виділяються західнопо-

ділсьські говірки, що від решти подільських говірок відмежовуються рисами (першими наводяться особливості західноподільських говірок, другими — східноподільських):

голосні звуки на місці давнього *е* в іменнику *мед*: *мід* — *мед*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після м'яких приголосних: *взєв, дєкувати* — *взяв, дякувати*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після приголосного *р*: *запрежѹ і запріжѹ* — *запряжѹ*;

голосні звуки на місці давнього носового *е* після губних приголосних: *пáмніть і пáмнять (пáм'ять)* — *пáмнять (пáм'ять)*;

звукова будова іменника *ложка*: *лі́жка* — *ло́жка*;
наявність і відсутність приставного приголосного перед голосним *о*: *во́сінь, во́зеро, всвєс* — *о́сінь, о́зеро, овєс*;

приставні приголосні *в* і *г* пред голосним *о*: *во́рати, ворі́х, во́стрий* — *горáти, горі́х, го́стрий*;

форма орудного відмінка однини іменників І відміни м'якої і мішаної груп: *землє́в, доло́нев, душє́в; земельо́в, доло́ньов, душо́в і земельо́м, доло́ньом, душо́м* — *земльо́ю, доло́ньою, душо́ю*;

форма родового відмінка однини іменників ІІІ відміни: *со́ли, но́чи* — *со́лі, но́чі*;

форма орудного відмінка однини іменників ІІІ відміни: *со́лев, ті́нев, но́чев; со́льов, ті́ньов, но́чов і со́льом, ті́ньом, но́чом* — *со́лею, ті́нею, но́чею і со́льною, ті́ньою, но́чою*;

форма місцевого відмінка однини іменників І і ІІ відмін з основою на *ц*: *у кирні́ци, у кінці́* — *у кирні́ці, у кінці́*;

форма давального відмінка однини іменників ІV відміни з суфіксом *-ат-(ят)*: *лоша́ту, теля́ту* — *лоша́тови, теля́тови і лоша́ті, теля́ті*;

форма орудного відмінка займенника *вона*: *нев і не́йом* — *не́ю*;

форма орудного відмінка займенника *та*: *тов, том* — *тійо́ю*;

форма називного відмінка числівника *один*: *едє́н* — *їдє́н*;

інфінітив дієслів *стригти, пекти*: *стрі́чи, печі́* — *стрі́гти, пекті́*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *ле́ю, ле́їш* — *ля́ю, ля́єш*;

варіанти частки *ся*: *сі, се* — *ся*;

вживання слів на позначення — шматка хліба: *кава́лок* — *кусóк* і *ку́сень*; дядька: *стрий* і *стри́йко* — *дя́дько* і *вúйко*; яблука: *я́пко* — *я́блуко*; гарний: *фа́йний* і *га́рний* — *га́рний*.

Західноподільські говірки приблизною лінією між містами Гусятин — Чемерівці — Смотрич — Дунаївці розділяються на північну і південну частини. Північна частина західноподільських говірок, що споріднюється з північно-східними говірками наддністрянського говору, виділяється рисами: звукова будова іменника *со́ношник* (соняшник), форма орудного відмінка однини іменників і займенників жіночого роду на **-ом** (*земльóм, долóньом, со́льом, тíньом, но́чом, нéйом, том*); займенник, що вказує на близький предмет — *той, та, те*, займенник, що вказує на віддалений предмет — *тамто́й, тамта́, тамте́*. Тільки в південній частині західноподільських говірок засвідчуються риси, характерні для наддністрянського говору: звукова будова іменника *мід* (мед), форма орудного відмінка однини іменників і займенників жіночого роду на **-ов, -ев**.

Кількома рисами, властивими наддністрянським говіркам, виділяються говірки на схід від Збруча тільки в районі між умовними лініями Гусятин — місто Смотрич — Оринин: звук **е** на місці давнього носового **е** після м'яких і стверділих середньоязикових приголосних (*взéти, дéкувати, щéсте, па́м'еть, ягнé*); форма називного відмінка однини іменників середнього роду типу *зілля* на **с** (*насі́не, ка́міне, пі́р'є*) і на **и** (*пі́рхи, подві́рхи*); звукова будова прикметника *кирва́вий* (кривавий); займенникові форми давнього відмінка **ми, мі** (мені).

Решта подільських говірок загалом поділяється на північноподільські і південноподільські. Північноподільські говірки загалом характеризуються проникненням у них особливостей волинського говору.

Південноподільські говірки, що тягнуться смугою на північ від Дністра і від кордону з Молдавською РСР приблизно до лінії: Дунаївці — Шаргород — Вапнярка — Чечельник — Балта — Ананьїв, від решти подільських говірок відділяються рисами (першими при протиставленні подаються риси південноподільських говірок, другими — північноподільських):

м'якість і твердість приголосних **т, д, с, н** перед **і**, що походить з давнього **о**: *ты́к, ды́м, сы́ль, ны́ж* — *ті́к, ді́м, сі́ль, ні́ж*;

твердість і м'якість приголосного **ц** в кінці слова: *хлóпец, удовéц, зáяц, місяц — хлóпець, удовéць, зá-
яць, місяць;*

відсутність і наявність приставного приголосного **г** перед голосним **о**: *óзеро, óсінь, о́рати — гóзеро, гó-
сінь, гора́ти;*

звукова будова іменника *лід*: *лед — лід і льод;*

звукова будова іменника *комір*: *ко́мнір — ко́мір;*

звукова будова іменника *пахва*: *пахá і пахvá —
пахvá;*

звукова будова іменника *дятел*: *дзя́тель — дя-
тель;*

звукова будова іменника *ячмінь*: *ячимінь — яч-
мінь;*

звукова будова іменника *чепіги*: *чепі́ги — чепі́ги;*

звукова будова іменника *огірок*: *огиро́к — гої́рок;*

словотвірна будова іменника *вулик*: *вúлей і вú-
лій — вúлик і вúлій;*

словотвірна будова іменника *комин*: *коминóк —
ко́мин;*

словотвірна будова іменника — назви поля з-під
гречки: *греча́нисько, гречі́сько і гречкі́вка — греч-
кі́вка;*

форма родового відмінка однини іменників III від-
міни: *со́ли, любóви — со́лі, любóві;*

форма давального відмінка іменників *коні, люди*:
*ко́ньом, лю́дьом і ко́ням, лю́дям — ко́ням, лю-
дям;*

форма місцевого відмінка іменників *сіни, груди*:
у сі́нбох, гру́дбох і у сі́нях, гру́дях — у сі́нях, гру́дях;

займенник, що вказує на близький предмет: *се́й,
ся, се — цей, ця, це;*

частка *хай*: *най — хай і неха́й;*

словосполучення: *пішо́в води́ — пішо́в по во́ду;*

вживання слів на позначення — оранки від сере-
дини до країв загону: *доскла́ду — всклад;* огріху в
оранці: *сказ — залі́м і сказ;* кукурудзи: *папи́шоя —
кукуру́дза;* півкопи: *кла́ня — півко́на;* печі: *п'єц —
піч;* горища: *пі́д — гора́;* ночов: *кори́то — не́цьки і
но́чви (ночо́ви); дуже (великий): тя́жко (великий) —
ду́же (великий); вигуків, якими відганяють собак: а-
ці́ба — пішо́в або а-но́.*

Подільський говір загалом характеризується ри-
сами:

вимова вставного звука **л** замість **й** після губних
приголосних (*здоро́вля, жа́блячий, ри́блячий*);

вимова вставного звука **н** замість **й** після приголосного **м** (*па́мнять, мня́со, ті́мня*);

перехід звукосполучення **вн** у **мн** у словах *рі́мний, рі́мняти*;

твердий приголосний **т** у дієслівних формах 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу: *хо́дит, но́сит; хо́дят, но́сят; ході́т, носі́т*;

форма орудного відмінка однини іменників середнього роду на **-ом** (*зі́льом, кля́чом, тельо́м, мньо́м*);

форма орудного відмінка однини іменників III відміни на **-ою** (*со́льною, но́чою*);

усічені закінчення в формах давального і місцевого відмінків однини прикметників та займенників жіночого роду (*ті га́рні дівчи́ні, на ті зе́лені трави́*);

відсутність чергування приголосних **д** — **дж**, **з** — **ж**, **т** — **ч** і **с** — **ш** у дієслівних формах (*хо́дю, во́зю, сви́стю, про́сю; хо́дяний, кру́тяний, про́сяний*);

вживання суфіксів **-іщ-** і **-ч-** у формах вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників (*добрі́щий, солóдчий; добрі́ще, солóдче*).

Галицько-буковинська група говорів

До особливостей галицько-буковинської групи говорів належать:

перехід голосного **а** будь-якого походження після м'яких і шиплячих приголосних у голосні **е**, **и**, **і** (*де́кувати, теле́, ягне́, тьигну́ти, чьис, де́сіть, чи́сно́к, щі́сті, зі́лі*);

вимова наголошеного голосного **и** як звука, середнього між **и** та **е** або **й** близького до **е** (*пе́ти, ве́діти*);

перехід м'яких приголосних **т**, **д** у м'які **к** і проривний **г** (*кі́сто, кі́сний, кі́гнути, гі́вка, гі́до*);

твердість суфіксальних приголосних **с** і **ц** (*ру́ський, по́льський, сі́льський, туре́цький, коза́цький, гро́мацький*);

перехід м'яких приголосних **н** і **д** у **й** (*ді́войка, со́нейко, два́йці́ть, три́йці́ть*);

форма орудного відмінка однини іменників, прикметників та займенників на **-ов** (*тов те́плов руко́в, зі́мнов*);

перехід м'якої групи прикметників у тверду (*сі́ний, сі́на, сі́не*);

вживання дієслівних форм минулого часу з за-

лишками давнього перфекта типу *ходів'ем, ходів'ес, ходілас, ходілисте; ходівім, ходівісь, ходілась, ходілисьте;*

вживання складних форм дієслів майбутнього часу типу *б́уду ходів, б́уду робів, б́уду ходіла, б́уду робіла;*

вживання зворотної частки *се, си, сі* перед дієсловом і після дієслова (*я се сьмія́в і я сьмія́все, я сі диві́в і я диві́всі;*

форма 2-ї особи однини дієслів *їсти, дати: їсь, дась і їш, даш;*

вживання слова *пéрстенъ* у значенні «наперсток у косі» тощо.

Наддністрянський говір

Наддністрянський говір займає територію центральної частини Львівської, південну частину Тернопільської і північну частину Івано-Франківської областей. Межа наддністрянського говору на заході тепер проходить по кордону з Польщею, а далі на південь приблизно по лінії Немирів — Яворів — Мостиська — Добромиль цей говір межує з надсянськими говірками. Наддністрянський говір від надсянського відмежовується ізоглосами явищ (першими при протиставленні подаються риси наддністрянського говору, другими — надсянського):

голосний звук на місці давнього **ы** після губних приголосних: *и (бик, миш, ви, ми)* — **ы**, що зберігає давню вимову, відмінну від *и (бык, мыш, вы, мы)* і *и (бик, миш, ви, ми)*;

вимова кореневого голосного в дієслівній формі *була: б́ула* — *б́ыла і б́ыла*;

вимова звукосполучення **ги**: *ѓинути, вороѓи, плуѓи* — *ѓинути, вороѓи, плуѓи*;

голосні звуки **о** або **е** після шиплячих приголосних: *ш́естий, вч́ера* — *ш́остий, вч́ора*;

звукова будова іменника *парубок: п́арубок* — *п́арібок*;

звукова будова іменника *брови: б́рови* — *б́риви*;

звукова будова іменника *комір: ќомнір* — *ќомір*;

звукова будова слів *дзвін, дзвінкий*: *дзвін, дзвінкий* — *звін, звінкий*;

звукова будова дієслівної форми *квітує: цв́ите* — *кв́ітне і кв́іне* (про жито);

форма орудного відмінка однини іменників і зай-

менників жіночого роду: *голово́ю, земле́ю, со́лею, то́ю, не́ю і голово́в, земле́в, со́лев, тов, нев — голово́м, земле́м, со́лем, том, нем*;

форма давального відмінка однини іменників IV відміни з суфіксом *-ат-(-ят-)*: *лоше́ту, теле́ту і лоше́тю, теле́тю — лоша́ті, теля́ті*;

форма називного відмінка множини іменників II відміни чоловічого роду з основою на приголосні *к, х*: *вовкі́, парубкі́, співакі́, пастухі́ — вовкі, парубкі, співакі, пастухі*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *бога́те, до́вге — бога́тоє, до́вгоє*;

форма називного відмінка множини прикметників: *до́брі, фа́йні — до́брії, фа́йнії*;

форма називного відмінка множини присвійних прикметників: *ма́терині, ба́тькові — ма́терини, ба́тькови*;

частка *хай*: *най і ней — няй і неї*;

вживання слів — на позначення обичайки в ситі: *обича́йка — каблу́к і облúк*; рубля до воза: *рубéль — па́вус*; весни: *весна́ — яр*; райдуги: *дуга́ і весéлка — смúга*; райкають (про жаб): *ра́йкают і ра́хкают — ре́хкают*.

Межа між наддністрянським і бойківським говорами проходить трохи на південь від лінії між містами: Доброміль — Старий Самбір — Борислав — Болехів — Надвірна. Ця межа, визначена за даними «Атласу української мови», загалом збігається з межею, що визначалася раніше дослідниками на основі їх особистих спостережень. Наддністрянський говір від бойківського відмежовують ізоглоси явищ (першими наводяться риси наддністрянського говору, другими — бойківського):

вимова голосного звука на місці наголошеного ятя після губних приголосних: *ві́ра, звир і ве́ра, зве́р — ві́ра, зві́р*;

наявність приставного голосного в дієслові *іржати*: *ржа́ти і иржа́ти — иржа́ти*;

голосний звук на місці давнього наголошеного носового *е* після передньоязикових приголосних: *взе́ти, де́кувати, те́шко і взы́ти, ды́кувати, ты́шко — взя́ти, дя́кувати, тя́шко*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового *е* після передньоязикових приголосних: *де́сять, мі́сіць — де́сять, мі́сяць*;

голосний звук на місці давнього наголошеного но-

сового **е** після шиплячих приголосних: *щісте, щёсте і щісте — щастя*;

голосний звук на місці давнього носового **е** після приголосного **р**: *запрежү і запръижү — запряжү*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового **е** в іменнику *пам'ять*: *пáмніть, пáм'єть, пáм-нєть і памйить, пáмнъить — пáмнять, пáм'ять*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового **е** в числівнику *дев'ять*: *дév'їть — дév'ять*;

голосний звук на місці давнього носового **е** в кінцевому наголошеному складі: *ягнѐ і ягнѝ — ягнѧ*;

голосний звук на місці **а** в кінцевому відкритому складі після шиплячих: *сáжі, сáже і сáжьи — сáжа*;

звукова будова іменника *сльоза*: *сльозá — слизá*;

твердий або м'який приголосний **р** в кінці слів: *звір, косáр, гончáр, вівчáр — звірь, косáрь, гончáрь, вівчáрь*;

голосний звук у закінченні називного відмінка однини іменників І відміни м'якої групи: *фасóлі, фасó-лє і фасóльи — фасóля*;

голосний звук у закінченні називного відмінка однини іменників середнього роду типу *насіння*: *насіні, каміні, пірі, подвірі; насіне, каміне, піре, подвіре і насіньи, камінъи, пірьи, подвірьи — насіння, каміня, піря, подвіря*;

форми називного і давального відмінків збірного іменника *браття*: *б́раті і б́ратьи — б́ратя; б́ратьом — б́ратім*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *гостѐма і гостіма — гостями і гостѧми*;

форма називного відмінка числівника *дев'яносто*: *дев'їдесѐт і девідесѐт — дев'ядесѧт і девядесѧт*;

форма І-ї особи множини дієслів теперішнього часу: *рóбим, хóдим, несѐм і рóбимо, хóдимо, несѐмо — рóбимє, хóдимє, несѐмє і рóбимо, хóдимо, несѐмо*;

частка *ся*: *сі — ся*;

словосполучення типу *вищий від батька*: *ві́щий від ба́тька; ві́щий ніж ба́тько і ві́щий як ба́тько — ві́щий від ба́тька*;

словосполучення *іти додому*: *іті́ додо́му — іті́ домі́в і іті́ додо́му*;

вживання слів на позначення — рубля до воза: *рубѐль — пáвус, па́ус і павз*; грудей коня: *пѐрса, пѐр-ста і грудні́ця — грѹди і грудні́ця*; ловити: *лові́ти і ла́пати — їма́ти і лові́ти*.

Наддністрянський говір на сході приблизно по лі-

нії Коломия — Городенка і далі по Дністру межує з покутсько-буковинським говором, від якого відділяється рисами (при протиставленні першими подаються наддністрянські особливості, другими — покутсько-буковинські):

звукова будова прикметника *тутешній*: *тутейший* і *тутешний* — *тутешний*;

тверда і м'яка вимова приголосного *р* у кінці слів: *звір, косар, гончар, вівчар* — *звірь, косарь, гончарь, вівчарь*;

форма орудного відмінка однини іменників IV відміни із суфіксом *-ят-*: *телетем, поросетем*; *телетом, поросетом* і *телетьом, поросетьом* — *телям, поросям, ягням*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *гостема, гостіма, гістьми* — *гостями* або *гостями* і *гістьми*;

форма місцевого відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *на коньох, зятьох* — *на конях, зятях*;

займенники, що вказують на близький предмет: *сей, ся, се* — *цей, ця, це*;

займенник *що*: *що і шо* — *шо*;

словосполучення типу *дві руки*: *дві рукі* і *дві руці* — *дві руці*;

вживання слів на позначення — кварта пити воду: *кварта* і *горня* — *горня* і *літра*; скатерті: *обрүс* і *скатерка* — *скатерть* і *скатерка*; торби: *торба* — *тайстра* і *торба*; гряділя: *гряділь* — *продолоб*; толоки: *толка* — *клака*; півкопи снопів: *полукіпок* — *кланя* і *кладня*; грибів: *грибі* і *губи* — *печеріці* і *губи*; яструба: *ястріб* і *яструб* — *половік* і *яструб*; батька: *тато* — *дядьо* і *тато*; виють (про вовків): *в'ют* і *віють* — *р'ють*.

Приблизно по лінії Надвірна — Коломия наддністрянський говір межує з гуцульським, від якого відділяється особливостями (першими подаються риси наддністрянського говору, другими — гуцульського):

голосний звук на місці давнього *я* в іменнику *відро*: *видрó* — *відрó* і *видрó*;

голосний звук на місці давнього *е* в іменнику *попіл*: *пóпіл* — *пóпил* і *пóпіл*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *хóджу, б́уджу, сіджу* і *сидж́у* — *хóжу, б́ужу, сі́жу* і *сиж́у*;

форма 1-ї особи множини теперішнього часу діє-

слів II дієвідміни: *хóдим, рóбим і хóдимо, рóбимо — хóдимо, рóбимо*;

вживання слів на позначення — окрайця хліба: *окра́ец і цілу́шка — окра́ец*; яструба: *я́стріб і я́струб — полови́к і я́струб*; вигуків, якими відганяють коней: *а-кúш — вйó*; вигуків, якими кличуть овець: *бир-бир — тпр-тпр*; вигуків, якими кличуть свиней: *куць-куць і кцьо-кцьо — цонь-цонь і цько-цько*.

Наддністрянський говір приблизно рікою Дністер розділяється на північну і південну частини, які за «Атласом української мови» розмежовується явищами (першими наводяться риси північних наддністрянських говірок, другими — південних):

звукова будова іменника *блoхa*: *блoхá — блихá*;
початкові приголосні в іменнику *хвiст*: *фіст — хвiст і фіст*;

початкові приголосні в прислівнику *смерком*: *смер-кóм — змеркóм*;

наявність і відсутність приставного приголосного в перед голосним *o*: *вóсiнь, вóзеро — óсiнь, óзеро*;

словотвірна будова іменника *лiвша*: *лiвкúтник і малькúтник — лiвáк і лiвшáк*;

словотвірна будова іменника *бияк*: *биáк — бi-лень*;

словотвірна будова іменника *праник*: *прáник — прáнник*;

словотвірна будова іменника *гадюка*: *гадiюга (з проривним другим приголосним г) і гадiюка — гадiюга (з проривним другим приголосним г) і гáдина*;

словотвірна будова іменників — назв поля з-під сільськогосподарських культур: *льóниско, гречáниско — ильнiянка, гречiянка*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів *дати, їсти*: *дась, їсь і даш, їш — даш, їш*;

прийменник *через*: *без і чéрез — чéрез*;

словосполучення типу *поїхав у лiс*: *поїхав до лiса — поїхав у лiс і поїхав до лiса*;

вживання слів на позначення — горища в житловому будинку: *стрих, ви́шки і горá — під і стрих*; ночов: *нéцьки — корiто*; гойдалки: *гóйдалка і гóйданка — колисáнка і гойдáнка*; наперстка в косі: *пёр-стень — обрúчка і пёрстень*; капиці: *káпиці — вiуголов, вiуголово і кáпице*; дятла: *довбáч і дýтел — жóвна, довбáч і дýтел*; холодний день: *зiмний (день) — студéний (день) і зiмний (день)*.

Кількома рисами наддністрянський говір приблиз-

но по лінії ріка Свіч — Золочів поділяється на західнонадністрянські і східнонадністрянські говірки (при протиставленні першими подаються особливості західнонадністрянських говірок, другими — східнонадністрянських):

звукова будова іменника *шкіра*: *скіра* і *шкіра* — *шкіра*;

займенник, що вказує на близький предмет: *той, та, те* — *сей, ся, се* і *той, та, те*;

вживання слів на позначення — батєга: *батіг* і *бич* — *батіг*; гарний: *ладний* і *файний* — *файний*.

Надністрянський говір у цілому характеризується рисами:

перехід ненаголошеного голосного *о* в *у* (*гулува́*, *рубі́ти*, *го́ку*);

у центральній частині говору перехід наголошеного голосного *а* перед *в* у *о* (*про́вда*, *до́в*);

дуже м'яка (майже шепелява) вимова приголосних *з, с, ц, дз* (*зві́ле*, *сьлі́ний*, *сьпіва́ти*, *цв́вех*, *цв́віт*, *дзю́б*);

вживання приставного приголосного *в* перед голосним *о* та *у*, що походить з *о* (*во́стрий*, *во́зеро*, *ву́ріх*, *ву́рати*);

пом'якшення приголосних *к, х* перед *е* (*ке́дати*, *лавке́*, *хе́трий*);

часте вживання звукосполучень *гі* (з проривним *г*), *кі*, *хі* (*мо́ргі*, *су́кі*, *му́кі*, *пта́хі*, *му́хі*);

звукова будова іменника *во́льско* (військо);

наголошене закінчення *-е* в називному відмінку однини іменників середнього роду типу *житі́*, *вісі́ле*, *знані́*;

форми місцевого відмінка однини іменників чоловічого, жіночого і середнього роду з м'якими приголосними основи на *-и* (*на коні́*, *ті́жни*, *землі́*, *дуло́ни*, *по́ли*, *яйці́*);

форми родового відмінка однини іменників жіночого і середнього роду на *-ів* (*бабі́в*, *ко́зів*, *но́чів*, *се́лів*, *ві́кнів*);

форми давального і місцевого відмінків однини прикметників, займенників і порядкових числівників жіночого роду без кінцевого *й* (*ті́ файні́ жі́нці*, *на́ші хати́*, *в тре́ті годі́ни*);

форми 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни під наголосом з кінцевим твердим приголосним *т* (*сиді́т*, *лежі́т*) і не під наголосом без кінцевого *т* (*хо́ди*, *ро́би*, *но́си*, *ко́си*);

форми 2-ї особи однини дієслів *їсти, дати* — *їсь, дась*;

вживання слів: *вішки* (горище), *молочник* (гличик), *різе* (хмиз), *крадуємци* (крадькома).

Наддністрянські говірки територіально становлять центр Галичини, були основою західноукраїнського різновиду літературної мови.

Покутсько-буковинський говір

Покутсько-буковинський говір знаходиться на території майже всієї Чернівецької і західних районів Івано-Франківської областей. Він на півночі межує з наддністрянським говором, на північному сході — з подільським, на заході — з гуцульським, на півдні — з румунською і молдавською мовами. Межа між покутсько-буковинським і гуцульським говорами проходить з півночі на південь приблизно по лінії: Коломия — Косів — Кути — Путила — Селятин. Розмежовуються ці говори явищами (першими подаються риси покутсько-буковинського говору, другими — гуцульського):

звукова будова іменника *вим'я*: *вім'я* — *ві́м'я* і *ві́м'я*;

звукова будова іменника *попіл*: *по́піл* — *по́пил* і *по́піл*;

звукова будова прикметника *багатий*: *бага́тий* і *бога́тий* — *бога́тий*;

звукова будова іменника *діброва*: *дібро́ва* — *дубро́ва*;

звукова будова іменника *сльоза*: *сльоза́* — *слиза́* і *сльоза́*;

форма місцевого відмінка іменників I відміни м'якої групи: *у землі, на ріллі* і *у землі́, на рілі́* — *у землі́, на рілі́*;

форма 1-ї особи множини дієслів теперішнього часу: *рóbим, хóдим, несéм* і *рóbимо, хóдимо, несéмо* — *рóbимо, хóдимо, несéмо*;

вживання слів на позначення — білки: *ві́вірка* і *в́євириця* — *білі́ця*; вигуків, якими кличуть овець: *бир-бир, бр-бр* і *ні́цю-ні́цю* — *тпр-тпр* і *бир-бир*; значення слова *челядь*: *сім'я* і *гурт людей* — *жінки*.

Покутсько-буковинський говір відповідно до його назви поділяється на покутські і буковинські говірки, що розділяються приблизною лінією між містами Кути і Заліщики. Явища, якими розділяються ці групи говірок, за «Атласом української мови», зводяться

до таких (першими наводяться риси покутських говірок, другими — буковинських):

звукова будова іменника *дірка*: *де́рка* — *ди́рка* і *де́рка*;

звукова будова дієслова *цілувати*: *ци́лува́ти* і *цю́лува́ти* — *цю́лува́ти* і *цьо́лува́ти*;

звукова будова іменника *відро*: *ви́дрó* — *ви́дрó* і *ва́дрó*;

голосний звук на місці давнього наголошеного носового *е* після передньоязикових приголосних: *взе́ти*, *де́кувати* — *взе́ти*, *де́кувати* і *взя́ти*, *дя́кувати*;

голосний звук на місці давнього носового *е* після м'якого приголосного *р*: *запрі́жy* — *запּря́жy*;

голосний звук на місці давнього носового *е* в кінцевому наголошеному складі: *ягне́* — *ягня́*;

голосний звук на місці *а* в кінцевому відкритому складі після шиплячого приголосного: *са́жy* — *са́жа*;

звукова будова іменників *ложка*, *блоха*: *лі́шка*, *блiх́а* — *ло́шка*, *блoх́а*;

початкові приголосні звуки в дієслові *мандрувати*: *вандрува́ти* і *мандрува́ти* — *мандрува́ти*;

початкові приголосні звуки в прикметнику *зелений*: *дзелéний*, і *зелéний* — *зелéний*;

м'якість і твердість приголосного *ц* перед закінченням іменників І відміни: *ву́лице*, *те́рнице* — *ву́лиця*, *те́рниця*;

форма давального відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *хло́пцiм*, *ко́нім* і *хло́пцем*, *ко́нем* — *хло́пцям*, *ко́ням*;

форма місцевого відмінка множини іменника *двері*: *на дверéх* — *на двéрях*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *хо́джу*, *бу́джу*, *си́джу*, *про́шу* — *хо́жу*, *бу́жу*, *си́жу* (*сижy*) і *хо́дю*, *бу́дю*, *си́дю* (*сидy*), *про́сю*;

форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу дієслова *лити*: *ллю*, *ллеш* і *ле́ю*, *ле́єш* — *лію*, *лієш* і *ля́ю*, *ля́єш*;

сполучник *що*: *що* і *шо* — *шо*;

вживання слів на позначення — пояса: *па́сок* — *по́яс* і *ре́мiнь*; толоки: *толока́* — *кла́ка*; білки: *ви́вірка* — *ве́вирица*; мурашок: *мурашкі́* і *муравлі́* — *му́хариці́*; вигуків, якими кличуть коней: *сьцьов-на* — *ня-ня*; вигуків, якими відганяють коней: *а-ку́ш* — *ді*; вигуків, якими відганяють овець: *а-ку́ш* і *куш* — *бир-бир* і *бі́р'я*.

Покутсько-буковинський говір загалом характеризується рисами:

на місці давніх голосних *е* і *я*тя можливий голосний *и* (*óсинь*; *д́ирка*, *дирá*);

твердість приголосного *с* у кінці займенників, прислівників, часток (*хтос*, *шос*, *чогóс*, *сес*, *цес*, *якéс*, *увéс*, *дес*, *кол́ис*, *аб́ис*);

м'яка вимова шиплячих приголосних (*жéба*, *жь́и-ти*, *шьо*, *душé*, *вчéра*, *плачь*);

м'яка вимова приголосного *р* (*мóре*, *верьх*, *цéрьк-ва*, *п́исарь*, *в́ивчярь*);

послідовний перехід м'яких приголосних *т*, *д* у *г* (проривний), *к* (*ѓи-ти*, *негі́ле*, *кі́сто*, *см́іке́*, *д́еві́кь*, *ѓіськь*, *теськь*);

наявність звукосполучень *ги*, *ки*, *хи* (*плуѓи́*, *вов-ќи́*, *пастух́и́*);

звукова будова слів *вадрó* (відро), *Овдóха* (Явдохá);

наявність дієслівних форм типу *хóдю*, *нóсю*, *вóзю*; форма 3-ї особи множини дієслів без кінцевого *т* (*вон́и хóде*, *нóсе*, *м́усе*, *рóбле*);

наявність дієслівних форм майбутнього часу типу *му*, *меш ход́и-ти*, *му*, *меш роб́и-ти*;

форма 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів *їсти*, *дати* — *їшь*, *дашь*;

поширеність конструкцій типу *п́ишóв вод́и* у значенні «пішов по воду»;

вживання слів: *бац́ул* (торба і вузол), *габ́у́чи-ти* (толочити), *житáрь* (польовий сторож), *знимéди-ти* (зникнути), *йóйлик* (дитина), *клáка* (толока), *ла́да* (скриня), *півклáня* (кладка з 15 снопів), *продолóб* (гряділь), *пáзити* (стерегти), *т́ічќи* (віз для дров), *лі́тра* (кварта на воду), *печер́иці* (гриби), *дзéстри* (придане), *тра́йстра* (торба), *лаб́уз* (огірчиння), *по-лов́ик* (яструб), *весéлик* (чорногуз), *м́ухари́ці* (мурашки), *р́уют* (виють — про вовків).

Назва розгляданого говору відповідає давнім назвам відповідних територій України — Покуття і Буковина. Покуття — район України між ріками Дністер, Черемош і Карпатами, що утворює географічний «кут», за давньоруської доби належало до Галицько-Волинського князівства, з XIV до XVIII ст. перебувало під владою Польщі, з 1772 р. — Австрії, а з 1919 р. — знову Польщі. У 1939 р. Покуття разом з іншими західноукраїнськими землями було возз'єднане з УРСР.

Поширення буковинських говірок приблизно відповідає території Північної Буковини, яка за давньоруської доби входила до Галицько-Волинського князівства і в XIV ст. становила так звану Шипинську землю (від адміністративного центру Шипинці), яку в 1352 р. захопила Угорщина, а в 1359 р. — Молдавія. У складі Молдавії Шипинська земля зберігала певну автономність. У XV ст. автономія цієї землі була ліквідована, і з цього часу відповідна територія носить назву Північна Буковина. У середині XVI ст. Північна Буковина разом з Молдавією попадає під владу Туреччини. З 1774 до 1918 р. ці землі знаходилися під владою Австрії (з 1867 р. — Австро-Угорщини), з 1918 до 1940 р. — під владою Румунії. У 1940 р. Північна Буковина була возз'єднана з Радянською Україною.

Гуцульський говір

Гуцульський говір займає північні райони Івано-Франківської, південно-західні райони Чернівецької і східні райони Закарпатської областей. Гуцульські говірки, хоч і знаходяться на території Карпат і Закарпаття (як наслідок колонізації цієї території головним чином протягом XVI—XVIII ст. з півночі), за більшістю ознак належать до галицько-буковинської групи. За даними «Атласу української мови» гуцульський говір на заході приблизно по лінії між населеними пунктами Солотвина — Устьчорна — Лопухів, тобто приблизно по течії ріки Тересва, межує з закарпатським говором. По цій же лінії межу між гуцульським і закарпатським говорами за власними спостереженнями визначав І. Панькевич.

За «Атласом української мови» гуцульський говір від закарпатського відмежовують діалектні явища (першими наводяться риси гуцульського говору, другими — закарпатського);

голосний звук на місці давнього **ы**: **и** (*ры́ба, бик, миш, ми, ви, пита́є, висота́, син, гі́нути*) — збереження давнього **ы** (*ры́ба, бык, мыш, мы, вы, пыта́є, высота́, сын, ги́нути*);

голосний звук у префіксі **ви-**: *ві́тратити, ві́шкірити, ві́йти і ві́тратити, ві́шкірити, ві́йти — вѣ́тратити, вѣ́шкірити, вѣ́йти*;

кореневий голосний в іменнику *вим'я*: *ві́м'я і вѣ́м'я — вѣ́м'я*;

голосний звук на місці давнього **е** в іменнику **лід**: *лід — лед і люд*;

голосний звук на місці давнього **е** в дієслівній формі **допік**: *допік — допюк*;

голосний звук на місці давнього наголошеного носового **е**: *взѣти, дѣкувати, ягнѣ — взяти, дякувати, ягня*;

голосний звук на місці давнього ненаголошеного носового **е**: *дѣсѣть, мѣсѣць, запрѣжѹ, пѣмнѣть, дѣв'ѣть, сѣжѣ і запрѣжѹ, пѣм'ѣть (пѣмнѣть), дѣв'ѣть, сѣже — дѣсѣть, мѣсѣць, запряжѹ, пѣм'ѣть і пѣмнѣть, дѣв'ѣть, сѣжа*;

голосний звук на місці давнього **о** в закритому складі: *вѣз, тѣк, порѣг, лѣй, вѣн, у кѣнцѣ, рѣдѣсть, хлѣпцѣв, тѣй, молодѣй — вуз, тук, порѹг, луй, вун, у кунцѣ, рѣдусть, хлѣпцюв, туй, молодѹй*;

вставний голосний звук в іменнику **вогонь**: *вогѣнь — вогѣнь і вогѣнь*;

початкові приголосні в словах **хвіст**, **хвалити**: *фѣст, фалѣти — хвіст, хвалѣти*;

твердість і м'якість приголосного **ц** в кінці слова: *хлѣпец, вдовѣц, жнец — хлѣпецъ, вдовѣць, жнецъ*;

звукова будова іменників **ложка**, **сльоза**: *лѣшка, слѣза — лѣшка, слѣза*;

звукова будова іменника **брови**: *брѣви — брѣвы*;

звукова будова іменника **дрова**: *дрѣва — дрѣва*;

звукова будова прикметника **кривавий**: *кѣрѣвѣй — кѣрѣвѣй*;

звукова будова іменника **свято**: *сѣто і сѣто — сѣто і сѣто*;

звукова будова іменника **терниця**: *тѣрлицѣ — тѣлницѣ*;

звукова будова іменника **горіх**: *горѣх — орѣх*;

звукова будова іменника **огірок**: *огѣрок — огѣрок*;

звукова будова форм дієслова **піти**: *пѣду, пѣдеш, пѣде, пѣдемо — пѣйду і пѣйду, пѣдеш і пѣдеш, пѣде і пѣде, пѣдемо*;

словотвірна будова прикметника **легенький**: *лѣгѣнький — лѣгѣнький*;

суфікси **-ува-** і **-ова-** в дієсловах: *цѣлуѣти, пануѣти, гамуѣти, малюѣти — цѣлуѣти, пануѣти, гамуѣти, малюѣти*;

форма орудного відмінка однини іменників **I** відміни м'якої і мішаної груп: *землѣв, долѣнев, душѣв — землѣв, долѣнев, душѣв*;

форма давального відмінка однини іменників **чо-**

ловічого роду II відміни м'якої групи: *конéви, хлоп-
цєви* — *коньóви, хлопцьови*;

форма орудного відмінка однини іменників II від-
міни м'якої і мішаної груп: *конém, дощém, пóлем,
сérцєм* — *коньóм, дощóм, пóльом, сэрцьом*;

форма називного відмінка однини іменників се-
реднього роду типу насіння: *насіне, каміне, піре, под-
віре* — *насіння, каміння, пір'я, подвір'я*;

форма орудного відмінка однини іменників IV від-
міни з суфіксами *-ят-*: *телém, ягнém, поросém* — *те-
л'ятом, ягн'ятот, порос'ятот*;

форма називного відмінка множини іменників чо-
ловічого роду II відміни з основою на приголосні *к,
х*: *вовкí, пастухí* — *вовк'ь, пастух'ь* і *вóвци*;

форма давального відмінка множини іменника *віл*:
вола́м — *волу́м*;

форма давального відмінка множини іменників
чоловічого роду II відміни м'якої групи: *ко́нем, хлоп-
цєм* і *ко́нім, хлопцím* — *ко́нєм, хлопц'єм*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*:
го́стеми і *го́стíми* — *го́стями* і *гост'ями*;

займенник *хто*: *хто* — *тко* і *ко*;

форма 1-ї особи множини дієслів теперішнього ча-
су: *ро́бимо, хо́димо, несéмо* — *ро́биме, хо́диме, несé-
ме*;

варіанти частки *ся*: *се* і *сі* — *ся*;

конструкція типу *брата його нема дома*: *бра́та
его́ нема́ до́ма* — *бра́та его́ не є до́ма*;

вживання слів — на позначення: кропиви: *кро-
пíва* — *жалíва*; пасіки: *пáсіка* — *пчолíнець*; хати:
ха́та — *хі́жа (х'ьжа)*; клуні: *стодóла* — *чур*; глека:
глек і *ш'упли* — *купáня*; гойдалки: *колисáнка, го́й-
далка* і *хітанка* — *гу́цанка*; рубля до воза: *рубéль* —
пу́зина; погоди: *ве́ремне* — *годíна*; весілля: *весі́ле* —
сва́дьба; приданого: *віно* і *пóсаг* — *часть*; кладовища:
цві́нтар і *ці́нтар* — *теметів* і *тенетів*; короткозорий:
ма́є корóткий вид — *пол'у́давий*; питатися: *питáтисє* —
зві́дуватися; ковати: *лі́гати* (з проривним *г*) і *прожи-
ра́ти* — *промы́кати*; почекай: *зажді́* — *зажда́й* і
ижджа́й; значення слова *челядь*: *жі́нки* — *сі́м'я* і
група людей.

Межа між гуцульським і бойківським говорами за
«Атласом української мови» проходить приблизно
по лінії: Лопухів — Бистриця — Надвірна, хоч тре-
ба сказати, що атлас цю межу визначає невиразно,
а в минулому дослідники проводили її трохи далі

на захід (по ріці Лімниця). Можна вказати на такі ізоглоси явищ, що проходять приблизно по названій лінії (першими подаються риси гуцульського говору, другими — бойківського):

голосний звук на місці давнього носового *е*: *взѣти, дѣкувати, запрежѹ* — *взѣ́ти, дѣ́кувати, запрѣ́жѹ* і *взѣ́ти, дѣ́кувати, запрѣ́жѹ*;

голосний звук на місці *а* в кінцевому відкритому складі після шиплячих приголосних: *са́жє* і *са́жѣ* — *са́жѣи* і *са́жѣі*;

вимова голосного *ѳ* перед складом з наголошеним *і*: *убі́д* і *обі́д* — *обі́д*;

вставний голосний в іменнику *вогонь*: *вогѳнь* — *вогѣнь* і *вогѳнь*;

звукова будова іменника *яблуко*: *я́блуко* — *я́б-лико*;

початкові приголосні у словах *хвіст, хвалити*: *фѣ́ст, фалѣ́ти* — *хві́ст, хвалѣ́ти* і *фѣ́ст, фалѣ́ти*;

варіанти м'якого приголосного *т* в кінці слова: *гіськѣ, теськѣ, ста́ріськѣ, зліськ, шіськѣ* — *гісьть, тесьть, ста́рісьть, злісьть, шісьть* і *гісьць, тесьць, ста́рісьць, злісьць, шісьць*;

твердий і м'який приголосний *ц* в кінці слова: *хло́пѣц, вдовѣ́ц, жне́ц* — *хло́пѣць, вдовѣ́ць, жне́ць*;

варіанти приголосного *л* після голосного в кінці складу і слова: *пѣ́лка, по́піл* — *пѣ́вка, по́пів*;

звукова будова форм дієслів II дієвідміни з основою на губний приголосний: *лю́б'єть, лѳв'єть, лѳм'єть* — *лю́блять, лѳвлять, лѳмлять*;

форми 2-ї особи однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни з основою на голосний: *зна́ѣш, дѣ́маѣш, пита́ѣш, слѣ́хаѣш* — *зна́ѣш, дѣ́маѣш, пита́ѣш, слѣ́хаѣш*;

вживання слів — на позначення: кропиви: *кропѣ́ва* — *жалѣ́ва*; окрайця (хліба): *окра́ѣц* і *окрайок* — *цілу́шка* і *окра́ѣць*; картоплі: *рі́па* і *мандибѣ́рка* — *бі́льба* і *рі́па*; картоплиння: *гі́чка* — *натѣ́на*.

У межах гуцульського говору виділяються групи говірок, які певними рисами споріднюються із закарпатським говором. Загалом гуцульський говір характеризується рисами:

наявність голосного звука, середнього між *и* та *і*, на місці давнього *о* в наголошеному закритому складі (у словах типу *ві́з, ті́к, рі́г, лі́й*);

перехід голосного *а* після *й* в *е* (*єк, є́кій, є́ма, є́блінка, є́гне́, по́єс, сто́єти, бо́єтисі*);

вимова голосного *е* як звука, середнього між *е* та *а*;

вимова голосного *и* як *е* (*вѣдіти, жѣто, возѣв, ву-скѣй*);

збереження давньої м'якої вимови шиплячих приголосних (*жьовчѣ, вѣжю, хѣчю, чѣомѣ, шѣо, нѣшю*);

збереження давньої м'якої вимови приголосного *р* в середині і в кінці слів (*верѣх, зорѣ, косѣрь, вѣвчѣрь*);

відсутність приставного приголосного перед голосним *о* (*орѣти, ожїна, овѣс, обрѣчѣ, ѳстрий, онѣка*);

твердість приголосного *ц* в кінці слів та перед голосними *а, у* (*швец, хлѣпец, кунѣца, пшеницу*);

дієслівні форми 1-ї особи однини і 3-ї особи множини теперішнього часу із звуком *й* замість вставного *л* (*рѣб'ю, лѣв'ю, лѣм'ю, вонѣ рѣб'ѣ, лѣв'ѣ, лѣм'ѣ*);

дієслівні форми 3-ї особи множини теперішнього часу II дієвідміни без кінцевого *т* (*вонѣ хѣдѣ, нѣсѣ, прѣсѣ, сидѣ*);

стягнені форми 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни типу *він знат, читѣт*;

форми умовного способу дієслів з часткою *бѣх* (*хѣдѣв бѣх, любѣв бѣх*);

форми 2-ї особи однини дієслів *їсти, дати*: *їшь, дашь*;

творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників за допомогою частки *май* (*майвѣицїй, майвѣище*);

вживання слова *натїна* в значенні «лобода», тощо.

Походження назв *гуцул, гуцули* і відповідно *гуцульський* у мовознавчій літературі з'ясовується по-різному. Як зазначає М. Л. Худаш, найправдоподібніше назва *гуцули* походить від особового власного імені *Гуцул*, яке утворилося від особової назви *Гуц* (очевидно, скорочена назва якогось складеного імені) і суфікса *-ул*, поширеного в особових назвах південних слов'ян і волохів, а з південними слов'янами і волохами в давнину гуцули перебували в контактах.

Надсянський говір

Надсянський говір за охоплюваною ним територією серед інших говорів української мови найменший, вивляється в мовлян Яворівського, Мостиського

і Старосамбірського районів Львівської області. З усіх говорів галицько-буковинської групи надсянський найбільшою мірою споріднюється з карпатською групою, разом з тим він деякими рисами поєднується з західноволинськими говірками. Дуже помітні в ньому також впливи польської мови. Можна допускати, що надсянський говір своїм предком має мову давньої Перемишлянщини, яка ще в XI ст. характеризувалася певною окремішністю.

Надсянський говір характеризується рисами:

збереження в багатьох говірках звука **а** після м'яких і стверділих шиплячих приголосних (*зіля, час*);

наявність у ряді говірок давнього голосного **ы** (*сын, сыр, быч, вѣмня, рѣба*);

перехід у частині говірок голосного звука **е** в **а** (*біраза, жабра́к, ша́стий*);

перехід голосного **а** в кінці складу перед **в** у **о** (*дов, бров*);

поширення звукосполучення **гі, кі, хі** (*плугі, парубкі, пастухі*);

форми орудного відмінка однини іменників, займенників і прикметників жіночого роду на **-ом** (*водом, за тобом, добром*);

поширення форм орудного відмінка множини іменників на **-има, -іма, -ема** (*пальціма, го́сьціма, днѣма*);

дієслівні форми 2-ї особи однини наказового способу без особового закінчення (*бери, возь*);

вживання слів *каблѹк* (обід у ситі), *халѹпа* (хата), *крѣхкают* (про жаб).

Карпатська група говорів

Карпатська група українських говорів виділяється майже всіма дослідниками; для неї характерні передусім архаїчні риси, відсутні в інших південно-західних говорах. На цих говорах відчутно позначився також вплив сусідніх польської, словацької, а частково й угорської мов. К. П. Михальчук кваліфікував цю групу говорів як піднаріччя південно-західного наріччя. Її виділяли також О. Огоновський, члени Московської діалектологічної комісії та інші дослідники. Якщо К. Михальчук, О. Огоновський вважали карпатську групу частиною південно-західного наріччя, то члени Московської діалектологічної комісії і деякі інші дослідники схильні вважати цю групу само-

стійною, не зв'язаною з рештою південно-західних говорів.

Як уже зазначалось, О. І. Соболевський, а за ним і деякі інші дослідники карпатську групу говорів відносили до північного наріччя, головним чином на основі голосних звуків, що виступають на місці давніх **о**, **е** в новозакритих складах внаслідок відпадиння давніх голосних **ъ** і **ь**. Проте карпатські відповідники давніх **о**, **е** не пов'язані з північноукраїнськими відповідниками-двозвуками; вони є місцевим продуктом розвитку загальноукраїнського процесу перетворення давніх **о**, **е** в інші голосні звуки.

Г. Геровський південнокарпатські говірки, за винятком гуцульських, на основі деяких рис споріднював з говорами російської мови. Він, зокрема, вважав, що з російськими говорами карпатські споріднюються наявністю голосного **ы**; насправді ж карпатський звук **ы** не має нічого спільного з російським **ы**, у карпатських говорах він є особливим звуком, відмінним як від українського **и**, так і від російського **ы**.

Карпатська група говорів від інших говорів української мови відрізняється рисами:

наявність у переважній більшості говірок голосного **ы** (звук заднього ряду середнього або високого піднесення);

зберігання різниці між давніми голосними **ы** та **і** (*дым, сын, мѣти, рыба — сѣний, ходѣти*);

збереження давніх сполучень **гы, кы, хы** (*но́гы, рі́кы, хы́жа*);

збереження голосного звука **а** після м'яких і стверділих приголосних (*сядь, ша́пка*);

наявність голосних, відмінних від **і**, на місці давнього **о**, рідше **е**, незалежно від їх наголошеності (*вил, выл, вул, нис, ныс, нус, в кунці, підвечі́рок, підвечу́рок, підвечо́рок*);

наявність голосного **е**, близького за вимовою до **и** (*отѣць, типѣрь*);

збереження давньої м'якості приголосного **р** (*вирѣх, рибѣрь*);

збереження м'якості шиплячого приголосного **ч** (*чясть, богѣчь*);

вживання приголосного **дж** замість **ж** (*са́джа, прѣ́джа, ме́джа*);

випускання звука **й** між голосними або заміна його звуком **в** (*зна́у, зна́ву, ма́уть, ма́вуть*);

наявність звукосполучень **ир, ил, ри, ли** на місці давніх **ръ, лъ, рь, ль** (*кирва́вий, хирбе́т, гилта́ти, слиза́, блиха́, ли́шка*);

суфікс **-аля** в іменниках *жа́ля, копа́ля*;

суфікс **-ець** в іменнику *косе́ць* (косар);

суфікс **-айник** в іменнику *пра́йник* (праник);

суфікс **-арь** в іменнику *коша́рь* (кошик);

дієслівний суфікс **-ова-** (*шанова́ти, цілова́ти, дяко-вати*);

форма орудного відмінка однини іменників жіночого роду, а також прикметників і займенників на **-ов, -ев** (*тов рукóв, білов со́лев*);

закінчення **-я** в називному і знахідному відмінках однини іменників середнього роду типу *зілля*;

архаїчні форми знахідного відмінка однини іменників жіночого роду типу *ре́дьков, мо́рков* у ролі називного відмінка;

наявність у частині говірок форм родового відмінка однини іменників середнього роду IV відміни на **-ате** (*теля́те, щеня́те*);

збереження давніх форм називного відмінка множини іменників на **-ове** (*сина́ве, кума́ве, стола́ве*);

збереження давніх форм називного відмінка множини іменників на **-си, -зи, -ци** (*пта́си, слу́зи, во́вци*);

відсутність кінцевого **й** у формах родового відмінка множини іменників (*нема́ люди́, діти́, гуси́, го́сті*);

форми давального відмінка множини іменників на **-ом, -ум, -ім** (*людо́м, во́лум, сусі́дім*);

форми орудного відмінка множини іменників на **-и** (*меджи бо́йки, хло́пи, з волі́, з ягня́ти*);

форми місцевого відмінка множини іменників на **-ох, -іх** (*на па́льцо́х, у гру́діх*);

збереження твердої і м'якої груп прикметників; форма називного відмінка множини присвійних прикметників на **-и** (*ма́терини хусткі́, ба́тькови діти́*);

нестягнені форми прикметників та займенників середнього роду в називному відмінку однини (*до́броє і до́брой, на́шое і на́шой*);

архаїчна форма питального займенника *што*;

форми 1-ї особи множини дієслів теперішнього і майбутнього часу і наказового способу на **-ме** (*не-семé, хо́дима, не́сьме, хо́дьме*);

стягнені дієслівні форми типу *знам, знаш, знат; співам, співаш, співат*;

наявність у дієслівних формах умовного способу

частки *бих*, що походить від давньої дієслівної форми аориста;

наявність конструкцій типу *іти домів* (домі, домі), у значенні *іти додому*; *пішов на воду* у значенні *пішов по воду*;

наявність слів: *облук* (обід у ситі), *гачнік* (очкур), *пчільнік* (пасіка), *хйжа* (хата), *жонá* (жінка), *щавá* (щавель), *пішка*, *пішák* або *пішнік* (стежка), *ярь* (весна), *натіна* (картоплиння), *тенгеріця* (кукурудза), *ястряб* (яструб), *імати* (ловити), *звідуватися* (питатися), *не-не* — вигук, яким кличуть коней.

Бойківський говір

Бойківський говір займає територію південних районів Львівської та Івано-Франківської областей. На півдні він межує з закарпатським говором. Межа між бойківським і закарпатським говорами проходить приблизно від населеного пункту Лопухів на сході по хребту Карпат до кордону з Польщею на заході. Радянсько-польський державний кордон є межею бойківського говору на південному заході, на північному заході цей говір межує з українським надсянським говором. Західну межу бойківського говору приблизно по такій лінії визначав у минулому А. Княжинський.

Бойківський і закарпатський говори за «Атласом української мови» розділяються явищами (першими наводяться особливості бойківського говору, другими — закарпатського):

голосний звук на місці давнього ятя в іменнику *відро*: *видрó* і *ведрó* — *відрó*;

голосний звук на місці давнього ы: *син*, *ріба*, *питáє*, *висотá* — *сын*, *рыба*, *пытáє*, *высотá*;

звукова будова іменників *блоха*, *яблуко*, *сльоза*: *блйхá*, *яблыко*, *слызá* — *блыхá*, *яблыко*, *слызá*;

звукова будова іменника *брова*: *бровá* і *брывá* — *бры́ва*;

звукова будова іменника *свято*: *сьв'ято* і *сьвáто* — *ся́то* і *сья́то*;

початкові приголосні в прикметнику *хворий*: *хóрий* — *хвóрий*;

звукова будова особових форм дієслова *піти*: *пíду*, *пíде* і *підé*, *підемо*, *підеме* і *підéмо*, *підéме* — *пíйду*, *пíйде* і *пійдé*, *пійдем* і *пíду*, *пíде* і *підé*, *підеме* і *підéме*;

варіювання приголосного л після голосного в кінці складу і слова (*попіл*): *пóпів* і *пóпив* — *пóпіл*;

звукова будова іменника *огірок*: *огіро́к* і *огиро́к* — *огуро́к*;

словотвірна будова іменника *коваль*: *кова́ль* — *кова́ч*;

словотвірна будова іменника *кошик*: *ко́шик* і *коші́ль* — *коша́р* і *коша́рка*;

словотвірна будова іменника *гадюка*: *га́дина* і *гадю́ка* — *гад* і *га́дина*;

суфікси *-ува-* і *-ова-* в дієсловах: *цілува́ти*, *шанува́ти* — *цілова́ти*, *шанова́ти*;

форми орудного відмінка однини іменників I відміни м'якої групи: *земле́в*, *долоне́в* — *земльо́в*, *долоньо́в*;

форма називного відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни з основою на *р*: *вечері́* і *вечері́* — *вечері́*;

форма називного відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни з основою на приголосні *к*, *х*: *вовкі́*, *співакі́*, *пастухі́* — *вовкы́*, *співакы́*, *пастухы́* і *во́вци*;

форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни: *бабі́в*, *со́вів* — *баб*, *сов*;

форма родового відмінка множини іменників *люди*, *діти*, *гуси*: *люді́й*, *діті́й*, *гусі́й* — *люді́*, *діті́*, *гусі́*;

форма давального відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни: *вола́м*, *сина́м* — *волі́м*, *сині́м* і *волу́м*, *синю́м*;

форма знахідного відмінка займенника *він* з прийменником: *за не́го* і *за ньо́го* — *за ньо́го*;

форма займенника *хто*: *хто* — *тко* і *ко*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *бага́те*, *до́вге* — *бага́тоє*, *до́вгоє*;

форма числівника *чотири*: *штíри* — *чотíри*;

сполучник *щоб*: *абі́* і *щобі́* — *обі́*;

словосполучення типу *ждати гостей*: *жда́ти на го́сті* — *жда́ти го́сті* і *жда́ти госте́й*;

конструкція типу *брата його нема дома*: *бра́та його́ нема́ до́ма* — *бра́та його́ не є до́ма*;

вживання слів на позначення — хати: *ха́та* — *хы́жа*; глека: *горне́ць* — *довжа́нка* і *товка́н*; торби: *то́рба* — *та́йстра*; батога: *бич* — *корба́ч*; шматка (хліба): *ку́сень*, *ку́сник* і *кава́лок* — *дара́б*, *дара́бчик*; погоди: *пого́да* — *годи́на* і *хвиля́*; весілля: *весі́ля* — *сва́дьба*; приданого: *віно* — *часть*; вулика:

*вўлий і вўлик — кіма́к; батька: та́то і оте́ць — ня-
ньо і нянько; сорому: со́ром і встид — га́ньба; пи-
татися: пита́тися — звідуватися; зустріти: зді́бати —
стрі́ти; берегти: берегти́ і пильнува́ти — сокоті́ти;
ковтати: лі́гати (з проривним г) — промика́ти і про-
жира́ти; кракають (про качок): ква́кають — ра́нка-
ють; вигуків, якими відганяють коней: вйо́ — не і ді.*

Бойківський говір рядом рис поділяється на західну і східну частини. «Атлас української мови» при-
близно в районі міста Сколе засвідчує таку відмін-
ність цих частин (першими подаються особливості
західнобойківських говірок, другими — східнобойків-
ських);

голосний звук у префіксі ви-: *ві́тратити, ві́шкі-
рити, вий́ти — ві́тратити, ві́шкірити, вий́ти;*

наявність і відсутність приставного приголосного
в перед голосним о: *во́сінь, во́зеро, вовес́, ворі́х, во-
гиро́к — о́сінь, о́зеро, овес́, орі́х, огіро́к;*

приголосні д і проривний г перед голосним і: *ді́д,
ді́вчина, ді́ти — гід́, гі́вчина, гі́ти (з проривним г);*

початкові приголосні звуки в іменнику *шкі́ра:*
скі́ра — шкі́ра;

м'якість і твердість приголосного л в іменнику
мельник: ме́льник — ме́льник;

звукова будова іменника *вим'я: ві́м'я — ві́м'я;*

звукова будова іменника *парубок: па́рибок і па́-
рубок — па́рубок;*

звукова будова іменника *здоров'я: здоро́в'я —
здоро́вля;*

звукова будова форми 3-ї особи множини дієслів
II дієвідміни з основою на губні приголосні: *лю́-
б'ять, лóв'ять, лóм'ять — лю́блять, лóвлять, лóмлять;*

звукова будова імені *Дмитро: Митро́ — Дмитро́;*

звукова будова прикметника *тутешній: туте́йший —
туте́шній;*

звукова будова іменника *соняшник: сонéшник —
со́няшник;*

звукова будова дієслова *сидіти: сиді́ти — сиді́ти;*

звукова будова числівника *одинадцять: одина́й-
ці́ть — одина́ці́ть і одина́йці́ть;*

словотвірна будова іменника *щавель: ща́ва — щав-
ні́к;*

словотвірна будова іменника *кошик: ко́шик —
коші́ль і ко́шик;*

форма знахідного відмінка займенника *він* з прий-
менником: *за ньо́го і за не́го — за не́го;*

займенник, що вказує на близький предмет: *той — сей*;

займенник, що вказує на віддалений предмет: *тамт́ой — той*;

форма родового відмінка однини прикметників жіночого роду твердої групи і присвійних займенників: *дóброї, нáшої — дóбреї, нáшеї і дóброї, нáшої*;

словосполучення: *іді́ домів — іді́ додóму*;

вживання слів на позначення — рубля до воза: *пáвус — рубéль*; батога: *бич — баті́г*; окрайця хліба: *окра́єць і окра́йчик — цілу́шка іokráєць*; білки: *ві́вірка — білі́ця*; приданого: *пóсаг і ві́но — ві́но*; брата батька: *стрик — стрий і стрійко*; гарний: *га́рний і фа́йний — фа́йний*; ловити: *іма́ти і лові́ти — лові́ти*; захворіти: *захорува́ти і засла́бнути — засла́бнути*.

До загальних особливостей бойківського говору належать:

наближення в багатьох говірках наголошеного а перед в у кінці складу до о: (*дов, мов, лóвка*);

голосний звук і на місці давніх о, е в новозакритих складах, який пом'якшує попередні приголосні (*сьі́ль, тьі́к, ньі́ч*);

збереження давньої м'якості шиплячими приголосними (*пшьонó, жя́ба, меджа́, чяс*);

перехід приголосного л у кінці складу у в (*вів, стів, о́рєв, горі́вка, ска́вка*);

збереження дзвінкості або тільки часткове оглушення дзвінких приголосних у кінці слів (*бі́б, рі́д, хлі́б, ві́з*);

перехід звукосполучення льн у нн (*інна́нка — льо́нище, ме́нник — мельник*);

утрата й в закінченнях особових форм дієслів І дієвідміни з основою на а (*зна́у, зна́ут, чита́у, чита́ут*);

складні форми майбутнього часу дієслів типу *бу́ду ході́ти* (як і в інших карпатських говорах) поруч з рідшими *бу́ду ході́в* (як у галицько-буковинській групі говорів);

вживання слів: *ходакі́* (постоли), *весні́вка* (рай-дуга), *нат* (леміш), *недо́рок* (пропуск в оранці), *трясучка* (драговина), *сі і а-ку́ш* — вигуки, якими відганяють корів.

Слід зазначити, що на буковинському говорі дуже виразно позначилася взаємодія між карпатською і галицько-буковинською групами говорів, тому ви-

разних специфічних особливостей у ньому порівняно небагато.

Походження назви *бойки* дослідники з'ясовують по-різному: виводять її то від кельтської етнічної назви *бої*, то від уживаного в цьому говорі прислівника *бо́йє* в значенні «справді», «до речі», «очевидно». М. Л. Худаш вважає, що назву населення *бойки* слід виводити від особової назви *Бойко*, яка складається з особової назви *Бой*, що є скороченою формою власного складеного імені типу *Боїслав*, і зменшувального суфікса *-ко*. Усі дотеперішні погляди мають приблизно однакову ймовірність, і походження назви *бойки* не можна вважати остаточно розв'язаним.

Закарпатський говір

Закарпатський говір знаходиться на території Закарпатської області. Заселення Закарпаття східними слов'янами відбулося, очевидно, ще до X ст., тобто до приходу угорців у басейн Тиси і середнього Дунаю, тому закарпатський говір належить до давніх. У X—XI ст. Закарпаття входило до складу Київської Русі. З XII ст. на Закарпатті утвердилася влада Угорщини. Після турецької навали 1543 р. і розпаду Угорського королівства західна частина Закарпаття попала під владу Австрії, а східна увійшла до складу Трансільванії, між Австрією і Трансільванією в другій половині XVI ст. на Закарпатті точилися спустошливі війни. Після розпаду Австро-Угорщини 1918 р. Закарпаття залишалося під пануванням Угорщини, 1919 р. воно було включене до складу Чехословаччини. У 1945 р. Закарпатська Україна була возз'єднана з УРСР.

Закарпатський говір на заході приблизно по кордону з Чехословаччиною (на захід від ріки Уж) від кордону з Польщею майже до Ужгорода межує з лемківським говором, хоч треба сказати, що ця межа умовна, оскільки на схід від неї виступають говірки з деякими рисами лемківського говору, а на захід від цієї межі говірки мають деякі риси закарпатського говору.

За «Атласом української мови» по кордону з Чехословаччиною проходять ізоглоси явищ (першими подаються риси закарпатського говору, другими — лемківського):

наголошення двоскладових слів: кінцевий наголос (*відрó або водрó, ягн́я, блих́а, слъоз́а, вузький, тис́ний*) — наголос на першому складі (*відро, ягня, блі́ха, слі́за, ву́зький, ті́сний*);

голосний звук на місці давнього і після шиплячих приголосних: *и* (*прич́йна, ші́ти*) або *ы* (*причы́на, шы́ти*) — звук, середній між *и* та *і*;

голосний звук на місці *и* в іменнику *вим'я*: *ву́м'я* і *в́ым'я* — *в́ым'я*;

голосний звук на місці давнього носового *е* в іменнику *щастя*: *щ́астя* — *щ́естя, щ́истя* і *щ́астя*;

подвоєння і відсутність подвоєння м'яких приголосних: *жит́я, насі́ня, весі́ля* — *жі́ття, насі́ння, весі́лля* і *жі́тя, весі́ля, насі́ня*;

твердість і м'якість приголосного *ц* у кінці слова: *хло́пець, удове́ць* — *хло́пец, удо́вец* і *хло́пець, удо́вець*;

наявність і відсутність приставного приголосного *в* перед голосним *о*: *о́сінь, о́зеро* — *во́сінь, во́зеро* і *о́сінь, о́зеро*;

звукова будова іменника *жона*: *жон́а* — *же́на*;

звукова будова іменника *золото*: *зо́лото* — *зла́то*;

звукова будова іменника *дошка*: *до́шка* — *до́чка*;

словотвірна будова іменника *копач*: *копа́ш* — *ко́пач*;

словотвірна будова іменника *горобець*: *горобе́ць* — *воробе́ль*;

форма називного відмінка парного іменника *вуса*: *баву́са* — *баву́си* і *баву́сы*;

форма родового відмінка множини іменника *кінь*: *ко́нюв* — *ко́ней* і *ко́нів*;

форма давального відмінка множини іменників II відміни чоловічого роду: *волу́м, си́нум* і *вола́м, сына́м* — *во́лам, си́нам*;

форма називного відмінка числівника *одинадцять*: *еди́націть* і *еди́нацить* — *еди́нацять*;

форми 1-ї особи множини дієслів минулого часу: *ходи́лиме, робі́лиме* і *ми ході́ли, робі́ли* — *ми ході́ли, робі́ли*;

вживання слів на позначення — кропиви: *жалі́ва* — *копрі́ва*; яблуні: *яблунь́ка* і *яблонь́ка* — *пла́нка*; ціпильна: *ціпелня́нка* — *па́лиця*; кіп у полі в межах 20 снопів: *крис́ті* — *крі́жі*; картоплі: *кру́мплі* — *банду́рка*; вагітної жінки: *тяжка́* і *гру́ба* — *гру́ба*; гарний: *кра́сний* і *фа́йний* — *шу́мний*; ковтати: *про́жирати* і *про́микати* — *лі́гати* (з проривним г); *ви-*

гуків, якими відганяють корів: *не — гей, ге і на*; вигуків, якими відганяють свиней: *куш і гуць — гуць*.

Закарпатський говір на заході межує з говірками словацької мови, на півдні — з говірками угорської і румунської мов.

У закарпатському говорі на південь від хребта Карпат виділяється смуга північнозакарпатських або верховинських говірок, що своїми рисами споріднюються з бойківськими говірками. До таких особливостей за «Атласом української мови» належать: голосний звук *и* в іменнику *вим'я*, голосний *і* на місці давнього *е* в дієслівній формі *доп'ік*, голосний *і* в іменнику *мід* (мед), голосний *і* на місці давнього *о* в новозакритому складі (*віз, він, тік, ріг*); початковий приголосний *ф* в іменнику *фасо́ля*; м'якість приголосних перед голосним *і* незалежно від його походження (*тьік, ньіж, тьіло, сньіг*); перехід звукосполучення *сьть* у *сьць* (*гісьць, тесьць, ста́рісьць, сьціна́*); звукова будова іменника *огіро́к*, суфікс *-аль* в іменнику *ковáль*; суфікс *-аля* в іменнику *копа́ля* (копачка), суфікс *-ець* в іменнику *горобе́ць*; форма родового відмінка множини іменників типу *гість* на *-ий* (*го́стий*); звукова будова займенника *хто*, прийменника *від*, слово *сто́бла* в значенні *клубня*.

Ріками Латориця і Ріка закарпатський говір поділяється на західнозакарпатські або ужанські, середньозакарпатські або боржавські і східнозакарпатські або марамороські говірки. Природно, що цей поділ, здійснений на основі «Атласу української мови», загалом збігається з поділом у спеціальних дослідженнях закарпатського говору (І. Панькевича, Й. Дзендзелівського).

За «Атласом української мови» західнозакарпатські говірки рядом рис протиставляються середньозакарпатським і східнозакарпатським говіркам як одному цілому. До таких рис належать (першими подаються особливості західнозакарпатських говірок, другими — середньозакарпатських і східнозакарпатських):

голосний звук на місці давнього *я* в дієслові *цілувати*: *цілува́ти — цюлува́ти*;

голосний звук на місці давнього *і* після шиплячих приголосних: *жы́ти, шыро́кий — жи́ти, ширóкий*;

голосний звук на місці давнього *е* в іменнику *щітка*: *щу́тка — щітка*;

вставний голосний звук іменнику *вітер*: *вітьор* — *вітер*;

звукова будова іменника *блоха*: *блoхá* і *блыхá* — *блыхá*;

звукова будова прикметника *кривавий*: *крoвáвий* і *кирвáвий* — *кырвáвий*;

звукова будова іменника *брова*: *обíрва* і *брýва* — *брýва*;

звукова будова іменника *криниця*: *кирн́иця* — *кыр-н́иця*;

звукова будова дієслова *вишкірити*: *ви́цірити* і *ви́шкірити* — *в́ишкірити*;

звукова будова іменника *шкіра*: *скі́ра* і *скóра* — *шкі́ра*;

звукова будова іменника *зозуля*: *зозу́ля* і *зузу́ля* — *зозу́ля*;

звукова будова іменника *піч*: *пец* — *піч*;

словотвірна будова іменника *гончар*: *гонча́р* — *гор-ща́р* і *гонча́р*;

форма родового відмінка однини іменників III відміни: *солі* і *со́ли* — *со́ли*;

форма давального відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *коньо́ві* і *ко-ньо́ви* — *конéви* і *коньо́ви*;

займенник, що вказує на близький предмет: *атот* і *тот*, *атотá* і *тотá*, *атотó* і *тотó* і *сесь*, *сися́*, *сисе́* — *сесь*, *сися́*, *сисе́*;

займенник, що вказує на віддалений предмет: *там-тот* і *тот* — *тот*;

займенник *хто*: *хто*, *тко* і *ко* — *тко* і *ко*;

форма називного відмінка числівника *чотири*: *четі́-рі* і *четі́ри* — *чоті́ри*;

форма називного відмінка числівника *дев'яносто*: *дев'ядесáт* — *дев'яно́сто* і *дев'ядесáт*;

форма називного відмінка числівника *двісті*: *два́-сто* — *двіста* і *два́сто*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *хóджу*, *бúджу*, *сіджу* — *хóжу*, *бúжу*, *сіджу*;

вживання слів на позначення — садиби: *фúндош*, *фúндуш* і *обістя́* — *обшáрня* і *обістя́*; клуні: *пелів-ня* — *чур*; батога: *ко́рбач* — *батúг* і *ко́рбач*; кажана: *перга́ч* — *лілик*; батькового брата: *стри́ко* — *стри́й*.

Чимала кількість діалектних явищ розмежовує всі три групи закарпатських говірок (далі першими наводяться риси західнозакарпатських говірок, дру-

гими — середньозакарпатських, третіми — східнозакарпатських):

звукосполучення ги: *гінуги* — *гінуги* і *гбнуги* — *гбнуги*;

голосний звук на місці давнього *е* в іменнику *лід*: *лед* — *люд* і *лід* — *лед* і *люд*;

голосний звук на місці давнього *е* в іменнику *мед*: *мед* — *мюд* і *мід* — *мнюд*;

голосний звук на місці давнього *о* в новозакритому складі: *у* (*вуз, тук*) — голосний звук, середній між *у* та *і* — *у* (*вуз, тук*);

початковий звук *у* словах *вдова, вдовець*: *вдова́, вдове́ць* — *удова́, удове́ць* і *вдова́, вдове́ць* — *одова́, одове́ць*;

наявність і відсутність приставного приголосного *в* в іменнику *вулиця*: *вўлиця* — *ўлиця* — *вўлиця*;

наявність і відсутність приставного приголосного в прикметнику *вузький*: *вузький, гузький* і *узький* — *гузький* і *узький* — *вузький*;

звукова будова особових форм дієслова *піти*: *пійду, пійде* — *піду, піде* — *пійду, пійде*;

звукова будова іменника *праник*: *пра́йник* — *пра́вник* — *пра́нник*;

звукова будова іменника *дошка*: *до́шка* — *до́щка* і *до́шка* — *до́шка*;

словотвірна будова іменника *кошик*: *коша́р* — *коша́рка, ко́шик* і *кіш* — *коша́рка* і *кіш*;

форма орудного відмінка множини іменника *гість*: *го́стями* і *гостя́ми* — *гістьми, го́стями* і *гостя́ми* — *го́стями* і *гостя́ми*;

форма орудного відмінка від займенника *вона*: *ньо́в* і *не́в* — *не́в* і *ньо́в* — *не́в*;

займенник *що*: *шо* і *што* — *шо, што* і *що* — *що* і *што*;

форма називного відмінка однини прикметників середнього роду: *бога́той, до́вгой* і *бога́тоє, до́вгоє* — *бога́тоє, до́вгоє* — *бога́те, до́вге*;

форма вищого ступеня прикметників: *солóдший* і *солóджий* — *солóдший, солóджий* і *солóжий* — *май солóдкий* і *май солóдший*;

форма 1-ї особи множини наказового способу дієслів I і II дієвідмін: *хо́дьме, бе́рме, не́сьме* і *ходи́м, бері́м, несі́м* — *ходи́м, бері́м, несі́м* і *хо́дьме, бе́рме, не́сьме* — *ходи́м, бері́м, несі́м*;

сполучник *що*: *же, шо* і *ож* — *ож* і *што* — *що* і *аж*;

вживання слів на позначення — глека: довжа́нка — товка́н і довжа́нка — купа́ня; скатерті: порто́к, обру́с і ска́терть — ска́терть і обру́с — ска́терть; постолів: бочко́ри — постолі́ і бочко́ри — постолі́; гоїдалки: го́мбалка, го́йдалка і го́йданка — ко́лісало, гу́цанка і ло́вганка (з проривним г) — гу́цанка; рубля до воза: чаклу́, чаклу́в, дручо́к і па́вус — руди́на і па́взина — пу́зина; полиці в плузі: по́лиця і до́шка — корма́нка, по́лиця і до́шка — до́шка; способу оранки з країв загону до середини: уро́зно і уро́зміт — уро́зно — о́коло і урозгін; картоплі: кру́мплі — кру́мплі і бу́ля — рі́па; білки: мо́вкушка, білі́ця і бі́лка — лаві́рка, мо́вкушка і білі́ця — лоскори́х, ла́сичка і білі́ця; дятла: гарака́ль, жо́вна і дя́тел — довба́к і дя́тел — дя́тел; чорногуза: бо́цок, бу́зьок і бу́сьок — бу́зьок, бу́сьок і го́вля (з проривним г) — го́вля, бу́зьок і бу́сьок; погоди: хви́ля — годі́на і хви́ля — годі́на; домовини: тру́на — дереви́ще і копери́щув — дереви́ще і де́рево.

Загалом закарпатський говір характеризується рисами:

наявність звука, середнього між у та і, на місці давніх о та е (у словах типу віз, ніс, мед);

вживання голосного у замість и в дієслівних префіксах (у́тратити, ву́тратити, у́шкірити, ву́шкірити, у́пити, ву́пити);

збереження початкового голосного и, що походить від давнього і, в дієслівних формах играти́, йграш, йграт;

звукова будова слів: свѣ́ллик (свердел), навстежа́р (навстіж), о́би (щоб), у́ймня і ву́ймня (вим'я), ву́ста і у́ста (вуса), ву́ця і у́ця (вівця), ру́ний (рівний), пасо́ля (квасоля), пасо́няшник і пасо́нячник (сосяшник), те́лниця (терниця), оро́х (горох);

словотвірна будова слів: кова́ч (коваль), копа́ш (копач), воробо́к (горобець), горща́р (гончар);

поширення закінчень -ма, -ома, -има, що походять від давніх закінчень двоїни, в орудному відмінку множини іменників, прикметників і займенників (зубо́ма, чужо́ма, ні́ма, ті́ма);

форма вказівного займенника сесь, сеся́, сесе́ (цей, ця, це);

форми питального займенника тко і ко і неозначеного тко́сь і ко́сь;

форма вищого ступеня прикметників і прислівників типу солóджий, мо́лоджий, солóдже;

наявність в ряді говірок особово-чоловічих форм числівників типу *дваé, триé, чотирé*;

збереження приголосних основи г, к в дієслівних формах 1-ї особи однини (*мо́гу, пеку́, реку́*);

форма 2-ї особи однини наказового способу від дієслова *йти* — *пой* (іди) і 1-ї особи множини *пойме* (йдімо);

наявність прийменників *од, уд* (від), *ізо* (мнов) (зі мною);

наявність сполучників *гі* (як), *ож* (що), *оби* (щоб);

наявність словосполучення *поза́д війни́* (після війни);

наявність конструкцій типу *брата його́ (йому́) не є до́ма*;

вживання слів: *накса́мош* (наймит), *жона́* (жінка), *го́вля* з проривним г (чорногуз), *пітя* (курча), *ко́жа* (шкіра), *оби́аря* (садиба), *чур* (клубня), *ха́ща* (ліс), *теметів* і *тенетів* (кладовище), *пішка*, *пішні́к*, *піху́рка* (стежка), *чад* (сажа), *да́раб*, *дара́бчик*, *дара́бка* (шматок), *годи́на* (погода), *водя́нча* (кварта на воду), *довжа́нка*, *рябу́н*, *товка́н*, *купа́ня* (глечик), *часть* (придане), *сва́льба* (весілля), *желе́зо*, *плі́та*, *бочку́р* (леміш), *корба́ч* (батіг), *ла́да* (віз для зерна, картоплі), *хрест* (кладка з 20 снопів), *кіма́к* (вулик), *пчольо́нок* (пасіка), *кру́мплі* (картопля), *полу́давий* (короткозорий), *кра́сний* (гарний), *ме́рско*, *скарі́дно* (бридко), *ма́йже* (мабуть), *здрі́ти* (бачити), *забетéгнути* (захворіти), *куш* — вигук, яким відганяють свиней.

Лемківський говір

Лемківський говір стосовно основної території поширення української мови займає окраїнне західне географічне положення і знаходиться в основному на території Чехословаччини. На півдні і південному заході лемківський говір межує з говірками словацької мови, на півночі і північному заході — з говірками польської мови. Межу між українськими лемківськими і словацькими говірками докладно визначив В. П. Латта. Північна частина лемківського говору знаходиться на території Польщі. У 1945 р. більша частина лемків з території Польщі була переселена на Тернопільщину, Львівщину та Івано-Франківщину. Невелика кількість лемківських родин поселилася в Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. Частину лемків переселено на західно-

польські землі між Одером і Нейсе. На території давньої лемківщини в Польщі збереглося всього кілька українських говірок. Таким чином тепер північна межа лемківського говору загалом проходить по чехословацько-польському державному кордону. Межу між українськими лемківськими говірками і говірками польської мови в минулому визначив польський мовознавець З. Штібер.

Лемківщина заселялась переселенцями з сусідніх районів західної Галичини в основному протягом XIII—XVI ст. Внаслідок тривалого культурного, політичного і економічного відокремлення лемків від решти українського народу їх говір розвивався ізольовано від інших говорів української мови.

Назва розгляданого говору відповідає назві населення *лемки*. Більшість дослідників вважає, що назви *лемко*, *лемки* постали внаслідок передражнювання відповідних мовлян за вживання ними частки *лем* (лише). Слід зазначити, що частка *лем* поширена й у закарпатських говірках, а в частині лемківських говірок вона не вживається. На думку М. Л. Худаша, оскільки зазначені назви не узгоджуються з законами українського словотворення, згідно з якими утворення від частки *лем* повинні б мати вигляд *лемкало*, *лемкали*, цю назву слід виводити від особової назви *Лемко*, що постала з кореня *лем-* і зменшувального суфікса *-ко*.

Найхарактерніша особливість лемківського говору полягає в тому, що в ньому відчутно виражений вплив словацької і польської мов. Наслідком впливу польської мови є постійний наголос у словах на другому складі від кінця (*голо́ва*, *ві́но*, *моло́ко*). Крім названої для лемківського говору характерні риси:

наявність у більшості говірок голосного *і* на місці давніх *о*, *е* в новозакритих складах (за винятком крайніх західних говірок, у яких виступають голосні *и*, *ы*, *у*);

часте збереження давнього голосного *е* після шиплячих приголосних у новозакритих складах (*шесть*, *щётка*);

оглушення дзвінких приголосних у кінці слів (*дуп*, *жо́лут*, *ріх*);

твердість приголосного *ц* (*хло́пец*, *жнец*, *ву́лиця*, *терні́ця*);

ствердіння інших давніх м'яких приголосних у кінці слів (*кін*, *ка́мін*, *о́гең*, *жо́лут*, *смерт*, *кіст*, *пят*);

твердість суфіксальних приголосних **с, ц** (*ру́ський, бога́цький*);

частий перехід приголосного **в** у **г** (*гме́рті, г боло́ті, г по́ли, г нас*);

звукова будова іменника *копрі́ва* і *покрі́ва* (кропива);

звукова будова іменника *паро́бок* (парубок);

звукова будова іменника *зла́то* (золото);

звукова будова іменника *ві́тор* (вітер);

словотвірна будова іменника *воро́бель* (горобець);

форма родового відмінка однини іменників III відміни на **-і** (*со́лі, ті́ні, но́чі*);

форма родового відмінка множини іменників жіночого роду I відміни на **-ох** (*ба́бох, ру́кох*);

форма місцевого відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни на **-ох** (*на ду́бох, по па́нох, на покосо́х*);

форма орудного відмінка однини іменників і прикметників жіночого роду, а також займенників на **-ом** (*ру́ком, во́дом, ми́шом, до́бром, то́бом*);

часте вживання форм орудного відмінка множини прикметників і займенників на **-ма**, що походять від давніх форм двоїни (*білі́ма, тверді́ма, ті́ма, ні́ма, котрі́ма*);

форми називного відмінка множини прикметників на **-ы** (*до́бры по́ля, тве́рды, бі́лы*);

часте вживання закінчення **-ой** у родовому відмінку однини прикметників і займенників жіночого роду (*до́брой, вели́кой, си́нью, той, мо́йой*);

форми прикметників чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини на **-им** (*на до́брим па́нові*);

форми вказівного займенника *тот, то́та, то́то* (*цей, ця, це*);

вживання складених дієслівних форм майбутнього часу типу *бу́ду ходи́в* і *ходи́л, бу́деш ходи́ла*;

вживання прийменника *праз* (через);

звукова будова слів: *же́на* (жінка), *те́тка* (тітка), *а́стряб* (яструб), *гу́злик* із проривним **г** (вузол), *до́чка* (дошка), *копрі́ва, покрі́ва* (кропива), *цво́рінь* (шворінь);

вживання слів: *бо́цян* (чорногуз), *куко́вка* (зозуля), *ста́ток* (худоба), *пла́нка* (яблунька), *пчі́льник* (пасіка), *банду́рка* (картопля), *мара́дик* (кладка з 20 снопів), *піня́зі* (гроші), *фа́лат* (кусок), *жи́длик* (кварта на воду), *цани́стра* (торба), *дзе́стри* (прида-

не), *шумний* і *гардий* (гарний), *хороніти* (берегти), *гравчат* з проривним г (гегають — про гусей, качок), *барз* (дуже), *през* (через), *кич* — вигук, яким відганяють овець.

Лемківський говір, за даними «Атласу української мови», поділяється на східну і західну частини, межа між якими проходить на схід від лінії Пряшів — Бардіїв — Дукля. Ці дві групи говірок розмежовуються явищами (першими наводяться риси західнолемківських, другими — східнолемківських говірок):

голосний звук на місці давнього *е* в дієслівній формі *допік*: *допю́к* — *допі́к*;

звукова будова іменника *ложка*: *лі́шка* і *льі́шка* — *ло́шка*;

звукова будова слів *свято*, *святий*: *сьва́то*, *сьва́тий* — *ся́то*, *ся́тий* і *сья́то*, *сья́тий*;

наявність і відсутність приставного приголосного в перед голосним *у*: *улі́ця* — *вулі́ця* і *улі́ця*;

звукова будова дієслівних форм з губними приголосними основи: *лю́б'ять*, *ло́в'ять* — *лю́блять*, *ло́влять*;

звукова будова іменника *кропива*: *покрі́ва* — *коп-рі́ва*;

звукова будова іменника *вівця*: *овця́* — *ві́вця*;

словотвірна будова іменника *бияк*: *бі́як* і *бі-лень* — *бі́лень*;

словотвірна будова іменника *гороховиння*: *горох-ві́ння* — *горохві́ня*, *горохов'я́нка* і *гороховля́нка*;

форма орудного відмінка однини іменників I і III відмін: *ру́ком*, *гли́ном*, *мо́вом*, *со́вом*, *голо́вом*, *зе́мльом*, *ду́шом*, *со́льом*, *ті́ньом*, *но́чом* — *ру́ков*, *гли́нов*, *мо́вов*, *со́вов*, *голо́вов*, *зе́мльов*, *ду́шов*, *со́льов*, *ті́ньов*, *но́чов*;

форма родового відмінка множини іменників I відміни: *ба́бох* і *баб* — *баб*;

форма родового відмінка множини іменників чоловічого роду II відміни м'якої групи: *ко́ній* — *ко́нів* і *ко́ней*;

форма родового відмінка множини іменника *гість*: *го́стьох* і *го́стів* — *го́стів*;

форма орудного відмінка займенників *вона*, *та*: *ньо́м*, *то́м* — *ньо́в*, *то́в*;

форма 3-ї особи однини теперішнього часу від дієслова *знати*: *зна* — *знат*;

форма 1-ї особи однини від дієслів майбутнього

часу недоконаного виду: *бúду брав, бив, кóсив — бúду бра́ти, бíти, косíти*;

вживання слів на позначення — садиби: *пляц і фúндош — обістя і фúндош*; сорочки: *коше́ля — кошу́ля і сорóчка*; копи в межах 20 снопів: *ма́ндель і ра́кош — марáник і крíжі*; картоплі: *гру́лі* (з проривним г) — *банду́рка*; кукурудзи: *кукури́ца — тенгері́ця* (з проривним г) і *кендері́ця*; весілля: *весі́ля і сва́дьба — сва́дьба*; ковтати: *гилта́ти* (з проривним г) — *лига́ти* (з проривним г); значення слова *челядь*: *молодь — сім'я*.

Зазначені групи лемківських говірок за деякими рисами поділяються ще на менші підгрупи.

ГОВОРИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Південно-східне наріччя української мови територіально найбільше. Воно охоплює південну частину Київської і Сумської областей та Черкаську, Полтавську, Харківську, Ворошиловградську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Донецьку, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку і Кримську області. Говірки південно-східного наріччя української мови знаходяться також на території суміжних районів Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей та Краснодарського і Ставропольського країв РРФСР, частково в Надволжі, в південному Сибіру, на сході Казахстану і на півночі Киргизії та на Далекому Сході.

Первісно говори на території України утворювали північно-східну і південно-західну групи, з яких виникли сучасні північне і південно-західне наріччя. Проблема становить питання, коли і як виникло українське південно-східне наріччя. Відсутність писемних пам'яток з території південно-східних говорів періоду XIV—XV ст. спричинилася до появи суперечливих думок з приводу походження цього наріччя. В останні десятиліття поширювався погляд, що середньонаддніпрянський говір, який став основою утворення всього південно-східного наріччя, такої ж давності, як і архаїчні говори північного і південно-західного наріч. Проте факти, що приводилися для підкріплення цього погляду, не мають доказової сили. Насправді не можна знайти жодної давньої діалектної риси, якою середньонаддніпрянський говір відрізнявся

б від говорів південно-західного наріччя. Усі риси, що відмежовують південно-східне наріччя від південно-західного, відносно пізнього походження. Думка про часову співвідносність у виникненні усіх трьох наріч української мови заперечується й історичними даними.

Північна частина середньої Наддніпрянщини була заселена східними слов'янами з найдавніших часів. Поширення території Київської Русі до берегів Чорного й Азовського морів сприяло заселенню східними слов'янами південних земель сучасної України. Уже в X ст. на Керченському і Таманському півостровах існувало давньоруське Тмутараканське князівство. Проте поява в південних степах печенігів (середина X ст.) і половців (середина XI ст.) перешкодила зміцненню влади Київської Русі над Причорномор'ям. Упродовж майже двох століть тривали напади половців на землі Київської Русі, внаслідок чого первісні південностепові поселення були спустошені. Постраждала від половців також середня Наддніпрянщина (Переяславщина, Надросся), проте тут населення швидко відновлювалось. У XII—XIII ст. Київська земля, як і середня Наддніпрянщина в цілому, була одним з найгустіше заселених районів Русі.

У першій половині XIII ст. на землі Київської Русі насувається татаро-монгольська навала, внаслідок чого людність південних районів середньої Наддніпрянщини значно зменшилася, адже значна частина поселень була знищена. Найбільше потерпіли землі південної Русі, що знаходились у безпосередньому сусідстві з кочівниками. Після навали татар середньонаддніпрянське населення знову швидко відновлювалось. У другій половині XIII ст. Київщина вже фактично знаходилася під владою волинських князів.

У XIV ст. українські землі попадають під владу Литовського князівства. З другої половини XVI ст. розпочалось поступове заселення південноукраїнських степів. Розгортається спорудження оборонних замків на південних і східних кордонах литовських володінь на Україні, а біля фортець засновувались поселення, де осідали переселенці з Київщини, Волині, Поділля, Галичини. У XV ст. межі Київського князівства сягали тільки землі на північ від лінії Черкаси—Зве-

нигородка—Брацлав на Правобережжі і на північний захід від течії Сули на Лівобережжі.

Після утворення Кримського князівства і захоплення Криму турками в кінці XV ст. і в першій половині XVI ст. відбуваються численні напади татар і турків на Україну, внаслідок чого знову були знищені майже всі поселення від Чорного моря до річок Мурафа, Рів, Гірський Тікич і Тясмин на Правобережній Україні і до ріки Сула на Лівобережжі.

Під захистом запорізьких козаків з середини XVI ст. відбувається нове заселення південноукраїнських земель, зокрема Брацлавщини, південної Київщини і Південної Переяславщини. Заселяли ці землі вихідці з центральної і північної Київщини, Волині, західного Поділля і Галичини.

У XVI ст. південноукраїнські землі до Полтави на Лівобережжі і Чигирин, Балти на Правобережжі були порівняно добре заселені. Про це свідчать карти іноземців XVI ст.

Як зазначає історик М. Владимирський-Буданов, в середній Наддніпрянщині на основі місцевого давньоруського і прибулого в пізніші часи населення поступово витворилася особлива етнічна група, що на час XVI ст. помітно відрізнялася від населення інших районів України.

Унаслідок унії Литви з Польщею з другої половини XVI ст. середньонаддніпрянські землі попадають під владу польських феодалів. З посиленням кріпосницького гніту з боку польської шляхти населення втікає на менш заселені наддніпрянські і задніпрянські степові простори, незважаючи на небезпеку з боку татар. У другій половині і особливо в кінці XVI ст. в наддніпрянські і надбузькі степи переселяються вихідці з Волині, Поділля і Галичини. Колонізація вільних південних земель ще інтенсивніше здійснюється в XVII ст. В епоху Б. Хмельницького на правобережну і лівобережну середню Наддніпрянщину переселилась значна частина населення Волині. Возз'єднана з Росією 1654 р. наддніпрянська територія України стає центром, до якого тяжіли інші землі, населені українцями. Таким чином населення Наддніпрянщини весь час збільшується за рахунок переселенців з різних місцевостей України і в кінці XVII ст. Наддніпрянщина стає густо заселеним краєм. На карті Г. Боплана з середини XVII ст. межі густо заселеної частини Правобережної і Лівобережної Ук-

раїни приблизно відповідають південним і східним межам сучасного середньонаддніпрянського говору.

У час руйнівних воєн в епоху після Б. Хмельницького населення середньої Наддніпрянщини зазнавало всіляких переміщень. Наприклад, у 1679 р., як свідчить літопис Самовидця, частина населення правобережної середньої Наддніпрянщини була переселена на Лівобережжя.

За Андрусівським перемир'ям та договорами з Туреччиною територія на правому березі Дніпра на південь від Тясмину мала бути незаселеною. Проте вже в кінці XVII ст. мешканці Миргородського і Полтавського полків почали заселяти ці землі, переважно вузькою смугою вздовж правого берега Дніпра.

У XVII—XVIII ст. більша частина українських степів знаходилася у володінні Запорізької Січі. Райони Запорізької землі — паланки займали територію майже на всьому південному Правобережжі і на північ від ріки Конка на Лівобережжі. Більшість правобережних і лівобережних паланок була досить густо заселена. У 70—80-х роках XVII ст. запорожці значно розширили свої володіння на території між річками Конкою, Вовчою і Самарою. Щоб припинити напади кримських і ногайських татар на Україну, російський уряд 1731 р. організував спорудження оборонної так званої Української лінії по річках Орель — Берестова — Берека — Сіверський Донець. На південь від цієї лінії протягом 40—50-х років XVIII ст. було засновано багато нових поселень.

У районі Бахмута і Лугані у XVIII ст. поселено багато вихідців із Сербії. У 1753 р. було утворено адміністративно-територіальну область Слов'яносербію, хоч основне населення на її території становили українці і росіяни.

У 1752 р. на Правобережжі між Дніпром і Синюхою, Тясмином і Великою Виссю та верхів'ями Інгулу і Інгульця царський уряд утворив із сербських, угорських, болгарських, грецьких і молдавських переселенців військово-адміністративне поселення під назвою Нова Сербія. На територію нової Сербії було переселено також багато козаків з Лівобережної України.

На південь від Нової Сербії було утворено військово-поселенський округ під назвою Новослобідський козацький полк, куди було переселено більшу частину українського населення з території Нової Сербії.

Новослобідський полк займав землі між Дніпром і Південним Бугом, включаючи верхів'я Інгулу й Інгульця. У 1764 р. Слов'яносербію, Нову Сербію і Новослобідський полк було ліквідовано, а відповідні землі приєднано до Новоросійської губернії.

З 1768 до 1783 р. кордон між Росією і Кримом становила так звана Дніпровська лінія, яку було споруджено між Дніпром і Азовським морем по річках Конка і Берда. З приєднанням Криму до Росії 1783 р. південноукраїнські степи були повністю звільнені від турецько-татарського панування і стали масово заселятись вихідцями з Правобережної, Лівобережної і Слобідської України та з Росії, розпочалось також заселення Криму переселенцями з Росії і України. Переселенцями швидко освоювалися землі Донбасу і степи всього побережжя Азовського моря.

На вільні причорноморські степи царський уряд переселяв не тільки українців і росіян, але й німців, греків, болгар, сербів, молдаван та ін. Проте всі іноземні поселенці на півдні України становили незначний процент, основним же населенням тут були українці, численними були також поселення росіян. Помітнішим був процент іноземних поселенців у містах, які в кінці XVIII ст. були утворені на півдні України (Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса та ін.).

Після війни з Туреччиною в 1787—1791 роках царський уряд перейменував козацькі полки, що воювали на боці Росії, на Чорноморське військо, яке поселив на землях між Південним Бугом і Дністром. Після Яської угоди 1792 р. Чорноморське військо було переселене на Кубань.

Вслід за Чорноморським козацтвом розгорнулося масове переселення на Кубань селян і козаків з різних губерній України. На початку XIX ст. сюди переселилось багато вихідців з Лівобережної і Слобідської України. У середині XIX ст. на Кубань було переселено значну частину Азовського козацтва, яке після повернення з Задунайської Січі поселилось на побережжі Азовського моря. Чимало козаків переселилось на територію Кубані після 1865 р., коли Азовське козацтво перестало існувати. Процес переселення селян з України на Кубань продовжувався і в другій половині XIX ст., особливо він посилювався після реформи 1861 р. На Кубань переселились великі маси зубожілого селянства з Росії і з Полтавської, Харківської, Чернігівської та інших губерній України.

У 1793 р. відбувся так званий другий поділ Польщі, внаслідок якого Київщина, східна Волинь, Брацлавщина і частина західного Поділля були приєднані до Росії. Після третього поділу Польщі в 1795 р. до складу Росії увійшли землі західної Волині.

На території Слобожанщини під час панування татарських орд з середини XIII ст. давні слов'янські поселення були знищені. Процес заселення цього краю українцями і росіянами розпочався в першій половині XVI ст. У XVI ст. на Слобожанщині, що була у володінні російської держави, жила велика кількість українських козаків, які разом з російським військом воювали проти татар. У 1589 р. сюди переселилося близько 700 козаків на чолі з отаманом М. Федоровим. У XVII ст. Слобідська Україна стала швидко заселятись українськими козаками, селянами та міщанами, які втікали з Наддніпрянщини від польсько-шляхетського гніту, особливо після придушення повстань у 1625, 1630—1631, 1635, 1637—1638 роках. У 1639 р. з Наддніпрянщини прибуло біля 3000 чоловік на чолі з гетьманом Я. Острянином, в 1652 р. сюди переселилася велика група селян і козаків Чернігівського полку на чолі з І. Дзиковським. У XVII ст. тут виникли міста Острогозьк, Суми, Лебедин, Охтирка, Харків. Багато міст і сіл було засновано вихідцями з Чернігівщини, Переяславщини, Київщини.

У роки визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Б. Хмельницького продовжувалось дозаселення Слобожанщини людністю з різних місцевостей України. Не припинилося дозаселення цього краю вихідцями з Правобережної і Лівобережної України і після возз'єднання України з Росією 1654 р., особливо після смерті Б. Хмельницького. У цей час багато селян втікало на Слобожанщину з Київщини, Брацлавщини, західного Поділля і Волині.

Після підписання Андрусівської угоди 1667 р., за якою Правобережна Україна залишилася під Польщею, тисячі козаків і селян втікали на Лівобережну Україну, а потім поселялися на Слобожанщині.

У XVIII ст. кількість населення Слобожанщини продовжує зростати. Переважну більшість населення тут становили вихідці з різних місцевостей України, решту — росіяни, також молдавани, серби, калмики та ін. Протягом XVIII ст. вихідці із Слобідської України стали заселяти степи Донбасу.

Аналіз історичного матеріалу з території південно-східного наріччя переконує, що від найдавніших часів східнослов'янське населення безперервно жило тільки в північній частині території сучасного середньонаддніпрянського говору, решту земель південно-східного наріччя українці заселяли порівняно пізно (в XVI ст. і пізніше). Північна частина території середньонаддніпрянського говору первісно належала до Київського, Переяславського і Чернігівського князівств. Немає ніяких історичних даних, які б свідчили про етнічну відмінність у давньоруську епоху південної частини Київського і Переяславського князівств від північної. Навпаки, все говорить за етнічну єдність цих земель, адже Київське, Переяславське і Чернігівське князівства первісно становили ядро і основу давньоруської держави. Найправдоподібніше мова на всій території Київського і Переяславського князівств за давньоруської доби нічим не відрізнялася.

Історичні факти свідчать також, що на території сучасного середньонаддніпрянського говору відбувалися інтенсивні рухи населення, що не могло не позначитись на розмиванні первісної північно-східної діалектної основи. Дуже істотним був приплив на територію південно-східного наріччя, і в першу чергу на територію середньонаддніпрянського говору, населення з території південно-західного і північного наріч, у найтіснішому ж етнічному контакті середня Наддніпрянщина вже з XIII ст. перебувала з Волинню і Поділлям.

У повній згоді з історичними даними щодо цього знаходяться мовні факти, які свідчать, що південні межі північного наріччя весь час відсуваються на північ під тиском нового південно-східного наріччя. Мова середньонаддніпрянських пам'яток з XVII ст. засвідчує чимало північних рис, яких у сучасних південно-східних говорах уже немає. Отже, споконвіку заселена північна частина середньонаддніпрянського говору первісно належала до північно-східного наріччя. Допускати, що північне наріччя колись витіснило південне, а потім знову стало відступати під тиском говорів південного наріччя, нема ніяких підстав.

Серед усіх старожитніх говорів найближче до говорів південно-східного наріччя стоять волинський і подільський говори південно-західного наріччя. М. О. Максимович волинський, переяславський і сло-

божанський говори об'єднував в одне піднаріччя; Я. Ф. Головацький, К. П. Михальчук волинський і подільський говори зараховували до південно-східного наріччя. М. Ф. Наконечний відзначав, що середньонаддніпрянський говір як основа майбутнього південно-східного наріччя разом з південно-західними говорами становив єдине діалектне угруповання, яке протиставлялося угрупованню північному. Л. П. Бова (Ковальчук), досліджуючи говірки південної Житомирщини, переконливо доводить близькість східноволинських говірок до середньонаддніпрянського говору. Авторка вважає, що в XIV—XV ст. говірки середньої Наддніпрянщини і східної Волині належали до одного діалектного типу. Спостереження дослідників підтверджуються даними «Атласу української мови».

Отже, південно-східне наріччя в його сучасних межах виникло відносно пізно, у XVI—XVIII ст. Вихідним для цього наріччя був середньонаддніпрянський говір, що почав формуватись ще в XIII—XIV ст. шляхом взаємодії первісної північно-східної діалектної системи з південно-західною. Південно-західна діалектна система стала перемагати північно-східну, чому сприяв постійний і масовий приплив на Наддніпрянщину населення з Волині, Поділля, частково також Галичини.

Середньонаддніпрянський говір у XVI і XVII ст. представляв найбільш активну в політичному відношенні частину українського народу, з середньої Наддніпрянщини походила основна маса переселенців на Слобідській і степовій Україні.

Слобожанський і степовий говори порівняно з середньонаддніпрянським новожитні, початок їх формування сягає не раніше XVI ст. Ареал слобожанського говору загалом збігається з історичними межами Слобідської України, степовий говір займає в основному територію колишньої Новоросійської губернії.

Південно-східне наріччя як наслідок історичного процесу взаємодії первісних північно-східного і південно-західного наріччя не повністю співвідносне з архаїчними північними і південно-західними говорами, порівняно з ними воно до деякої міри становить наддіалектне утворення. Переважна більшість особливостей південно-східного наріччя є одночасно рисами загальноукраїнської літературної мови. До найголов-

ніших з них належать: перехід давнього ятя, а також первісних **о, е** в новозакритих складах в **і**; вживання голосного звука **и** на місці давніх **ы** та **і**; збереження голосного **а** будь-якого походження після м'яких і стверділих приголосних; наближення ненаголошеного голосного **е** до **и**; наближення ненаголошеного **о** перед складом з **у** та **і** до **у**; збереження дзвінкості приголосних звуків перед глухими і в кінці слів; подвоєння приголосних перед закінченням у формах іменників середнього роду типу *зілля* та в орудному відмінку однини іменників жіночого роду типу *сіллю*; наявність вставного приголосного **л** після губних приголосних у дієслівних формах 1-ї особи однини і 3-ї особи множини теперішнього і майбутнього часу (*люблю* — *люблять* — *полюблять*); вживання звукосполучення **ги, ки, хи**; поширеність іменникового суфікса **-ище** і дієслівного **-ува-**; наявність форм давального і місцевого відмінка однини іменників чоловічого і середнього роду на **-ові, -еві** і **-у**; наявність закінчення **-і** в давальному і місцевому відмінках однини іменників з м'якими приголосними основи (*на землі, коні*); наявність закінчення **-ою, -єю** в орудному відмінку однини іменників жіночого роду; вживання закінчення **-и** в називному відмінку множини іменників із суфіксом **-ан-**; вживання закінчення **-ей** в родовому відмінку множини іменників типу *люди, діти*; наявність закінчення **-і** в називному і знахідному відмінках множини прикметників; розрізнення твердої і м'якої груп прикметників; паралельне вживання форм інфінітива на **-ти** і **-ть**; м'якість **т** в закінченнях дієслівних форм 3-ї особи однини і множини теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу; поширене вживання складної і складеної дієслівних форм майбутнього часу; вживання 2-ї особи однини атематичних дієслів *їси, даси* та ін.

Хоч південно-східне наріччя виступає як окреме діалектно-територіальне утворення, внаслідок своєрідного його походження специфічних рис, які відрізняли б його від усіх говорів північного і південно-західного наріччя, у ньому мало. До особливостей цього наріччя можна віднести: вживання голосного **і** на місці давнього ненаголошеного **у** у слові *зіміж*; часте пом'якшування шиплячих **ч, дж** (*курчя, волóчять, чюма́, печю́, джѣміль*); поширена м'якість приголосного **р** (*зоря́, бў́ря, рябі́й, запряжу́*; також *гряні́ця, ря́ма, коса́рь, гонча́рь, Ха́рьків*); часте вживання при-

голосного к замість т перед голосним і в словах *кісто*, *кісній*; вживання протяжного приголосного г замість проривного (*гудзик*); форма 3-ї особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни на -а типу *зна*, *дума*, *співа*; кінцевий наголос в іменнику *кропива*; вживання форм слів: *бждьола* (бджола), *орох* (горох), *цебрó*, *цебёрка* (цебер); вживання слів: *бо́рошно* (мука), *лелéка* (чорногуз), *підка́т* (будівля для сільськогосподарського реманенту), *свині́нець* (будівля для свиней), *пшені́чка*, *пші́нка* (кукурудза), *баді́лля* (картоплиння), *мажа́ра* (віз для снопів, сіна, соломи), *полі́чка* (полиця в плузі), *вага́ні* (ночви) тощо.

Південно-східне наріччя членується на середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий говори (за «Атласом української мови» та іншими даними), проте це членування загалом невиразне і до певної міри умовне. Порівняно з північним і південно-західним південно-східне наріччя скоріше становить один суцільний говір. Названі говори південно-східного наріччя, виділені за мовними ознаками та етнічно-історичними чинниками, переважно розрізняються за більшим або меншим поширенням у них певних діалектних рис, за більшою або меншою частотою вживання деяких діалектних елементів.

Середньонаддніпрянський говір

Середньонаддніпрянський говір південно-східного наріччя охоплює Полтавську і майже всю Черкаську області, південні райони Київської, південно-західні райони Сумської, північні райони Кіровоградської і північно-західні райони Дніпропетровської областей.

Незважаючи на те, що середньонаддніпрянський говір займає територію споконвічного і безперервного заселення східними слов'янами, він загалом належить до новостворених. Правда, колишня північно-східна діалектна його основа в ряді випадків проявляється, виразником чого є наявність у північній його частині таких рис первісного північно-східного наріччя, як збереження голосних *о*, *е* в новозакритих складах (*ровча́к*, *по́греб*), відсутність приставного приголосного *в* перед *у* (*уж*, *у́хо*), кореневий наголос прикметників з суфіксом *-еньк-* (*біленький*, *то́ненький*), вжи-

вання прислівника *мать* (мабуť) тощо. Загалом же більшість рис середньонаддніпрянського говору збігається з особливостями літературної мови.

До своєрідних особливостей середньонаддніпрянського говору можна віднести:

перехід у частині говірок голосного *е* перед складом з наголошеним *е* в *а* (*залéний, дашéвий, манé, сабé, насé, матé, тапéр*);

м'якість приголосного *ш* перед *а*, що походить з носового *е* (*лошá*);

наявність дієслівних форм 1-ї особи однини теперішнього часу з переходом і без переходу приголосних *д, т, с* у *дж, ч, ш* (*сиджу́, свічу́, ношу́ і сидю́, світю́, носю́*);

звукова будова слів: *січа(о, е)ві́ця* (сочевиця), *чу-ма́рка* (чемерка), *кварту́х* (хвартух), *ву́льник, ву́лень* (вулик);

вживання слів: *пові́тка* (приміщення для свійських тварин), *чу́шка* (очіпок), *ві́від* (димар), *насóб о́рати* (урозгін орати), *нацабé о́рати* (усклад орати), *сі-сі* — вигук, яким кличуть овець, тощо.

Середньонаддніпрянський говір на півночі межує із східнополіським і середньополіським говорами північного наріччя, на заході — з волинським і подільським говорами південно-західного наріччя. На зазначені межі було вказано вище при характеристиці наріч. На сході середньонаддніпрянський говір межує із слобожанським говором. За історичними, етнічними і мовними даними приблизну межу між середньонаддніпрянським і слобожанським говорами можна провести по лінії між містами Білопiлля — на захід від Лебедин — Зiньків — Опiшня — Красноград — Новомосковськ. Приблизно по цій межі «Атлас української мови» виділяє ізоглоси (першими подаються риси середньонаддніпрянських говірок, другими — слобожанських):

вимова голосного на місці давнього *я* в іменнику *блиск*: *блиск і блеск* — *бльоск, б́лиск і блеск*; приставний голосний в дієслові *іржати*: *иржа́ги і іржа́ти* — *іржа́ти*;

вимова голосного на місці давнього *е* в іменнику *тітка*: *тітка* — *тьо́тка і ті́тка*;

вимова суфіксального голосного в іменнику *щавель*: *щаві́ль, щаві́й і щавéль* — *щавéль*;

тверда і м'яка вимова приголосного *ч* в іменнику *жовч*: *жовч* — *жовчь і жовч*;

приголосні к і проривний г в іменнику *лелека*: *ле-лєга* (проривний г) і *лелєка* — *лелєка*;

наголос в іменнику *жайворонок*: *жайворóнок* і *жа́йворонок* — *жа́йворонок*;

суфікси іменника *черезсідельник*: *черезсідельник* — *черезсідєлень*;

назва грабок (до коси): *кльо́чка* і *грабкі́* — *грабкі́*.

На захід від указаної межі (приблизно по ріці Сула) проходять ізоглоси кількох явищ, якими слобожанський говір об'єднується із східною частиною середньонаддніпрянського говору: давальний відмінок множини іменників на *-ім* (*ко́нім*, *лю́дім*), місцевий відмінок множини іменників на *-іх* (*у сі́ніх*, *гру́діх*), назва гойдалки — *колі́ска*; у решті середньонаддніпрянських говірок виступають відповідно форми на *-ам* (*ко́ням*, *лю́дям*), *-ах* (*у сі́нях*, *гру́дях*), слова *гойдалка*, *віхалка*.

На півдні середньонаддніпрянський говір поступово переходить у степовий, умовну межу між цими говорами за «Атласом української мови» можна провести по лінії між містами Умань — Новомиргород — Знам'янка — Олександрія — Верхньодніпровськ — Новомосковськ. Приблизно по цій лінії проходять ізоглоси явищ (першими подаються риси середньонаддніпрянського говору, другими — степового):

вимова голосного в числівнику *шість*: *шість* — *шість* і *шесть*;

вимова приголосного ш перед а, що походить з носового е: *лошя́* і *лоша́* — *лоша́*;

початковий приголосний звук в іменнику *дятел*: *я́тел* і *дя́тел* — *дя́тел*;

будова іменника *огірок*: *гіро́к* і *огіро́к* — *огіро́к*;

закінчення орудного відмінка однини іменників II відміни з шиплячим приголосним основи: *дощє́м*, *корчє́м* — *дощо́м*, *корчо́м* і *дощє́м*, *корчє́м*;

форма називного відмінка парних іменників: *рука-ві* і *рука́ва* — *рука́ва*;

вигуки, якими кличуть собак: *на-на*, *цю-цю* — *ку-тю-кутю́*, *на-на*; вигуки, якими відганяють собак: *вон*, *пішо́в* — *цюкі́*, *цібе́*, *вон*, *пішо́в*; вигуки, якими відганяють свиней: *а-ля́*, *чу* — *чу*.

Рядом лексичних рис у середньонаддніпрянському говорі виділяються правобережні і лівобережні стосовно Дніпра говірки. Так, тільки в правобережних середньонаддніпрянських говірках відзначаються ри-

си: *вівід* (димар), *парі* (зимові сходи), *пуля* — вигук, яким відганяють качок; тільки в лівобережних говірках засвідчуються слова: *підньо́м*, *бра́чка* (рогогач), *ві́халка* (гойдалка), *соб*, *насо́б ора́ти* (урозгін орати), *цабе́*, *нацабе́ ора́ти* (усклад орати), *у́тка* (качка); у говірках Лівобережжя вживається зрідка й назва *ка́чка*. Відмінність лівобережних і правобережних середньонаддніпрянських говірок, можливо, пов'язується з кордоном між Лівобережною і Правобережною Україною в XVII і XVIII ст.

Загалом правобережні середньонаддніпрянські говірки характеризуються проникненням у них рис говорів південно-західного наріччя. Так, майже до Дніпра сягають явища: вживання форми слова *бляск* у значенні *блиск* (хоч поруч виступає також форма *блиск*); наголос називного відмінка множини іменника *корова* — *корові́*; наголос родового і давального відмінків однини займенника *той* — *то́го*, *то́му*; вживання слів: *ре́птух* (торба годувати коней), *цві́нтар* (кладовище).

По приблизній лінії Тетіїв — Корсунь-Шевченківський — Черкаси — Семенівка — Хорол — Миргород — Зіньків середньонаддніпрянський говір поділяється на північну і південну частини. На південь від названої лінії «Атлас української мови» відзначає риси, відсутні в північній частині говору:

вимова голосного *і* на місці давнього ера в післянаголошеному закритому складі (*пе́рстінь*, *хло́пців*, *ді́шіль*, *ку́сінь*, *піві́нь*);

вимова початкового голосного *у* в іменнику *учку́р* поруч з частіше вживаним *о* (*очку́р*), у північній частині говору вживається тільки *очку́р*;

вимова звукосполучення *мн* замість *вн* в прикметнику *рі́мний* поруч з частіше вживаним *рі́вний*, у північній частині говору тільки *рі́вний*;

форма родового відмінка однини іменника *сир* на *-а* (*сі́ра*) поруч з частіше вживаним *сі́ру*, у північній частині говору тільки *сі́ру*;

форма 1-ї особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни типу *ходю́*, *водю́*, *будю́*, *сидю́*, *носю́*, *кося́* (на Лівобережжі ці форми зрідка вживаються і в північній частині говору).

Відмінність північної і південної частин середньонаддніпрянського говору зумовлена, очевидно, історичними чинниками: як зазначалось вище, від найдавніших часів постійно була заселеною саме північ-

на частина середньонаддніпрянського говору, територія його південної частини протягом історії багато разів повністю спустошувалась. Відповідна розмежувальна лінія приблизно відповідає південно-східній межі «Руської землі» IX ст. та Київського князівства XII ст., яку визначають історики. Говірки південної частини середньонаддніпрянського говору, по суті, є перехідними між середньонаддніпрянськими і степовими.

Північні середньонаддніпрянські говірки від південних у ряді випадків відрізняються тими самими рисами, які розмежовують відповідно волинський і подільський говори південно-західного наріччя. Це стверджує, що північні середньонаддніпрянські говірки становлять наслідок нашарування на північну діалектну основу переважно рис волинського говору, а на утворення південних середньонаддніпрянських говірок впливав передусім подільський говір.

Як зазначалось при характеристиці меж між наріччями, в північній частині середньонаддніпрянського говору тягнеться смуга говірок, перехідних до північного наріччя.

Кількома рисами виділяється лівобережна південна частина середньонаддніпрянського говору навколо Полтави (приблизно по ріці Псел на сході і по лінії Шишаки — Опішня на півночі), яку можна назвати полтавськими говірками. Слід зазначити, що в науковій літературі до полтавських зараховуються говірки на території всієї колишньої Полтавської губернії, проте правомірність такого виділення ніким не доведена.

Риси, якими виділяються полтавські говірки, співвідносні з особливостями подільських говірок південно-західного наріччя і вказують на роль подільського етнічного елемента в заселенні Полтавщини:

форма давального відмінка однини іменників середнього роду IV відміни на **-ові** (*тельо́ві, гусьо́ві, ягньо́ві, поросьо́ві*);

форма орудного відмінка однини цих же іменників на **-ом** (*тельо́м, ягньо́м, поросьо́м*);

форми числівників *дванáццять, дев'ятна́ццять*;

форми 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів I і II дієвідмін на **-ут, -ат** (*стережúт, печúт, ре-вúт, му́кають; хóдять, прóсят, волóчат*); ця риса охоплює також західнослобожанські говірки, доходить до Харкова;

у південній частині полтавських говірок у слові

окріп ненаголошений голосний *о* переходить в *у* (укріп).

Середньонаддніпрянський говір відіграв дуже помітну роль у становленні нової української літературної мови.

Слобожанський говір

Слобожанський говір займає територію Харківської і більшої північної частини Ворошиловградської, північних районів Дніпропетровської і Донецької областей. Українські слобожанські говірки знаходяться також у суміжних районах Белгородської, Воронежської і Ростовської областей РРФСР.

До особливостей слобожанського говору належать: суфікс *-ання* на позначення назв поля з-під сільськогосподарських культур (*вівсяння, просіяння, гречання*);

суфікс *-ень* в іменнику *черезсідельень* (черезсідельник);

форма давального відмінка множини іменників II відміни і множинних іменників з м'якими приголосними основи на *-ім* (*кóнім, лю́дім*); місцевого відмінка множини цих же іменників на *-іх* (*на кóніх, у сініх, грíдіх, двéріх*);

майже послідовне вживання дієслівних форм 1-ї особи однини типу *но́сю, сидю́, свистю́*;

форми 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього часу з твердим кінцевим *т* (*хо́дит, но́сит, хо́дять, но́сят*);

прийменник *бля* (для);

звукова будова слів: *ченáрка* (чемерка), *карто́ха* (картопля), *хварту́к* (хвартух);

вживання слів: *накі́дка* (скатерть), *ремі́няка* (пояс), *ла́манка, ла́мушка* (терниця), *ковале́нька* (бабка клепати косу), *хре́стик* (кладка з 15 снопів), *ві́тка* (ручка в кісці), *мурав'я́* (мурашки), *кобу́шка* (глекчик), *гя-гя* (вигук, яким відганяють корів), *па́ці-па́ці* (вигук, яким кличуть свиней), тощо.

Межа між слобожанським і степовим говорами проходить приблизно по лінії: Новомосковськ — Лозова — Слав'янськ і далі на схід по ріці Сіверський Донець. Приблизно по цій лінії в «Атласі української мови» проходять ізоглоси явищ (першими подаються риси слобожанських говірок, другими — степових):

звукова будова іменника *свердел*: *свердѣлець*, *свѣрдо* — *свѣрдо*;

форма давального відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *ко́ням*, *лю́дям* і *ко́нім*, *лю́дім* — *ко́ням*, *лю́дям*;

форма місцевого відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *у сі́нях*, *грú́дях*, *двѣ́рях*, *на ко́нях* і *у сі́ніх*, *грú́діх*, *двѣ́ріх*, *на ко́ніх* — *у сі́нях*, *грú́дях*, *двѣ́рях*, *на ко́нях*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сиді́ти*, *ході́ти* і *сиді́ть*, *ході́ть* — *сиді́ть*, *ході́ть* (форма на *-ти* виступає рідко);

прийменник *для*: *для*, *бля* — *для*;

вживання слів на позначення — назви будівлі для снопів: *клú́ня* — *клú́ня* і *стодóла*; озимих сходів: *озимина́* і *озі́ма* — *схóди* і *озі́ма*; мурашок: *мурав'я́*, *муравкі́*, *комашки́* і *комашня́* — *муравкі́*, *комашки́* і *комашня́*; жнив: *жнивá* — *косови́ця* і *жвивá*; скатерті: *накíдка*, *ска́терть* і *насті́льник* — *ска́терть* і *насті́льник*; кладовища: *кла́довище* — *гробкі́*, *кла́довище*; значення слова *рубель*: знаряддя качати білизну і деревина притискувати снопи, сіно на возі — знаряддя качати білизну.

У слобожанському говорі «Атлас української мови» виділяє північні говірки (на північ від приблизної лінії Суми — Белгород — Розсош), що рядом рис протиставляються південним слобожанським говіркам (першими наводяться риси північних говірок, другими — південних):

вимова голосного на місці давнього *е* в прислівнику *навстіж*: *на́встеж* і *на́встіж* — *на́встяж* і *на́встіж*;

вимова кореневого голосного в займенниковій формі *тобі*: *тібі* і *тобі* — *тобі* і *тибі*;

вимова голосного на місці давнього наголошеного *о* в іменнику *шворінь*: *шві́рінь* і *шво́рінь* — *шво́рінь*;

звукова будова іменника *огірок*: *огуро́к*, *огіро́к* і *огиро́к* — *огіро́к* і *огиро́к*;

звукова будова іменника *свердел*: *свѣрдлик* і *свѣрдо* — *свердѣлець* і *свѣрдо*;

форма називного відмінка однини іменника *кісся*: *кіссе́*, *кіссьо́* і *кісся́* — *кісся́*;

форма давального відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *ко́ням*, *лю́дям* — *ко́нім*, *лю́дім* і *ко́ням*, *лю́дям*;

форма орудного відмінка множини іменників чоло-

вічого роду з твердими і стверділими шиплячими приголосними основи: з *дубам, куцям, синам, батькам* і з *дубами, куцями, синами, батьками* — з *дубами, куцями, синами, батьками*;

форма місцевого відмінка множини іменників з м'якими приголосними основи: *на конях, у сінях, грудях, двірях* — *на коніх, у сініх, грудіх, двіріх* і *на конях, у сінях, грудях, двірях*;

форма орудного відмінка однини займенника *вона*: з *єю* і з *нею* — з *нею*;

заперечний займенник *ніщо*: *нищо* — *ніщо*;

форма називного відмінка множини прикметників: *чужі, добри, гární* і *чужі, добрі, гární* — *чужі, добрі, гární*;

форма інфінітива дієслів з основою на голосний: *сидіть, ходіть* — *сидіти, ходіти* і *сидіть, ходіть*;

вживання слід на позначення — чересла: *ніж* — *чересло*; способу оранки з країв загону до середини: *врозва́л* і *врозгі́н* — *врозгі́н*; озимих сходів: *зеленя́* і *озимина́* — *озимина́*; труни: *гроб* і *домові́на* — *труна́*; вигуків, якими кличуть гусей: *тег-тег, т́ега-т́ега* і *гусь-гусь* — *гусь-гусь*.

Отже, північні говірки слобожанського говору порівняно з усіма іншими говірками південно-східного наріччя стоять найближче до північного наріччя. Очевидно, основну масу українського населення північної Слобожанщини становлять вихідці з Чернігівщини і північної Сумщини. Можливо, відповідні говірки якоюсь мірою відбивають мовні риси давніх сіверян.

Кількома рисами слобожанський говір поділяється ще на західну і східну частини, межа між якими проходить приблизно по ріці Оскіл (першими наводяться риси західнослобожанських говірок, другими — східнослобожанських):

початковий приголосний в іменнику *шворінь*: *сво́рінь* і *шво́рінь* — *шво́рінь*;

звукова будова іменника *огріх*: *орі́х* і *огрі́х* — *огрі́х*;

звукова будова прийменника *для*: *для* — *бля* і *для*;

форма родового відмінка іменників типу *гроші*, *коні*, *гості*; *гро́шій, ко́ній, го́стій*; *гро́шей, ко́ней, го́стей* і *гро́шів, ко́нів, го́стів* — *гро́шей, ко́ней, го́стей* і *гро́шів, ко́нів, го́стів*;

вживання слів на позначення — садиби: *уса́дь(й, ль)ба* — *плєць* і *уса́дь(й)ба*; бабки клепати косу: *ба́бка* — *ковале́нька*; ослона: *стіле́ць, ослі́н* і *ослі́-*

не́ць — ослі́н; глечика на молоко: кобу́шка, глечі́к і куші́н — глечі́к і куші́н; селезня: се́лезень і ка́чур — вута́к і се́лезень; вигуків, якими відганяють корів: гей-гей — гя-гя.

Відмінність між західнословобжанськими і східнословобжанськими говірками зумовлена, з одного боку, певною етнічною відмінністю первісних поселенців на відповідних територіях, з другого боку, взаємодією східнословобжанських говірок з сусідніми говірками російської мови.

Степовий говір

Степовий говір південно-східного наріччя за територією серед усіх говорів української мови найбільший. Він охоплює південну частину Кіровоградської, Дніпропетровської, Донецької і Ворошиловградської, більшу східну частину Миколаївської і Одеської областей, Херсонську, Запорізьку і Кримську області. Українські степові говірки знаходяться також на території Краснодарського краю і західних районів Ростовської області РРФСР.

До особливостей степового говору відносяться:

часте вживання голосного *і* на місці давнього ненаголошеного носового *е* у слові *колóдізь* (колодязь); вимова голосного *и* після губних приголосних на місці *і* в запозичених словах (*фамі́лія*);

часті випадки відсутності чергування приголосних *г, к* із *з, ц* у відмінкових формах іменників (*на дорóгі, ялі́нкі*);

інфінітив дієслів з основою на голосний з кінцевим *-ть* (*сиді́ть, ході́ть*);

переважне вживання дієслівних форм типу *сидю́, сві́тю, носю́*;

часте вживання форм 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-ють* (*ходю́ть, но́сють, ло́млють*);

звукова будова слів: *вим(н)ба́р* (амбар), *бльо́ск* (блиск), *ві́шкварка* (шкварка), *глушпéт* (глушко);

вживання слів: *коню́шня* (приміщення для коней і корів або приміщення для всіх свійських тварин), *красі́єцця* (цвіте — про жито), *гі́чка* (картоплиння), *косові́ця* (жнива), *косю́* (вигук, яким відганяють коней).

У центральних степових (нижньонаддніпрянських) говірках засвідчуються також риси:

вимова **н** замість **л** у слові *мане́нький*;
вимова приголосного **й** в дієслові *їржа́ти*;

іменники I відміни з основою на **р** в родовому відмінку однини мають наголошене закінчення **-и** (*горі́, корі́*) і ненаголошене **-і** (*хма́рі, шку́рі*), а іменники II відміни чоловічого роду з основою на **р** в називному відмінку множини, навпаки, під наголосом закінчуються на **-і** (*жи́рі, щу́рі, дохторі́*), не під наголосом — на **-и** (*боя́ри, тата́ри*);

наявність слів: *каю́к* (човен), *ко́пань* (криниця), *тирі́ш-тирі́ш* (вигук, яким відганяють овець), *гуль-гуль* (вигук, яким кличуть гусей) і деякі інші.

Степовий говір за «Атласом української мови» можна поділити на західностепові і східностепові говірки, межа між якими пролягає приблизно по ріці Інгул (говірки Криму і Кубані належать до східностепових). По цій межі проходять ізоглоси явищ (першими подаються особливості західностепових говірок, другими — східностепових):

вимова голосного звука в іменнику *блиск*: *блиск* і *блеск* — *бльоск, блиск* і *блеск*;

вимова голосного звука після губних приголосних у запозичених словах: *фамі́лія* — *фамі́лія* і *фамі́лія*;

вимова іменника *крини́ця*: *кирні́ця* і *крині́ця* — *крині́ця*;

звукова будова іменника *амбар*: *амба́р* і *гамба́р* — *вимба́р, винба́р* і *амба́р*;

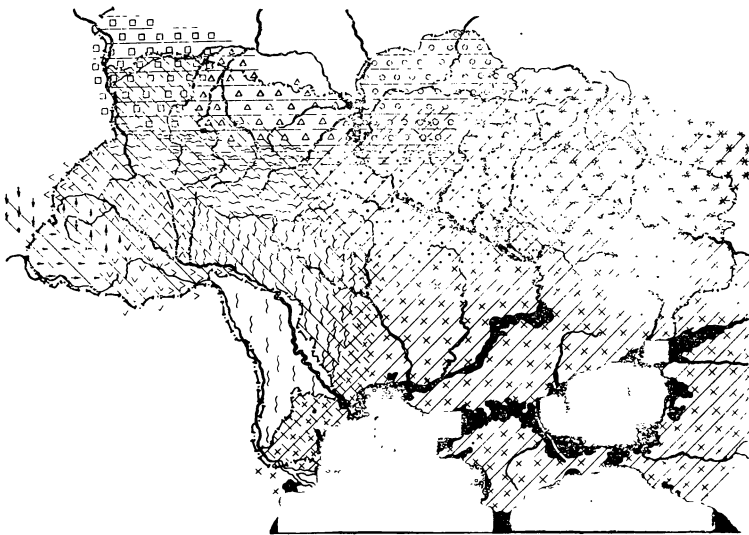
словотвірна будова іменника *шкварка*: *шкварка́* — *вішкварка́* і *шкварка́*;

форма вищого ступеня прикметників і прислівників на **-іш-**: *білі́щий, добрі́щий, скорі́ще* і *білі́ший, добрі́ший, скорі́ше* — *білі́ший, добрі́ший, скорі́ше*;

наголошення 1-ї особи однини дієслів теперішнього часу II дієвідміни: *но́шу (но́сю), ко́шу (ко́сю), про́шу (про́сю)* — *но́сю (ношу́), ко́сю (кошу́), про́сю (прошу́)*;

вживання слів на позначення — димаря: *дима́р* і *труба́* — *верх, дима́р, труба́*; торби годувати коней: *ре́птух* — *ша́нька, то́рба*; пропуску в оранці: *грі́ва* — *огрі́х* і *грі́ва*; відходів після молотби: *трі́на* — *збо́їни*; вживання вигуків, якими відганяють коней: *но, гуч* — *кось, косьо́, но*; вигуків, якими кличуть свиней: *куцю́-куцю́* — *паць-паць, це-це, вась-вась*.

Загалом західностепові говірки характеризуються проникненням у них рис подільського говору півден-

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

I. ПІВНІЧНІ ГОВОРИ (ПІВНІЧНЕ НАРІЧЧЯ)

1. Говірки з окремими рисами північного наріччя. 2. Східно-поліський говір. 3. Середньополіський говір. 4. Західнополіський говір.

II. ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРІЧЧЯ)

1. Говірки з окремими рисами південно-західного наріччя. 2. Волинський говір. 3. Подільський говір. 4. Наддністрянський говір. 5. Надсянський говір. 6. Покутсько-буковинський говір. 7. Гуцульський говір. 8. Бойківський говір. 9. Закарпатський говір. 10. Лемківський говір.

III. ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ)

1. Говірки з окремими рисами південно-східного наріччя. 2. Середньонадніпрянський говір. 3. Слобожанський говір. 4. Степовий говір.

но-західного наріччя і що далі на захід, то цих рис більше.

Наведене групування говорів української мови здійснене головним чином на основі матеріалів «Атласу української мови». Дані атласу не можна вважати вичерпним матеріалом для групування українських говорів. Атлас не охоплює всіх можливих діалектних явищ, за якими українська мова членується на говори, серед наведених розмежувальних ізоглос не всі відображають найістотніші явища, до того ж діалектна лексика в атласі представлена тільки фрагментарно. Тому обласні діалектологічні атласи, монографічні описи окремих говорів, поглиблене дослідження діалектної лексики можуть уточнювати дані «Атласу української мови», а в деяких випадках, можливо, і коригувати.

НАРОДНІ ГОВОРИ І ЛІТЕРАТУРНА МОВА ЗА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

Жива мова як засіб повсякденного спілкування людей у вигляді народних говорів існувала до появи літературної мови, а з виникненням її на всіх історичних етапах супроводила її розвиток і взаємодіяла з нею. Взаємодію з народними говорами виявляє давньоруська літературна мова (від XI до XIV ст.), староукраїнська літературна мова (від XIV до XVIII ст.) і нова українська літературна мова (від XVIII ст. до наших днів), проте на кожному історичному етапі зв'язок між народними говорами і літературною мовою має свою специфіку. У кожному з названих періодів характер народних говорів мінявся, а в поняття «літературна мова» для різних історичних етапів вкладається не один і той же зміст, оскільки система її будови і сфера застосування в різний час були відмінними.

У давньоруську епоху існували дві близькоспоріднені літературні мови — старослов'янська і давньоруська літературна мова на живомовній народній основі. Старослов'янська мова відрізнялася від давньоруської літературної мови з живомовною основою певними фонетичними і лексичними особливостями. Два типи літературної мови за давньоруської доби загалом виражаються в різних жанрах тодішньої літератури: старослов'янською мовою писалися (пере-

писувалися) передусім перекладні богослужбні книги, повчання, «ізборники», також оригінальні твори — життя святих, проповіді; оригінальні твори світської літератури (літописи, художні твори, юридичні документи) складалися переважно давньоруською літературною мовою з народнорозмовною основою. Загалом же між старослов'янською мовою і давньоруською літературною мовою на народній основі відбувалися взаємодія і взаємовплив (живомовні елементи засвідчуються пам'ятками церковної літератури, старослов'янізми проникали і в твори світських жанрів), унаслідок чого для XII—XIII ст. в ряді випадків зазначені мови буває трудно розрізнити.

Літературна мова має два вияви — писемний і усний. Усна літературна мова існувала у відповідній формі на всіх історичних етапах. Писемні пам'ятки всіх епох певною мірою виражають і усний вияв літературної мови. Дослівна передача усної мови в різних писемних пам'ятках може бути виявом певних особливостей усної літературної мови в минулому. Проте, що далі в гліб минулого, то трудніше визначити за писемними пам'ятками характер усної літературної мови в усьому обсязі.

Усна літературна мова давньоруської доби виникла на основі живої мови як наддіалектне утворення внаслідок політичного об'єднання східнослов'янських племен. У давньоруську епоху усною літературною мовою користувалися верхи княжої дружини і церковні та інші тодішні культурні діячі. Наддіалектна розмовна мова (так зване койне) була характерною для давньоруських міст, передусім «матері руських городів» Києва з його адміністративними, торговельними, ремісничими і культурними потребами. Нам видаються справедливими думки, які висловив про київське койне П. Я. Черних. Дослідник вважає, що київське койне, яке оформлювалось в умовах життя великого столичного міста і головним чином в середовищі його привілейованих верств і книжників, відрізнялось від народної мови широкої території Київської держави з її територіальними і племінними особливостями, а також від мови простих киян тільки своєю «строкатістю». Але в цій строкатості була вже певна постійність. «Нейтральний» характер цієї мови забезпечив її велике поширення; вона краще задовольняла потреби широких зв'язків Києва з усією Руссю, а отже, скріплювала єдність давньоруського

народу. Далі учений твердить, що саме на базі київського койне, яке живилося соками народної мови, ще задовго до хрещення Русі склалася літературна староруська мова давнього часу. Загальносхіднослов'янський характер її київської основи обумовив те, що вона швидко поширювалась як літературна мова в усіх старих племінних районах, в усіх великих давньоруських містах.

Як можна судити з ряду писемних пам'яток (літописів, оригінальної житійної літератури, проповідей), що відображали елементи живої мови, давньоруська літературна мова сягала високого культурного рівня. Усною літературною мовою створювався і поширювався за давньоруської доби багатий фольклор, виголошувалися публічно-ділові промови.

Допускати, що ще в дописемний період давньоруської історії існувало високе мистецтво поетичної і ділової мови, є всі підстави. Як зазначає Д. С. Лихачов, про існування мистецтва поетичної мови свідчить наявність розвиненого і складного фольклору; в існуванні мистецтва ділової мови переконує самий характер руської політичної і соціальної історії до XI ст.: розвиненість норм звичаєвого права, наявність широких дипломатичних стосунків з сусідніми народами і між окремими племенами.

Для народних говорів характерною є усна форма їх вияву, проте письмові джерела нерідко теж відображають окремі риси територіальних діалектів. Що далі в глибину часу, то менше безпосередніх діалектних фактів, то вони менш повні й виразні.

Вияв діалектизмів у давньоруських пам'ятках визначається ступенем проникнення живої народної мови в давньоруську літературну мову. У старослов'янській мові за давньоруської доби діалектних елементів було мало, більш характерними були вони для давньоруської літературної мови на народній основі. Проте народно-літературна давньоруська мова, що базувалася на наддіалектному койне, не була копією діалектної мови народу. Вона становила строго внормовану і літературно опрацьовану фонетико-граматичну і орфографічну систему.

І. С. Свенціцький зазначав, що вплив живої народної мови на книжну мову в XI—XIV ст. був незначним. Пам'ятки того часу характеризуються одноманітністю правопису без виявлення особливих живомовних, діалектних рис. Уніфікованість правопису

за давньоруської доби вчений пояснює високим рівнем освіченості тодішніх культурних діячів. Аналогічної думки дотримувався Л. А. Булаховський. На його думку, давньоруське письменство дуже обмежено відобразило сучасну йому живу мову.

Діалектні особливості в загальноруському масштабі давньоруська літературна мова виявляє. Особливо помітними постають у пам'ятках новгородські діалектні риси. О. О. Потебня зазначав, що розчленування давньоруської мови на наріччя почалось набагато раніше XII ст., тому що на початку XIII ст. знаходимо вже безсумнівні сліди розподілу самого російського наріччя на північноросійське і південноросійське, і такий розподіл обов'язково допускає вже й існування українського, яке більше відрізняється від кожного з російських, ніж ці останні одне від одного.

Загалом відмінності між східнослов'янськими говорами за давньоруської доби, відображені в пам'ятках, були порівняно невеликими. У галузі фонетики вони зводилися до протиставлення північного проривного *г* південному фрикативному (протяжному), північно-східного губно-зубного приголосного *в* південно-східному губно-губному дзвінкому, північного злиття в одному звукові звуків *ч* і *ц* і південного їх розрізнення. У галузі граматики південні східнослов'янські говори відрізнялися від північних частим вживанням закінчень *-ови*, *-еви*, конструкцій *до +* родовий відмінок на позначення місця, всередину якого спрямований рух (*до Києва*), *за +* родовий відмінок на позначення тривалого часу (*за тепла*), сполучника *та*.

Найпомітнішими були відмінності між східнослов'янськими говорами в галузі лексики. Незаперечним є факт, що лексика народних говорів входила до літературної мови за давньоруської доби. Є підстави відносити до давньоруських діалектизмів, співвідносних з пізнішою українською мовою, засвідчені писемними пам'ятками слова: *ліпок* (рід квітки), *костер* (сажень дров), *криница* (криниця), *пороси* (порохи), *тулится* (закриватися), *багно* (болото), *брехати* (лаяти), *буй* (горб, місце, де стоїть церква), *взвод* (піднята вітром водяна хвиля), *віверица* (білка), *віхоть* (ганчірка, віхоть), *волога* (груба тканина), *вороп* (напад, наскок), *волна* (вовна), *гай* (лісок), *глей* (глина), *гребля* (гребля), *дертица* (тонка дощечка для покриття даху, драниця), *жадати* (бажати), *жи-*

то (зерно, жито), *зегзица* (зозуля), *ірій* (вирій), *каган* (великий князь), *корста* (труна), *лазня* (лазня), *луда* (рід верхнього одягу), *небог*, *небога* (бідний, бідна), *обгорнути*, *огорнути* (обгорнути, огорнути), *прабошні* (літне взуття), *пуща* (пустий др'мучий ліс), *рінь* (пісок, гравій), *рольа* (рілля), *смага* (туга, горе), *сбоже* (зерно), *тріска* (загострена жердина, тріска), *горб* (пагорб), *мутва* (каламутний вир), *заря* (зарєво, заграва), *глек* (глек), *лискарь* (кирка, заступ), *(і)зікр* (світлоокій), *попусніти* (збліднути), *пересердьє* (досада), *безголовьє* (біда), *отбігнути* (загубити), *пряжити* (пражити), *чюти* (чути) та інші.

На території сучасної України давньоруські пам'ятки не виявляють виразної діалектної відмінності. Особливо невиразно виявляються живомовні елементи в давньоруських пам'ятках, що писалися в Києві. На думку Г. Ягича, діалектні риси в київських давньоруських пам'ятках порівняно з північними, новгородськими пам'ятками виявлялися слабше тому, що київські писарі були добре обізнані з літературною мовою і старанно уникали розмовних елементів, які могли існувати в їх оточенні.

Як відомо, діалектні особливості найвиразніше виявляються у фонетиці. Проте пам'ятки давньоруського письменства якраз фонетичні особливості тодішньої живої мови відбивають найслабше. Давньоруські літературні пам'ятки не збереглися в оригіналах, а лише в копіях пізніших часів. Наприклад, пам'ятка початку XI ст. «Руська правда» (в короткій редакції) збереглася в копії з XV ст., твори Володимира Мономаха з початку XII ст. знайдено в складі Лаврентіївського списку літопису з 1377 р., «Слово о полку Ігоревім», пам'ятка з кінця XII ст., дійшло до нас лише в одній копії з початку XVI ст. Звукові особливості пам'яток під пером переписувачів у пізніші часи великою мірою затерлися, замінилися фонетичними рисами літературної мови пізніших етапів. Слід мати на увазі і той факт, що діалектні риси часто давньоруська графіка нівелювала.

У галузі морфології, синтаксису і особливо лексики оригінальні пам'ятки давньоруської доби загалом відображають живомовні риси того часу. Фонетичні ж особливості живої давньоруської мови певною мірою виявляються в творах неоригінальної, церковної літератури внаслідок допущення помилок під час

копіювання старослов'янських пам'яток давньоруськими переписувачами. Слід зазначити, що вивчення фонетики церковнослов'янських пам'яток під цим кутом зору вже дало ряд цінних результатів.

Дослідники давньоруських пам'яток О. Шахматов, Г. Ягич, А. Кримський, В. Шимановський, В. Мочульський та інші вважали, що за давньоруської доби говори на території сучасної України поділялися на східні київські і західні галицько-волинські. Зауважимо, що названі дослідники, визначаючи київський і галицько-волинський говори в давньоруську епоху, виходили передусім з історичних відомостей і географічних ознак, а не з лінгвістичних матеріалів. Усі вони, аналізуючи окремі пам'ятки, намагалися знайти в них київські або галицько-волинські діалектні риси, щоб зарахувати відповідний рукопис до київських або галицько-волинських пам'яток. Таке намагання було пов'язане з потребою заперечити гіпотезу О. Соболевського про те, що київський говір в давньоруську епоху був великоруським, предком сучасних російських говорів, що українці прийшли на територію Київщини пізніше.

Г. Ягич уважав, що київські рукописи відрізнялися від галицько-волинських відсутністю заміни звука **в** на **у**. Безпідставність такого критерію розмежування пам'яток переконливо доказує В. Розов, зазначаючи, що заміна **в** на **у** відома в сучасних східних і західних українських говорах, а також у сусідніх білоруських і російських, і що така заміна спостерігається в київській пам'ятці XIII ст. «Житіє Сави Освященного».

А. Ю. Кримський зазначає, що риси київського говору відображають уже Ізборники Святослава, галицького — Слова Григорія Богослова XI ст. Він, зокрема, твердить, що вже в XII ст. західні говори, на відміну від київських, характеризувалися переходом звукосполук **гы, кы, хы** в **гі, кі, хі**; однак дані діалектології і цієї думки не підтверджують.

В. Шимановський, аналізуючи мовні особливості Ізборника Святослава 1076 р. і Галицького євангелія XIII ст., доводить спільність мовних рис у пам'ятках з Київщини і Галичини, разом з тим він указує на факт відмінності між цими пам'ятками, що, на його думку, пояснюється відмінністю київського і галицько-волинського говорів за давньоруської доби. Ідеться про заміну в євангелії церковнослов'янського **жд**

на жч відповідно до збереження церковнослов'янського жд або передачі його як ж в Ізборнику. Беручи до уваги різницю в часі виникнення цих пам'яток, обмежену кількість прикладів, а також невиразність тодішньої графіки для позначення дж, навряд чи можна зазначені випадки вважати свідченням відмінності щодо цього київського і галицько-волинського говорів.

Основи, на яких О. І. Соболевський намагався протиставити галицько-волинські говори київському говору за давньоруської доби, інші дослідники пам'яток справедливо визнали непереконливими.

Взагалі наведені досі в науковій літературі дані про розрізнення мови київських і галицько-волинських пам'яток за давньоруської доби постають невиразними і непевними.

П. Житецький уважав, що до другої половини XII ст. київське наріччя не відрізнялося від того, яким говорили в Галичині. Дослідник мовних особливостей «Житія Сави Освященного» В. Мочульський зазначав, що галицько-волинський і київський говори ще й у XIII ст. становили одне наріччя з незначними говірковими відмінностями в окремих місцевостях.

Очевидно, відомі досі дані пам'яток не дають підстави говорити про виділення наріч на території сучасної України за давньоруської доби. Під цим оглядом давньоруські пам'ятки потребують ще додаткового зивчення.

Більш надійними у визначенні давніх наріч є дані діалектології. Як правильно зазначав Ф. П. Філін, без ґрунтового знання місцевих говорів неможливо пояснити, якою була жива давньоруська мова, з яких давніх діалектів складалась східнослов'янська мовна єдність, як довго ця єдність існувала і як з неї виникли російська, українська і білоруська мови з їх численними говорами.

Сучасне діалектне членування української мови є наслідком складного процесу розвитку мови давніх східнослов'янських племен, феодального розмежування території сучасної України за давньоруської доби, пізніших феодально-територіальних утворень на Україні, входження українських земель до складу різних держав, внутрішньої міграції українського населення в різні часи тощо.

У давньоруську епоху говори на території сучасної України рядом рис протиставлялися говорам на

території сучасної Росії і Білорусії, хоч відповідні ізоглоси часто не збігаються з межами сучасних східнослов'янських мов.

Дані діалектології, відносна хронологія ряду фонетичних явищ переконують, що за давньоруської доби на території України виділялися південно-західні і північно-східні говори.

Цілком прийнятним видається припущення Л. А. Булаховського, що давньоруські говори — предки сучасних українських — могли мати в своїй будові не тільки риси, пронесені мовою через пізніші століття в тих або інших перетвореннях, а й такі, що певний час виявлялися з більшою або меншою силою, але потім втратилися. Прикладом можуть служити випадки спрощення звукосполучення *гн* типу *разні-вався, ізна*, засвідчені давньокиївськими пам'ятками, що не мають відповідників у сучасних українських говорах. Стосовно морфології зазначену думку Л. А. Булаховського ілюструють діалектні форми 3-ї особи імперфекта з закінченням *-ть* (типу *бязеть, нарицахуть* замість *бязе, нарицаху*), засвідчені в «Слові о полку Ігоревім», у галицькому Євсевієвому євангелії 1283 р. Давні імперфектні форми в сучасних говорах української мови не збереглися взагалі.

У давньоруську епоху народні говори впливали на літературну мову. На основі територіальних діалектів розвивалась загальноруська розмовна мова, яка проникала в писемну літературну мову.

Якихось прямих свідчень про вплив давньоруської літературної мови на народні говори немає. Очевидно, цей вплив загалом не був відчутним. Усна і писемна літературна мова була поширена головним чином у містах — Києві, Галичі, Володимирі-Волинському, Чернігові, Турові, Новгороді, Ростові, Суздалі, Смоленську, Полоцьку. Носіями народних говорів були передусім мешканці сіл. Однак міська розмовна мова за давньоруської доби могла певною мірою впливати на територіальні діалекти. Хоч користування літературною усною і писемною мовою становило привілей княжих, боярських і церковних верств, проте в містах освіченим було досить широке коло купців і ремісників, що знаходились у тісних зв'язках з рештою людності міст і сіл.

Слід мати на увазі, що співвідношення між мовою міст і сіл за давньоруської доби, очевидно, не було

таким, як на сучасному етапі, і загалом територіальні діалекти були характерними не тільки для сіл, але й для міст.

НАРОДНІ ГОВОРИ І СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Після зруйнування Києва татарами 1240 р. центром політичного і культурного життя в південній Русі на деякий час стає Галицько-Волинське князівство. Сюди переселяється частина наддніпрянського населення. Проте від навали татар, ударів Угорщини, Польщі та внаслідок внутрішньої боротьби між феодалами в середині XIV ст. Галицько-Волинське князівство втрачає свою незалежність, українські землі разом з білоруськими попадають під владу Литовської держави, частину українських земель захопила Польща та Угорщина.

У Галицько-Волинському князівстві роль літературної виконувала давньоруська мова з місцевими живомовними елементами. У час литовського панування до половини XVI ст. спільною літературною мовою для українців і білорусів була так звана західноруська літературна мова. Державна для Литви західноруська літературна мова була успадкованою від давньоруської доби і становила продовження актової мови Галицько-Волинського князівства. Ця мова виконувала роль літературної і в Молдавській державі, що була створена в XIV ст.

Щодо тодішньої українсько-білоруської мовної спільності, то, на думку Л. А. Булаховського, однією з її передумов була давня ближча спорідненість діалектів західноруських (колишніх західнослов'янських племен), що стали пізніше основою української мови. Аналогічної думки про близькість східнослов'янських племен, які були предками українців і білорусів, дотримувався також Ю. Ф. Карський.

Мабуть не всі білоруські говори становили колинебудь діалектну спільність або близьку спорідненість з українськими говорами, а тільки ті, що білоруськими діалектологами визначаються як південно-західні. Сприятливою умовою українсько-білоруської мовної єдності було перебування українських і білоруських земель у складі Литовської держави.

Під староукраїнською літературною мовою розуміється мова української народності, якою писа-

лися пам'ятки протягом XIV—XVIII ст. Мовні явища, співвідносні з особливостями сучасних українських говорів, умовно сприймаємо як елементи тодішньої літературної мови. Стосовно староукраїнської літературної мови не було якихось суворих нормалізаційних настанов, тому ми сьогодні в багатьох випадках не маємо змоги встановити, які мовні елементи сприймалися на той час як діалектизми.

Староукраїнська літературна мова пройшла складний шлях розвитку і змін. У XIV—XV ст. вона обслуговувала переважно ділове письменство. У XV ст. західноруська літературна мова розчленовується на староукраїнську і старобілоруську. З розвитком жанрового багатства літератури XVI ст. вирізняються два типи староукраїнської літературної мови — слов'яно-руська і проста мова.

Слов'яноруська літературна мова була продовженням старослов'янської мови давньоруської доби. Хоч загалом цією мовою писалися твори багатьох жанрів, вона передусім обслуговувала церкву, вживалася в релігійній літературі, нею здійснювалась церковна освіта. У XVIII ст. православна церква в східній Україні переходить на церковну мову російського зразка, а в галицьких церквах слов'яноруська мова продовжує вживатись і в XIX та XX ст.

Проста староукраїнська літературна мова є відповідником давньоруської літературної мови на народній основі. Порівняно із слов'яноруською проста мова значно ширше вбирала в себе елементи живої мови українського народу. Нею писалися твори ділового жанру (грамоти, акти, універсали), художня література (вірші, пісні, інтермедії, вертепні драми), окремі наукові праці (лікарські і господарські поради) і деякі релігійні твори (Пересопницьке євангеліє, релігійні легенди) тощо.

Між слов'яноруською і простою староукраїнською літературною мовою відбувалася взаємодія. Під час боротьби проти католицизму проста мова проникає і в церковну літературу, в братських школах вона була мовою освіти.

У XVII і XVIII ст. набуває поширення народно-розмовний різновид літературної мови, що застосовувався в художній літературі — в інтермедіях, бурлескних і панегіричних віршах, у різних сатиричних і гумористичних творах. Цей різновид літературної мови був відгалуженням простої мови.

Посилення ролі окремих типів староукраїнської літературної мови викликалось двома тенденціями, що були зумовлені політичними подіями на Україні в XVI—XVIII ст. З одного боку, внаслідок боротьби з церковною унією, полонізацією і латинізацією оборонці православ'я (І. Вишенський, З. Копистенський, Й. Борецький, Л. Зизаній та ін.) намагалися підняти авторитет слов'яноруської літературної мови як такої, що мала давню традицію і вживалася на великому слов'янському обширі. М. Смотрицький видає граматiku цієї мови (1619); П. Беринда створює словник (1627). З другого боку, визвольні війни українського народу проти чужоземних поневолювачів, що покликали до активної політичної діяльності широкі маси населення, посилювали роль літературної мови на живій народній основі. Зазначені тенденції сприяли тривалому співіснуванню обох типів староукраїнської літературної мови.

Співіснування двох різновидів староукраїнської літературної мови виявляється навіть у творах одного і того ж жанру. Так, церковні проповіді Л. Баранович писав слов'яноруською мовою, І. Галятовський — простою, літопис Самовидця написаний простою мовою, літопис Грабянки — слов'яноруською. Загалом же зазначені різновиди староукраїнської літературної мови вживалися в різних жанрах літератури. Обидва типи літературної мови залежно від жанру застосовувались навіть одним і тим же автором.

Двом різновидам писемної староукраїнської мови, цілком імовірно, відповідали два типи усної літературної мови. У ряді випадків автори, що користувалися слов'яноруською мовою на письмі, розмовляли живою українською мовою. Проте загалом два типи усної мови, безперечно, існували. Слов'яноруська усна і писемна мова майже не мала зв'язку з народними говорами. Натомість проста усна і писемна літературна мова відбивала територіальні діалекти, хоч неоднаковою мірою в різних випадках. Слід мати на увазі, що особливості вимови живої староукраїнської мови тодішнє письмо великою мірою знівелювало.

Є підстави допускати, що в період XIV—XV ст., як і за давньоруської доби, на території України виразно виділялися тільки два наріччя — північно-східне і південно-західне, причому північна частина су-

часного волинського говору належала до північно-східного наріччя. Думка дослідників, що в цей час староукраїнська мова за проникненням у неї живомовних елементів поділялася на київсько-волинсько-білоруський, галицько-подільський і молдавський обласні варіанти (В. М. Русанівський), з нашим припущенням співзвучна.

Грамоти з південно-західного наріччя (галицькі, також молдавські) відрізняються від грамот з північно-східного наріччя (волинські, також білоруські) мовними рисами: збереження ятя незалежно від наголосу або заступлення його літерою *и* — передача ненаголошеного ятя через *е*; вживання голосного у на місці давнього подовженого *о* — збереження голосного *о* (за окремими винятками), сплутування голосних *ы* та *и* — чітке розділення їх; родовий відмінок множини іменників колишніх і-основ на *-ий* (*людий*) — *-ей* (*людей*); форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду на *-ови* (*Стефанови*) — відсутність таких форм; іменникові форми називного відмінка множини типу *свідци* — *свідки*; іменникові форми називного відмінка множини на *-ове* (*листо́ве*) — відсутність таких форм; закінчення 1-ї особи множини дієслів теперішнього і майбутнього часу на *-мо* — відсутність таких закінчень (крім форми *єсмо*).

У староукраїнській літературній мові XIV—XV ст., подібно як у давньоруській, зустрічаються діалектизми, які в пізніших пам'ятках не виступають і сучасними говорами не засвідчуються. До таких, зокрема, належать наявні в ділових пам'ятках дієприслівникові форми на *-о* типу *узревши, не хотячо*.

У пам'ятках XIV—XV ст. певною мірою відображена й діалектна лексика. Складений на основі цих пам'яток «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» наводить слова з народних говорів: *бантовати* (непокоїти), *білиця* (білка), *вадитися* (судитися), *діл* (пагорбок), *ізвор* (джерело), *королиця* (королева), *кочовати* (збирати сіно), *лаз* (викорчувана ділянка лісу, призначена під пасовище або під поле), *лакомий* (жадний), *майборзо* (найшвидше), *млинище* (місце біля млина), *новина* (уперше зорана земля), *посо́ба* (підмога), *пра* (правда), *свар* (сварка), *сесь* (цей), *сту́па* (млин-сукновальня), *ца́рина* (нива), *яр* (весняні посіви, ярина). Визначити тодішнє місце поширення староукраїнських діалектних слів стане

можливим після поглибленого дослідження лексики сучасних говорів.

Слова з народних говорів вживаються в староукраїнських словниках XVI—XVIII ст. Так, у церковнослов'янсько-українському словнику з другої половини XVI ст. «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто» засвідчено діалектні слова: *деревище* (труна), *полудне* (південь), *спижарня* (комора) тощо. Перший друкований церковнослов'янсько-український словник Лаврентія Зизанія «Лексис» (1596) вміщає слова з обмежених, переважно південно-західних районів України: *барта* (сокира), *брехач* (брехун), *гелетка* з проривним *г* (дерев'яна посуда), *заклинач* (чарівник), *заправди* (насправді), *згола* (даремно), *клепец* (молоток), *когут* (півень), *кучка* (хата), *ліска* (палиця), *лічити* (лікувати), *тайстра* (торба), *твар* (обличчя), *тлумок* (багаж), *чоловічок* (зіниця) і деякі інші.

Чимало діалектних слів, переважно з прикарпатських говірок, наводить у своєму «Лексиконі словенороському» Памво Беринда: *бисага* (торба), *богматися*, *далибогатися* (клястися), *борзий*, *борзо* (скорий, скоро), *бурити* (руйнувати), *вадитися* (сваритися), *варги* — з проривним *г* (губи), *верето* (рядно), *виходок* (туалет), *галузка* (гілка), *гачі* (штани), *пуня* (одяг з овечої вовни), *деревище* (труна), *заправди* (справді), *знеобачка* (несподівано), *імати* (брати), *кабат* (короткий одяг), *клепец* (молоток), *когут* (півень), *кутас* (китиця), *кучка* (хата), *ліска* (палиця), *лічити* (лікувати), *мотика* (сапа), *начине* (посуд), *огень* (вогонь), *пляцки* (коржі), *потя* (птиця), *ружа* (троянда), *спіжарня* (комора), *струтити* (зіпхнути), *студня* (колодязь), *тайстра* (торба), *тамтой* (той), *ташка* (кишеня), *тото* (це), *тук* (жир), *хвіятися* (хитатися, віятися), *ховський* (слизький), *ци* (чи), *чижмар* (швець), *шпихлір* (комора) тощо. Загалом же мова Бериндиного словника — загальноукраїнська, у ній трапляються діалектизми з різних наріч. П. Беринда найчастіше використовував діалектні слова як синоніми до загальноукраїнських назв, вузькими діалектизмами реєстрові слова, як правило, в словнику не передаються.

Майже всі наведені із «Лексикона словенороського» діалектні слова засвідчуються також у рукописному українсько-церковнослов'янському словнику з середини або другої половини XVII ст. «Синоніма сла-

веноросская», який по суті є оберненим словником «Лексикона словенороського» Памва Беринди і в якому слова української літературної мови вперше введені до реєстру.

Названі словники загалом подають порівняно невелику кількість діалектних слів. Це пояснюється тим, що в них відображається передусім лексика церковно-релігійної літератури, а побутові слова представлені мало.

Наведені обласні слова з давньоруської і староукраїнської літературної мови діалектними можна назвати тільки умовно; всі вони скоріше є периферійними елементами тодішньої літературної мови. Умовність лексичних діалектизмів у староукраїнській літературній мові пов'язується з тим фактом, що у відповідний період не було нормалізаційних правил щодо використання лексики з народних говорів.

Відносно часто діалектні слова зустрічаються в пам'ятках художньої літератури XVI—XVIII ст., писаних простою мовою, та в ділових документах, що створювалися в різних місцевостях.

У період існування староукраїнської літературної мови на ґрунті колишніх північно-східного і південно-західного наріч сформувалося нове південно-східне наріччя української мови. На певному етапі в південно-східному наріччі, зокрема в середньонаддніпрянських говірках, було відносно багато рис колишнього північно-східного наріччя, що пояснюється, з одного боку, північно-східною діалектною основою середньонаддніпрянського говору, з другого — дозаселенням середньої Наддніпрянщини в XVI ст. вихідцями з Полісся.

Проте відносно нові особливості південно-східних говорів витісняють давні північні говіркові риси; територія колишнього північно-східного наріччя щораз звужується.

У середній Наддніпрянщині виникає багатий фольклор, зокрема поширюються історичні пісні й думи, що відображали політичні події XVI—XVIII ст. Утворений на наддніпрянській діалектній основі фольклор поширюється на території інших українських наріч.

Південно-східне наріччя у XVIII ст. щораз активніше проникає в літературні твори. У кінці XVIII ст. Правобережна Україна, за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття, об'єднується з Лівобережною

Україною в складі Російської держави, що сприяло зближенню говорів української мови.

У староукраїнській літературній мові в певну систему поєднувалися елементи всіх трьох українських наріч, проте в писемних пам'ятках різного часу особливості окремих наріч відбиваються неоднаковою мірою.

Як за часу Галицько-Волинського князівства, так і в час панування Литви документи писемної мови відбивають особливості, співвідносні з рисами сучасних південно-західних і північних говорів. У Галицько-Волинському князівстві була створена актова мова на основі живої західноукраїнської мови. Діалектні особливості, співвідносні з рисами західноукраїнських говорів, як свідчить, зокрема, граматика І. Ужевича з середини XVII ст., у староукраїнській літературній мові були дуже помітними й на пізніших етапах. В українській частині старослов'янсько-українського словника Л. Зизанія, в якому представлена лексика української літературної мови другої половини XVI ст., виявляються фонетичні і морфологічні риси, співвідносні передусім з особливостями говорів сучасного південно-західного наріччя.

У мові ділових документів з XVII ст., зокрема універсалів і грамот Б. Хмельницького, живомовну основу теж найбільшою мірою становило південно-західне наріччя, меншою — північне.

Гуцульські і покутсько-буковинські діалектні особливості відбиті в мові молдавських грамот, особливості бойківського говору відображені в учительних євангеліях XVI — початку XVII ст., лемківського — в Тростянецькому учительному євангелії XVI ст., у війтівських книгах з XVI—XVII ст. Риси лемківського говору виявляються в ряді інших пам'яток (у перекладі псалтиря, у релігійних і світських піснях, оповіданнях) з XVII і XVIII ст. Особливості південно-західних говорів виражені в мові лікарських і господарських порадників XVIII ст., в інтермедіях Я. Гаватовича, у віршах П. Беринди, С. Яворського, В. Пашковського та інших.

На думку П. Житецького, у староукраїнській літературній мові протягом усього XVII ст. переважають фонетичні і морфологічні риси західних і північних українських говорів.

Риси північного наріччя виявляються в деяких волинських грамотах XIV—XV ст., в актовій мові

XVI ст. У XVII ст. особливості північного наріччя відбиваються в творах М. Довгалевського, І. Кониського, І. Некрашевича.

Особливості, співвідносні з рисами південно-східного наріччя, вперше відображені в люстрації Київської землі 1471 р., в описах Черкаського, Канівського і Київського замків 1552 р. Виразними постають риси південно-східного наріччя в актових книгах Полтавського міського уряду та в інших ділових документах XVII ст., в мові лікарського порадника з XVIII ст. «Лікарства описаніє». Південно-східне наріччя відбите в мовних особливостях творів художньої літератури XVII—XVIII ст. — вертепних драм, бурлескних, сатиричних та історичних віршів.

У віршах Климентія Зіновієва, писаних тодішньою літературною мовою, поруч з живомовними елементами, співвідносними з південно-східним наріччям, виявляються риси, співвідносні з особливостями північного наріччя (*покуль, свинє, ребое, завтре*), а також виступають елементи, що відповідають південно-західним діалектним явищам (*троха, хотіл бим тя отучити, ся прощати*). Лексичні діалектизми в творах Климентія Зіновієва належать переважно до південно-східних: *барбара* (канчук, батіг), *ватувати* (важити на життя), *жадний* (кожен), *кантар* (вуздечка), *кошуля* (сорочка), *мазка* (вбога хата, мазанка), *назбит* (надмірно), *обцалики* (обценьки), *пакати* (курити), *пахати* (нюхати), *предся* (адже), *пуга* (батіг), *сило* (петля), *сунка* (торба), *шалвір* (шахрай) тощо.

У літописі Самовидця, писаному на півночі Лівобережної України, виразно виступають риси сучасних усіх трьох наріч. Загальноукраїнською літературною мовою з незначними східнополіськими діалектними елементами написаний в м. Батурині 1672 р. універсал гетьмана Івана Самойловича.

Лемківські і закарпатські пам'ятки з XVI і XVII ст., хоч і відображають місцеві мовні елементи, загалом писалися теж тодішньою староукраїнською літературною мовою.

Дослідники українських інтермедій XVII—XVIII ст. доводять, що в мову драматичних творів того часу, яка була художньо опрацьованою (такою вона була і в інших жанрах художньої літератури), діалектні елементи різних наріч входили як компоненти літературної мови.

Виявлені в різних староукраїнських пам'ятках діалектні особливості слід сприймати як периферійні елементи тодішньої літературної мови.

Взаємодія між староукраїнською літературною мовою і говорами української народності полягала передусім у впливі говорів на літературну мову. До староукраїнської літературної мови проникали елементи всіх діалектів, проте не однаковою мірою на різних етапах. Спочатку (у XIV—XVI ст.) у ній переважали риси західноукраїнських говорів, згодом (у XVII—XVIII ст.) дуже помітними стають особливості новоствореного південно-східного наріччя. Староукраїнська літературна мова помітного впливу на територіальні діалекти не мала. Одною з причин було те, що видатні твори того часу (І. Вишенського, З. Копистенського, граматика І. Ужєвича, літопис С. Величка, вірші К. Зіновієва, драми Довгалевського і багато інших) не були опубліковані і тому не могли мати великого поширення. Більшою мірою на народні говори в цей період впливала мова східноукраїнського фольклору.

Загальна схема взаємодії староукраїнської літературної мови з народними говорами має бути істотно поглиблена і уточнена спеціальними студіями над староукраїнськими писемними пам'ятками на основі досягнень сучасної діалектології.

ВЗАЄМОДІЯ НАРОДНИХ ГОВОРІВ З НОВОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ МОВОЮ

У кінці XVIII ст. живомовний різновид староукраїнської літературної мови переростає в нову українську літературну мову. Нова українська літературна мова — це основана на народних говорах мова української нації, що є результатом творчості всього українського народу на чолі з його видатними культурними діячами від XVIII ст. до наших днів. Нова українська літературна мова теж виявляється в писемній і усній формі. Усний вияв літературної мови, порівняно з писемним, характеризується менш строгими нормативними ознаками.

Поняття нової української літературної мови надзвичайно широке. Нова українська літературна мова XVIII ст. відрізняється від літературної мови кінця XX ст. За два століття свого існування вона зазнала

помітних змін не тільки щодо сфер застосування і, отже, розширення і збагачення функціональних стилів, але й щодо її внутрішньої фонетичної і граматичної організації. Істотним фактором у зміні нової української літературної мови на різних етапах було її відношення до народних говорів.

Найважливіша особливість нової української літературної мови полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Нова українська літературна мова розвинулась на основі південно-східного наріччя і активно увібрала в себе та уніфікувала в єдину систему елементи двох інших наріч. «Належаючи — писав Л. А. Булаховський — історично найактивнішій частині українського народу, що перебувала, проти інших його частин, у найбільш діяльному контакті між собою елементів, з яких вона складалась, — південно-східне наріччя найбільше надавалось до того, щоб правити за основу мови цілого українського народу, і цю його придатність і було використано не на підставі будь-яких теоретичних міркувань, а під натуральним тиском самого життя».

Хоч південно-східне наріччя загалом найближче до літературної мови, проте літературна мова ні в фонетиці, ні в граматиці, ні в лексиці не збігається з ним.

Класики української літератури І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко і ряд інших на основі східноукраїнських говорів створили досконалий і високо художній тип нової літературної мови.

Мова творів І. Котляревського (також Л. Боровиковського, Є. Гребінки) в основі своїй — тогочасна розмовна мова Полтави і Полтавщини. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка ґрунтується на слобожанській діалектній мові. У мові творів Т. Шевченка відображається діалектна стихія південної Київщини. Говірки південної Київщини, Полтавщини і Слобожанщини в кінці XVIII і на початку XIX ст. були настільки близькі, що перетворені під пером класиків літератури на мистецькі зразки сприймаються представниками інших наріч (південно-західного і північного) як єдиний діалектний тип.

З особливостей мови І. Котляревського, які з погляду сучасних норм сприймаються як діалектизми, можна відзначити такі: відсутність у ряді випадків чергування *о* з *і* в новозакритих складах (*бой, боль, поход, завзятость*), наявність звукосполучення *ро* за-

мість **ри** у дієслові *здрогнутися*, **ри** замість **ре** в дієслові *перехриститися*, вживання напівм'якого приголосного **л** (*білше*), закінчення **-и** в називному відмінку множини прикметників (*чесни, гарни, повни*), форма родового відмінка однини від іменників чоловічого роду II відміни на **-а** (*світа, двора, народа*), закінчення **-е** в називному відмінку множини іменників із суфіксом **-ин-** (*люде, дворяне, міщане*), наявність займенникових форм без приставного приголосного **н** (*на його, у їх*), дієслівного суфікса **-ова-** (*бенкетувати, розказовав*), дієслівних форм типу *хожу*, прислівникової форми *тогді* (тоді) тощо.

Для мови творів Г. Квітки-Основ'яненка характерні діалектні риси: чимало випадків відсутності чергування голосного **о** з **і** в новозакритих складах (*сход, бідність, радість*), випадки нефонетичного переходу голосного **о** в **і** (*ліб*), вживання напівм'якого приголосного **л** (*білш, тілки, пиленько, смертелний*), перехід приголосного **й** у **н** внаслідок уподібнення (*поприньмали, заньмати, наньмичка*), наявність форм родового відмінка однини іменників III відміни на **-и** (*радісти, пам'яти, погибели, печали*), форми 3-ї особи однини дієслів I дієвідміни на **-еть** (*плачеть, колеть*), закінчення 3-ї особи множини дієслів II дієвідміни **-уть** (*бачуть, несуть, роблють*), часте вживання твердого приголосного **т** у дієслівних формах (*кажут, слухают, продают*), переважне вживання дієслівного суфікса **-ова-** (*жалковати, здивовались*) і ряд інших.

До діалектизмів з погляду сучасної норми у мові творів Т. Шевченка можна віднести: відсутність у ряді випадків чергування голосних **о, е** з **і** в новозакритих складах (*явор, регот, радість, Суботов, вольний, корень, камень, осень, меж*), сплутування ненаголошених голосних **и** та **е** (*ниначе, кошиня, знатимши, прехилишся, лазитеме*), вживання слів без приставних приголосних (*улиця, огонь, овця, оріхи, острый*), вживання займенникових форм без приставного приголосного **н** (*на його, до його, по йому, по їй, на їй, до їх, за їх*), вживання діалектних форм *крепак, шоб, заквічатись, згнуцатись, остатній, монастирь*, вживання форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду на **-а** (*ліса, народа, захода, плача, рика, часа*), вживання орудного відмінка однини іменників I відміни м'якої і мішаної груп на **-ою** (*зорьою, діжою, душою*), часте вживання форм називного від-

мінка множини від іменників з суфіксом **-ин-** на **-е** (*люде, цигане, християне, римляне, татаре*), вживання прикметникових форм називного відмінка множини на **-и** (*батькови, цареви, адови, Богданови, Адамови*), вживання форм вищого і найвищого ступеня прикметників і прислівників типу *найдорогший, дорожше*, вживання дієслівних форм типу *посижу, похожати, випровожала*, вживання дєслівних форм з суфіксом **-ова-** (*смаковати, муровати, купувати*), вживання прислівникових форм *тойді, тільки, звичайне, ту, тут, туди, кудась* тощо.

Внаслідок спорідненості наддніпрянських, полтавських і слобожанських говірок діалектизми в мові творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка і Т. Шевченка загалом однотипні.

Лексичний склад нової української літературної мови в основі своїй за походженням діалектний. Приплив діалектної лексики до нової української літературної мови для різних періодів трактується неоднаково. На сучасному етапі проблема взаємодії діалектної лексики з лексикою української літературної мови пов'язується передусім з питанням про культуру мови, про вдосконалення її будови в галузі лексики. Питання про збагачення літературної мови діалектною лексикою, про стосунок цього процесу до проблеми культури мови є актуальним тільки для періоду, коли нова українська літературна мова пройшла складний шлях нормування, коли появились нормативні словники і стали діяти строгі правила щодо вживання слів у різних функціональних стилях мови. Отже, про діалектну лексику як джерело збагачення нової української літературної мови і про пов'язані з цим питання культури мови можна говорити тільки стосовно періоду останніх десятиліть. Для всіх інших етапів розвитку нової української літературної мови наукову проблему становить питання про шляхи входження діалектної лексики до літературної мови, про місце говіркових слів порівняно з недіалектною лексикою в складі літературної мови.

Через велику популярність творів І. Котляревського і Т. Шевченка переважна більшість ужитих ними слів увійшла до пізнішої літературної мови. З використаних І. Котляревським слів не закріпилася в літературній мові незначна їх кількість: *буій* (безголовий, невгамовний, нестримний), *вегеря* (вид танцю), *верзун* (шкіряний постіл), *галанці* (вузькі

штани), *гардовати* (гуляти), *гаріль* (крихта, порошина), *гладуш* (гличик), *дей* (вигук — гай-гай), *дзіндзівер* (молодець, завзятець), *збірниця* (товпа, збіговисько), *звізда* (зірка), *кабатирка* (табакерка), *коломітний* (каламутний), *ласоцохлист* (ласун), *мозчити* (ламати, калічити), *невмоготу* (невміч), *нешпетний* (неабиякий), *придзигльованка* (вертихвістка), *пудохвет* (тяжка на підйом людина), *рдитися* (гарячитися — про тварин), *роздоброхотатися* (розгулятися, розщедритися), *скомшитись* (скуйовдитися), *спередити* (випередити), *спотиньга* (нишком), *сунка* (торба), *трістя* (трясовина, драговина), *тяжко* (сильно, дуже), *тягу дати* (втекти), *фурцювати* (танцювати, скакати), *халазія* (прочухан), *хльора* (прочухан), *цвентюх* (базікало), *цьохля* (балакуха, пліткарка), *шатерник* (кочівник), *швендювати* (плентатись, волочитись), *шпувати* (інтенсивно діяти), *юрливий* (швидкий, меткий), *ягни* (рід страви), *ярміс* (спосіб) тощо. Переважна більшість наведених слів становить собою середньонаддніпрянські полтавські діалектизми.

Не прижилися в сучасній українській літературній мові вживані Г. Квіткою-Основ'яненком слова, що переважно є слобожанськими діалектизмами: *батіночко* (батецько), *безпереводно* (завжди, постійно), *біжати* (їхати), *болість* (хвороба), *будзій* (бідняк), *бурей* (буревій), *вдвір'я* (подвір'я), *вдрати* (вчинити щось таке, що дивує), *вегеря* (вид танцю), *великонний* (здоровенний), *випоштувати* (пригостити), *вискромедити* (вискребти, вичистити), *віддружити* (віддячити), *війе* (дишло), *вовсі, овсі* (цілком), *вразький* (бісів, чортів), *втеряти* (загубити), *ганьбувати* (нехтувати), *гнівненько* (досадно, неприємно), *джинджигулястий* (кокетливий, вередливий), *довг* (борг), *доцобкатися* (доїхати), *драча* (непомірний податок), *дробина* (дрібні залишки чого-небудь), *жоден, жодний* (кожен, кожний), *загреготіти* (загриміти), *задьорний* (затерувавший), *злишок* (надбавка), *змаракувати, змороковати* (придумати), *зрадощіти* (зрадіти), *зрок* (строк), *зуздріти* (побачити), *ізтрясти* (втратити, позбутися), *кабатирка* (табакерка), *калавурити* (вартувати), *карватка* (кухоль), *кладовити* (класти), *кнут* (батіг), *коверниця* (килимниця), *куликати* (пити), *лебедаха* (бідолаха), *личман* (пастух овець), *ліка* (лічба), *макортеть, макотерть* (макітра), *малявочка* (пестлива назва малої дитини), *маракувати* (розмірковувати), *навдаку* (сумнівно), *навколінки* (навколіш-

ки), *найпуще* (найбільше), *намалі* (обмаль), *напоряд* (підряд), *непривинний* (невинний), *оба́че* (однак), *опу́щ* (гірш), *парла́ція*, *парло* (покарання різками), *передря́га* (сварка), *перечорний* (дуже чорний), *песький* (собачий), *півді́да* (підстаркуватий), *підчас* (іноді), *пособрати* (вибрати), *потребити* (використати), *прия́зний* (прихильний), *проби́шака* (розбишака), *розцвяхований* (пишно убраний), *сторжитися* (сторгуватися), *трубни́ця* (труба), *тяжина* (домоткане полотно), *укоштуватися* (витратити свої кошти), *уста́* (челюсті), *ухлі́бити* (нагодувати), *халахур* (волоцюга), *хамло* (дрібне віття), *хаптурки* (зиск, хабар), *чурхнути* (швидко побігти), *шкви́ря* (сніг з вітром), *ште́пний* (гарний), *щеду́шний* (слабкий) і деякі інші.

До середньонаддніпрянських діалектизмів, що не закріпилися в літературній мові, можна віднести вжиті Т. Г. Шевченком слова: *віскри́вий* (шмаркатий), *гайсте́р* (лелека), *зато́го* (скоро, незабаром), *кете́* (дайте, подайте), *кошуле́нька* (сорочечка), *ку́га* (рогіз), *мотори́ти* (діяти, робити), *на то́теж* (раптом, несподівано), *ненатля́* (жадібність), *оболо́нка* (шибка), *перети́ка* (широка межа, поросла кущами й деревами); *печина́* (грудкуватий коричневий ґрунт), *півчварта́* (три з половиною), *суто́* (рясно, густо), *тали́* (верболіз), *фай́да* (батіг), *цизо́рик* (складаний ніж).

Внаслідок спорідненості між говорами південно-східного наріччя та близькості їх до волинського і подільського говорів південно-західного наріччя введені окремими письменниками діалектні слова з певних місцевостей не сприймалися тоді як позанормативні лексичні елементи. Правда, повної гарантії, як щодо літературної нормативності сприймалося те чи інше слово в той час, у нас немає. Проте можна впевнено сказати, що входження діалектної лексики до літературної мови на той час не мало строгих обмежень. Кожний письменник використовував діалектну лексику з метою зробити її надбанням літературної мови.

Важливим чинником у засвідченні і нормуванні лексики літературної мови в першій половині ХІХ ст. була поява словників — опублікованих як додаток до творів (І. Котляревського, О. Павловського, М. Максимовича) і рукописних (А. Метлинського, П. Білецького-Носенка, М. Євстраф'єва). Назви слов-

ників (наприклад, «Слова української мови, вживані в Полтавській губернії» М. Євстаф'єва) є свідченням того, що діалектна лексика в першій половині ХІХ ст. сприймалася як складова частина лексичного фонду літературної мови.

Майстри художнього слова та інші культурні діячі в пізніший час вдосконалювали зразки наддніпрянської української літературної мови, розширювали і поглиблювали її стильові можливості. Однак продовж ХІХ ст. для нової української літературної мови загальною характерними були хитання, розбіжності, невпорядкованість, адже не було інституцій, які б регулювали мовний процес. За таких умов цілком природним було те, що кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім рідний йому говір, зважаючи притому на мову своїх попередників. Наддніпрянсько-полтавські і слобожанські говірки сприймалися всіма як центральні, найбільш типові, зразкові і вагомі серед інших українських говорів.

У ХІХ ст. у Східній Україні розвиток української літературної мови гальмувався колонізаторською політикою російського царизму. Коли було знято заборону української мови після революції 1905 р. у Східній Україні літературна мова розвивається швидкими темпами. Особливо інтенсивним стає розвиток української літературної мови в радянський час, коли вона почала діяти як мова Української Радянської держави з помітним розширенням сфер її застосування. У ХІХ і ХХ ст. українська літературна мова в Східній Україні пройшла шлях розвитку, вдосконалення, збагачення, шліфування, розширення функціональних стилів, урізноманітнення лексики, уніфікації і усталення фонетичних норм, морфологічних форм і синтаксичних конструкцій, упорядкування правопису.

Своєрідно розвивалася нова українська літературна мова в Західній Україні. Після багатовікового польсько-шляхетського панування в Галичині і молдавсько-турецького на Буковині в 70-х роках ХVІІІ ст. західноукраїнські землі попадають під владу Австрійської монархії. У складі Австро-Угорської імперії знаходилась частина південно-західного наріччя, що характеризується найбільшою діалектною розчленованістю. Майже всі західноукраїнські говори є старожитніми. Діалектна розчленованість південно-західного наріччя зумовлена різними чинниками: відображенням давніх племінних мов, стабільністю меж

давніх феодальних і державно-адміністративних утворень, відносно слабою інтенсивністю міграції населення тощо. Тому-то, коли в 30-х роках ХІХ ст. виникає західно-український різновид нової української літературної мови на народній основі, він не має єдиної уніфікованої діалектної бази. До того ж йому доводиться конкурувати із старокнижною літературною мовою. Унаслідок своєрідної політики австрійського уряду, який на певних етапах намагався зменшити в Галичині політичну роль польських феодалів, дозволялися вияви української культури староукраїнською літературною мовою. Це зумовило той факт, що в Західній Україні стара книжна літературна мова, яка в ХІХ ст. перетворилася на штучне «язичіє», у певних сферах продовжує вживатися ще й на початку ХХ ст.

На Закарпатті староукраїнська літературна мова, перетворена в особливий тип на основі місцевих народних говорів і почасти російської літературної мови, проіснувала до середини 40-х років ХХ ст.

У східноукраїнському різновиді нової української літературної мови елементи староукраїнської книжної мови вживаються в окремих творах першої половини ХІХ ст. із стилістичною метою — переважно як засіб мовної характеристики персонажів. Це свідчить про життя в цей час староукраїнської літературної мови в певних вузьких сферах і в Східній Україні.

Природно, що за таких умов формою вияву загальноукраїнської культури серед прогресивних діячів Західної України і зразком для наслідування стає наддніпрянська літературна мова. Усі передові діячі культури демократичного напрямку в Західній Україні завжди прагнули і прокладали шлях до утворення єдиної української літературної мови на наддніпрянській діалектній основі. Проте умов для повного злиття східного і західного різновидів української літературної мови не було аж до часу возз'єднання всіх українських земель у єдиній Українській Радянській державі.

Помітну рису західноукраїнського різновиду нової української літературної мови становлять запозичення з інших мов, передусім польської, частково з німецької, проте найістотнішою ознакою його є відсутність місцевих говіркових елементів. Усі видатні західноукраїнські письменники ХІХ і початку ХХ ст. більшою або меншою мірою в мові своїх творів відо-

бражали особливості рідного їм говору: Ю. Федькович, М. Черемшина — гуцульського, О. Кобилянська — буковинського, І. Франко — бойківського, В. Стефаник, Л. Мартович — покутського.

Аналогічно особливості рідних говорів відбивали класики української літератури і в Східній Україні, проте внаслідок діалектної однорідності південно-східного наріччя говіркові відмінності в мові їх творів відчуються слабше.

Традиція вживання діалектизмів у літературній мові Західної України йде від «Русалки Дністрової», від діяльності «Руської трійці» в першій половині ХІХ ст. У творах членів «Руської трійці» М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького виявляються риси південно-західних говорів: м'якість шиплячих приголосних (*чясто, ратиця, брацяти*), наявність вставного приголосного л у словах типу *словляни*, називний відмінок однини іменників середнього роду на *-є* (*весельє, бажанє*), орудний відмінок однини іменників, займенників і прикметників жіночого роду на *-ов, -ев* (*під голов, собов, мойов милов, білов пінов, студенов водицев, глухов пуцев*), орудний відмінок однини іменників середнього роду на *-ом* (*житьом, вугльом*), місцевий відмінок множини іменників жіночого і середнього роду на *-ох* (*в пісньох, по костьох, в имньох*), місцевий відмінок множини іменників на *-ех* (*дітех*), залишки форм колишньої двоїни в іменниках (*обі руці, нозі*), тверді форми прикметників і числівників типу *синий, теперішний, третій*, скорочені форми займенників (*ми, ти, си, мя, тя, го*), займенникові форми *сесь, сеся, сесе* (цей, ця, це), *нич* (ніщо), твердий приголосний т в дієслівних формах (*волочит, йдут, звонят*), втрата приголосного т в зворотних формах дієслів (*розкладаєся, навертаєся*), скорочені форми зворотних дієслів (*несесь, в'єсь*), стягнені форми дієслів типу *думат, поглядат, визиват*, вживання частки *-ся* перед дієсловами (*я ся каю, ся напиват, ся здасть*), форми дієслів із залишками давнього перфекта (*жив-єм, щезла-сь, були-смо*), діалектні сполучники *ци, ба, же, но, чей, док, заким, сли*, діалектні прийменникові сполучення (*д, к нему, о нім*) тощо.

Як нейтральні слова ці письменники використовували діалектизми з південно-західного наріччя: *барки* (плечі), *берда* (скеля), *борзо* (швидко), *вадитися* (сваритися), *вітний* (батьківський), *вовня* (хвиля),

газда (господар), гибіти (гинути), гостинець (битий шлях), грехіт (дрібне каміння), деревище (труна), заспіл (разом), звізда (зоря), іміне (майно), луна (заграва), маржина (худоба), напудитися (налякатися), нетямка (забуття), нечім (немов), оболоти (небеса), озіркати (оглядатися), опак (навпаки), передвіцький (прадавній), повідати (розповідати), поранє (світанок), поскочний (швидкий), прилучка (пригода), розділ (прірва), роз'їстися (розсердитись), ружа (троянда), сегід (цього року), сковитати (скиглити), старунок (турбота), твар (обличчя), трунок (напій), хосен (користь), чуркало (джерело), ярий (весняний) і багато інших.

Нова українська літературна мова на народній основі в Західній Україні розвивалася повільно. Після «Русалки Дністрової» в белетристиці і публіцистиці вона до певної міри виявлялася, проте в усіх інших жанрах, у школі, в науці переважала стара книжна мова. Мовна практика в Галичині зумовлювалася часто політичною орієнтацією діячів культури. Московіфи на основі церковної, староросійської і книжної галицької мови витворили і відстоювали штучне «язичіє». Унаслідок своєрідних суспільно-політичних умов прихильниками «язичія» ставали впливові культурні діячі. На «язичіє» переходить співавтор «Русалки Дністрової» Я. Головацький, прихильником «язичія» стає М. Устиянович. Хоч літературну мову на народній основі в 40—50-х роках ХІХ ст. відстоювала чимала кількість галицьких філологів (І. Лозинський, Т. Глинський, М. Верещинський, К. Блонський та ін.), певний час у літературі «язичіє» переважало.

Літературна мова галицьких народовців до 70-х років ХІХ ст. теж була загалом штучною і невпорядкованою, але в ній певне місце займали живомовні елементи. Під впливом мови творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, що друкувалися в Галичині, виникає тенденція до наслідування наддніпрянської літературної мови, проте загалом в Галичині протягом тривалого часу панувало мовне безладдя.

Виразне прагнення до уніфікації східного і західного різновидів української літературної мови вперше виявляється в творах Ю. Федьковича, який стояв на ґрунті живої народної мови; у мові його творів діалектна і фольклорна стихії поєднуються з наслідуванням наддніпрянських письменників, хоч, щоправда,

письменник не повністю пориває і з книжною традицією. Відображення елементів гуцульського говору в творах Ю. Федьковича, за тодішніх умов розвитку літературної мови в Західній Україні, слід визнати природним і закономірним. Закид деяких дослідників, що Ю. Федькович був обмежений у поглядах на літературну мову, на її народну основу, слід визнати непереконливим.

Цілу епоху в розвитку української літературної мови взагалі і її західноукраїнської відміни зокрема становить творчість І. Франка, який розвинув і збагатив усі жанри української літературної мови. Різні етапи творчості видатного діяча відбивають певні особливості мовної ситуації в Галичині; у мові творів І. Франка відображені і москвофільське «язичіє», і бойківський говір, і унормований тип літературної мови на народній основі, що утворився внаслідок об'єднання з наддніпрянською літературною мовою. В цьому унормованому типі літературної мови галицькі діалектні елементи займають помітне місце.

Творчими побратимами І. Франка були В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович, О. Кобилянська, О. Маковей. Усі вони зробили помітний внесок у розвиток української літературної мови на Західній Україні. У їх творчості виявляються тенденції до об'єднання літературної мови на наддніпрянській основі, разом з тим вони широко застосовували місцеві діалектизми. Серед західноукраїнської інтелігенції панував погляд, що писати треба для простого народу і його мовою. Щодо цього погляди галицьких письменників збігалися з думками літературних кіл у багатьох країнах Європи кінця ХІХ — початку ХХ ст. Діалектні елементи в творах західноукраїнських письменників пояснюються, зокрема, реакцією на відірване від мови народу штучне москвофільське «язичіє».

Найширше застосовували діалектизми В. Стефаник і М. Черемшина. Покутський говір у творах В. Стефаника перетворений у досконалий засіб художнього виразу. Гуцульський говір для М. Черемшини був мистецьким засобом відтворення сільського побуту, типізації героїв. У пізніший період творчості питома вага діалектизмів у творах В. Стефаника і М. Черемшини зменшується. Засобом індивідуалізації образів служить діалектна мова і в творчості Л. Мартовича та О. Маковея. У мові творів О. Кобилянської

на сільську тематику теж чітко виявляються діалектні і фольклорні елементи.

Під владою Австро-Угорщини українська літературна мова загалом зазнавала пригноблення і дискримінації. Проте у 90-х роках XIX ст. унаслідок боротьби прогресивних сил суспільства в Галичині було відкрито українські середні школи, тут виходили також періодичні видання — журнали. У цих журналах публікувалися твори не тільки західноукраїнських авторів, але й письменників Східної України. Оскільки періодичні видання в Галичині перетворювалися на загальноукраїнські, гостро постає питання про єдину загальноукраїнську літературну мову.

У другій половині XIX і на початку XX ст. сфера застосування обох різновидів української літературної мови розширюється, поглиблюється і виникають нові її функціональні стилі. Особливо помітним порівняно з попереднім періодом був розвиток західноукраїнського різновиду літературної мови. В обох варіантах літературної мови того часу її представники далі широко залучали діалектну лексику, разом з тим враховували доробок щодо цього своїх попередників. Діалектні слова використовувалися при створенні і нормуванні наукової термінології. Наприклад, українська ботанічна термінологія значною мірою склалася на основі поширених у народних говорах назв рослин. У цей період спостерігається тенденція певного добору народної лексики. Внаслідок взаємодії між східноукраїнським і західноукраїнським різновидами літературної мови відбувся взаємообмін між ними і щодо лексичного складу. Особливу роль у цьому відіграла творчість І. Франка. Названа взаємодія сприяла тому, що вузькі лексичні провінціалізми скорочуються в обох варіантах літературної мови.

Характерною особливістю в розвитку української літературної мови названого періоду є те, що лексичні діалектизми в ній застосовуються вже із стилістичною метою як мистецький виражальний засіб (порівняйте твори М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Черемшини, Л. Мартовича). У цей період складаються основні принципи стилістичного використання діалектних слів.

Видані в зазначеному періоді словники (О. Афанасьєва-Чужбинського, Є. Тимченка, О. Партицького, Л. Чопея, Є. Желехівського і С. Недільського) переконують, що поняття лексичного діалектизму і для

цього часу було умовним. У словниках названих авторів широко залучалися вузькодіалектні слова без будь-яких обмежувальних ремарок, тому визначити лексичні діалектизми в тодішній літературній мові за цими словниками неможливо.

Після революційних подій 1905—1907 років, коли російський царизм послабив заборону української мови в Східній Україні, коли тут стали виходити різнопрофільні українські періодичні видання, умови розвитку української літературної мови в Східній і Західній Україні приблизно врівноважуються, а після першої світової війни менш сприятливими стали умови розвитку української літературної мови в Західній Україні під владою Польщі, Румунії, під пануванням Чехословаччини і Угорщини. Проте розвиток української літературної мови на Радянській Україні викликав зміни і в різновиді літературної мови Галичини і Буковини.

У кінці XIX ст., а також упродовж перших двох десятиріч XX ст. деякими рисами, особливо лексичними, західноукраїнський різновид літературної мови впливав на східноукраїнську літературну мову. Крім того, східноукраїнський різновид літературної мови вбирав певні західноукраїнські діалектні елементи безпосередньо через творчість письменників-подолян А. Свидницького, С. Руданського, М. Коцюбинського. Мовні елементи, співвідносні з особливостями говорів південно-західного наріччя, проникали також до нової української літературної мови із староукраїнської літературної мови, в якій вони посідали помітне місце і з якою нова українська літературна мова знаходиться в органічних зв'язках як дальший її розвиток.

Під впливом східноукраїнської літературної мови зменшується кількість лексичних діалектизмів і в західноукраїнському варіанті літературної мови. Процес об'єднання цього різновиду із східноукраїнською літературною мовою в зазначений період порівняно з попереднім виявляється виразніше. В обох варіантах літературної мови продовжується застосування діалектної лексики із спеціальною, стилістичною настановою.

У цей час виходить словник української мови за редакцією Б. Грінченка, що становить важливий етап в історії української лексикографії. Проте словник Грінченка, як відомо, вміщає лексику літературної мови і народних говорів без належної диференціації,

тому він не міг повною мірою сприяти нормалізації української літературної мови в галузі лексики. Співвідносними в цьому плані із словником Грінченка були випущені в цей період словники В. Дубровського і І. Нечуя-Левицького.

У радянський час, коли українська літературна мова стала обслуговувати державні потреби українського народу, гостро постає питання про остаточну нормалізацію її фонетики, граматики, лексики. Таку нормалізаційну функцію повинні були виконати відповідні підручники, посібники, правопис і словники. Виходять численні підручники для початкової і середньої школи, для самонавчання, для фахівців різних профілів, для учителів, а також науково-методичні посібники для вузів. Наявність великої кількості підручників з фонетики і граматики свідчить про тісний зв'язок в умовах Радянської держави наукової мовознавчої теорії з практикою життя українського народу.

Важливе значення для усталення орфографічних норм української літературної мови мала праця над українським правописом. Українська Академія наук уже в 1919 р. склала, а 1921 р. видала «Найголовніші правила українського правопису». У 1928 р. видано новий правопис, але він у своїх настановах і в розв'язанні ряду практичних питань характеризувався певними вадами. У 1933 р. цей правопис був удосконалений, але й у ньому не було уникнуто всіх недоліків попереднього видання. У 1946 р. видано схвалений урядом УРСР новий «Український правопис», який обслуговує всі ділянки культурного життя в УРСР і сьогодні (при перевиданні правопису істотні зміни в нього не вносились). Підручники і правопис значно обмежили проникнення фонетичних і граматичних діалектизмів в українську літературну мову.

Дуже інтенсивною і складною була нормалізація української літературної мови в галузі лексики. Протягом 20—30-х років на Радянській Україні було видано велику кількість українсько-російських, російсько-українських і термінологічних словників. Проте в цих словниках часто лексика літературної мови не відмежовувалася від діалектної. Правда, «Російсько-український словник» Академії наук УРСР 1937 р. вже відігравав нормалізуючу роль у лексичному складі української літературної мови, діалектної лексики він не вмещав.

Унаслідок роз'єднання українських земель існували ще певні відмінності щодо лексики в західноукраїнській мовно-літературній практиці і на цьому етапі. У 30-х роках ХХ ст. відмінність західноукраїнського різновиду літературної мови від східноукраїнського вже мало помітна. Зводилася вона переважно до правописних моментів і деяких лексичних елементів. Правописні відмінності між східноукраїнським і західноукраїнським різновидами літературної мови до кінця 30-х років ХХ ст. основою своєю мали відмінність південно-східного і південно-західного наріччя. У складній боротьбі за єдині загальноукраїнські правописні норми прихильники різних точок зору врешті-решт свої погляди ґрунтували на відомих і близьких їм народних говорах.

На Закарпатті в ХІХ ст. і до 40-х років ХХ ст. за літературну мову правили «язичіє», частково російська мова і різновид літературної мови на місцевій діалектній основі. Роль літературної мови з діалектною основою особливо посилилася в 20—30-х роках нашого століття, коли Закарпаття входило до складу Чехословаччини і місцеву мову було проголошено офіційною.

У складній і гострій боротьбі за єдині норми літературної мови в цей час центральним було питання про зв'язок її з народними говорами. Деякі місцеві діячі відстоювали думку, що літературна мова на Закарпатті повинна ґрунтуватися на народних говорах і бути відмінною від літературної мови Східної України і Галичини. На початку 20-х років місцевим говором писалися художні твори, видавалися шкільні підручники, газети і журнали. Згодом народнорозмовний різновид літературної мови на Закарпатті щораз більше звільняється від місцевих діалектизмів і наближається то до галицького різновиду, то до загальнонародної літературної мови на східноукраїнській основі.

Проблема літературної мови на Закарпатті природно розв'язується після возз'єднання Закарпаття з іншими українськими землями в 1945 р. Закарпатський різновид літературної мови з місцевою діалектною основою не зайняв помітного місця в процесі становлення загальнонародної української літературної мови.

Після возз'єднання українських земель у єдиній Українській Радянській Соціалістичній Республіці на-

решті зникли перешкоди на шляху утворення норм української літературної мови як у галузі фонетики і граматики, так і в галузі лексики.

Не всі етапи й цього останнього, післявоєнного періоду щодо нормалізації лексичного складу української літературної мови були в усьому однаковими. Внаслідок злиття західноукраїнського різновиду літературної мови з літературною мовою Східної України в 40—50-х роках відчутною була активізація західноукраїнських лексичних провінціалізмів.

У багатьох випадках слова, які в західноукраїнському варіанті літературної мови були міждіалектними, як-от: *файний* (гарний), *вуйко* (дядько), *обрус* (скатерть), *віно* (придане), *видіти* (бачити) тощо, — при злитті із східноукраїнською літературною мовою сприймаються як діалектні. У ряді випадків у літературну мову проникають слова, що й у західноукраїнському варіанті були діалектними, походили з окремих говорів південно-західного наріччя: *газда* (господар), *бараболя* (картопля), *вивірка* (білка), *бидло* (худоба), *боцюн* (чорногуз) і подібні.

Перебільшене захоплення лексичними діалектизмами з боку окремих літераторів спостерігалось й у кінці 60-х років. Проте загалом у післявоєнний період лексичні норми літературної мови можна вважати визначеними, приплив діалектної лексики в літературну мову виразно скорочується. Цьому сприяла поява ряду нормативних словників української мови.

Лексичні діалектизми в наш час трудніше проникають у літературну мову не тільки тому, що лексика літературної мови стала внормованою, але й тому, що характер лексики в народних говорах останнім часом зазнає інтенсивних змін внаслідок впливу на них літературної мови. За останні десятиліття в народних говорах значна кількість традиційно побутової і виробничої лексики переходить у пасивний запас, стає архаїчною.

Ослаблення діалектного впливу на літературну мову в наш час в деяких дослідників викликало думку про те, що народні говори вже перестали бути джерелом збагачення літературної мови, що таким джерелом на сучасному етапі може бути тільки так зване просторіччя. Проте дослідники, які вивчають цю проблему, такий погляд заперечують. Суперечать цьому погляду й мовні факти.

Ми виходимо з теоретичної засади, що літературна

мова характеризується центральними і периферійними елементами. Слова, що потрапляють у літературну мову з народних говорів і в нормативних словниках наводяться з позначкою «діалектне», переважно належать до периферійних лексичних елементів літературної мови.

Незважаючи на внормованість, українська літературна мова на сучасному етапі не перестає вбирати в себе лексичні елементи з народних говорів.

У попередні періоди діалектні слова масово входили в літературну мову (безпосередньо з говорів або посередньо внаслідок взаємодії із західноукраїнським різновидом літературної мови). Внаслідок природного, стихійного входження в літературну мову лексичні діалектизми переважно сприймалися як звичайні, стилістично нейтральні слова. У наш час історія входження окремого діалектного слова в літературну мову і закріплення в ній у кожному випадку індивідуальні.

Чимало діалектних назв проникає в літературну мову внаслідок того, що відповідні предмети, характерні для певної місцевості, набувають популярності і поширення на всій українській етнічній території (*трембіта, флоря, оборіг, ватра, колиба, кептар, тронка* тощо). Ряд лексичних діалектизмів засвоює літературна мова через популярні народні пісні, що народжуються в певних місцевостях (*легінь, дрімба, чічка* і подібні).

Треба зауважити, що збагачення літературної мови відбувається не тільки шляхом переймання з народних говорів певних слів, але й певних значень для наявних у літературній мові слів, що засвідчується нормативними словниками.

Не всі стилі сучасної української літературної мови однаково податливі на поповнення діалектною лексикою. Діалектна лексика проникає передусім у мову художньої літератури. У цьому жанрі лексичні діалектизми проходять атестацію на життєздатність, а потім уже стають або не стають надбанням усієї літературної мови.

Не всяке введення лексичного діалектизму в літературну мову є її збагаченням. Літературну мову збагачують тільки зрозумілі, семантично прозорі діалектні слова, які фонетичною і граматичною будовою не руйнують загального стилю літературної мови, а тільки експресивно увиразнюють його.

На сучасному етапі в літературну мову найчастіше вводяться лексичні діалектизми для передачі етнографічних і побутово-професійних назв предметів, що виступають предметом зображення в художніх творах, переважно при змалюванні минулого. Прикладом може служити таке місце з повісті В. Гжицького «Опришки»: «(Псович). Мав на собі суконні червоні *красениці*, як Довбуш, і *постоли* жовті, морщені, дорогі, сорочку багато вишиту, *кептар*, мудро мережаний сап'яновими зубцями та китицями з *волички*. Такого б і отаман не постидався надіти. На голові — гарна *крисаня*, правда, не така багата, як у Довбуша. Тай *черес* до Довбушевого не рівнявся — такого *череса*, як в отамана опришків, не було другого на цілі гори, як не було й *тобівки*, рівної його *тобівці*, ні топірця, ні порошниць».

Досить часто лексичні діалектизми вживаються також у мові художньої літератури як синоніми до наявних у літературній мові слів. Такі діалектні слова не вносять у мову особливого емоційного забарвлення, а тільки стають засобом відтворення колориту певної місцевості, індивідуалізації мови персонажів тощо, наприклад, *когут* (півень), *коцюба* (кочерга), *стодола* (сарай), *гальба* (кухоль), *бинда* (стрічка). Семантико-стильові синоніми діалектного походження в літературній мові виконують ідеографічно-уточнювальну і експресивну функцію; до таких можна віднести засвідчені дослідниками слова: *зарінок* (пологий берег річки, вкритий рінню), *гарувати* (тяжко працювати), *бучкувати* (бити), *тюпашити* (іти), *холодан* (зимовий одяг), *харапудитись* (лякатись), *балаканка* (розмова), *бездольний* (безталанний), *бокувати* (ухилитися від чого-небудь), *глибка* (яма), *вертунець* (кажан), *бачно* (обережно) і подібні.

З певною стилістичною метою діалектну лексику широко використовують М. Стельмах, О. Гончар, Д. Павличко і багато інших сучасних письменників, поетів.

Як показують дослідники (А. Т. Бевзенко, П. Д. Тимошенко, В. А. Чабаненко, П. Ю. Гриценко), вдало застосовані письменниками лексичні діалектизми стають важливим засобом стилістичного увиразнення і збагачення літературної мови. Більш чи менш вдале введення лексичного діалектизму в мову художньої літератури завжди залежить від таланту письменника, від його мовної майстерності.

Прийняті художньою літературою слова з народних говорів потрапляють у **словники** літературної мови. Нормативні словники найвиразніше засвідчують збагачення сучасної української літературної мови діалектною лексикою.

При порівнянні шеститомного «Українсько-російського словника» з відповідними томами тлумачного «Словника української мови» виявляється, що в останньому кількість слів діалектного походження значно збільшилася. Спостереження дослідників переконують також, що не всі діалектні слова, засвідчені нормативними словниками, закріплюються в літературній мові. Частину з них мовна практика відсіває.

Слід мати на увазі, що числові виразники вживання діалектних лексем у словниках, незважаючи на зовнішню об'єктивність, не можуть бути абсолютними показниками взаємодії літературної мови і народних говорів у галузі лексики. Відповідні кваліфікаційні позначки в словниках, за якими дослідники зараховують певні слова до діалектних, у багатьох випадках можуть бути суб'єктивними, залежними від прийнятої лексикографами концепції нормування лексики. Уведення певних лексем у словники залежить від теоретичних засад нормування в галузі лексики, а вони в авторів різних словників бувають в дечому відмінні. Проте навіть при врахуванні умовності віднесення деяких слів до діалектизмів нормативні словники свідчать, що українська літературна мова за останні десятиліття поповнилася словами з народних говорів. Діалектна лексика продовжує бути одним із джерел збагачення літературної мови і в наші дні.

Взаємодія між новою українською літературною мовою і народними говорами в різні часи і в різних місцевостях була неоднаковою. На території південно-східного наріччя на певному етапі народні говори найактивніше діяли на літературну мову, були її основою. Згодом, коли літературна мова ставала щораз більше внормованою і вбирала в себе риси інших наріч, а також збагачувалася за рахунок запозичень з інших мов, настає певне віддалення літературної мови від південно-східних говорів, що лягли в її основу. Сьогодні літературна мова ні в фонетиці, ні в граматиці, ні в лексиці не збігається з будь-яким говором.

Подібно, як говори південно-східного наріччя взаємодіяли з загальнонародною літературною мовою,

говори південно-західного наріччя знаходились у тісній взаємозалежності з західноукраїнським різновидом нової української літературної мови. Через цей різновид південно-західні говори певною мірою вплинули й на загальноукраїнську літературну мову.

Найменшу роль у процесі створення і розвитку нової української літературної мови відіграли говори північного наріччя.

Щодо впливу літературної мови на народні говори, то він на різних етапах виявлявся по-різному. У дорадянський час унаслідок національного гніту нова українська літературна мова не виконувала державних функцій, тому вплив її на народні говори в той час був майже непомітним. За радянського часу літературна мова, вбираючи в себе певні елементи з діалектів, через школу, радіо, телебачення, пресу, літературу поступово розмиває народні говори і зближує їх.

Українська мова — одна з найбагатших і наймелодійніших мов у світі. Вона живе у високо розвиненій літературній формі і численних народних говорах. Літературна мова і народні говори — це одне нерозривне ціле. Дві форми мовного функціонування — літературна мова і народні говори не роз'єднані між собою, а діють як єдиний могутній засіб вираження духовного життя народу. Народні говори дали життя українській літературній мові, зумовили її неповторну красу, різнобарвність, милозвучність і мелодійність, літературна мова об'єднує і зближує народні говори, розвиває в них нові якості і виражальні можливості. Літературна мова живиться соками народних говорів, народні говори завдяки літературній мові набувають більшої суспільної значимості. Літературна мова несе в собі всесвітнє духовне багатство, народні говори відбивають коріння і складну історію українського народу.

Літературна мова великою мірою відображає територіальні діалекти. Особливо виразно народні говори просвічуються крізь мову художньої літератури, оскільки творчість видатних українських письменників (прозаїків, драматургів, поетів) завжди позначена колоритом рідного для них говору. По суті всі говори української мови через творчість відповідних письменників стали складовою частиною української духовної культури. Так, із середньонаддніпрянським говором пов'язана мова творів І. Котляревського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, Т. Шевченка, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, В. Самійленка, А. Тесленка, М. Рильського, А. Головка, Остапа Вишні, Івана Ле, А. Малишка, О. Гончара. Слобожанський говір відобразили в мові своїх творів Г. Квітка-Основ'яненко, П. Грабовський, Я. Щого-

лів, Петро Панч, риси степового говору відбиті в мові творів М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, В. Сосюри, Ю. Яновського, І. Микитенка. Особливості східнополіського говору проявляються в мові творів П. Куліша, С. Васильченка, П. Тичини, О. Довженка. Волинський говір знайшов своє відображення в мові творів Лесі Українки, особливості подільського говору відбиті в мові творів С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського, Ю. Смолича, М. Стельмаха. Наддністрянський говір виражений у мові творів М. Шашкевича, Я. Головацького, О. Маковея, Степана Тудора, покутські говірки проявляються в мові творів В. Стефаника, Л. Мартовича, буковинські — О. Кобилянської, гуцульський говір відобразили Ю. Федькович, Марко Черемшина, Д. Павличко, надсянський — Я. Галан. І. Франко у мові своїх творів відбив риси бойківського говору, в творах І. Чендея, Ф. Потушняка відображені особливості закарпатського говору. Рідні говори були мовно-естетичним джерелом у творчості всіх видатних діячів літератури і культури. Знання народних говорів допомагає розумінню, сприйманню і дослідженню українських літературних надбань.

Дуже виразно виявляються діалектні особливості в усній літературній мові. Навіть неспеціаліст легко відрізняє усну літературну мову наддніпрянця і галичанина, поліщука і подолянина, волиняка і закарпатця.

Незважаючи на те, що під впливом літературної мови народні говори змінюються і до певної міри нівелюються, вони поруч з літературною мовою житимуть завжди.

Вступ	3
Походження української мови	5
Зв'язок української мови з іншими мовами	6
Літературна мова і народні говори	7
Територіальні і соціальні говори	12
Завдання української діалектології	14
Методи вивчення народних говорів	16
Історія діалектного членування української мови	19
Українські наріччя	31
Говори північного наріччя	44
Східнополіський говір	48
Середньополіський говір	51
Західнополіський говір	54
Говори південно-західного наріччя	58
Волинсько-подільська група говорів	60
Волинський говір	60
Подільський говір	67
Галицько-буковинська група говорів	73
Наддністрянський говір	74
Покутсько-буковинський говір	80
Гуцульський говір	83
Надсянський говір	87
Карпатська група говорів	88
Бойківський говір	91
Закарпатський говір	95
Лемківський говір	101
Говори південно-східного наріччя	105
Середньонадніпрянський говір	114
Слобожанський говір	119
Степовий говір	122

Народні говори і літературна мова за давньоруської доби	125
Народні говори і староукраїнська літературна мова . . .	133
Взаємодія народних говорів з новою українською літературною мовою	141
Висновки	161

Научное издание

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ им. А. А. ПОТЕБНИ

Матвijas Иван Григорьевич

**УКРАИНСКИЙ
ЯЗЫК
И ЕГО ДИАЛЕКТЫ**

Ответственный редактор *П. Е. Гриценко*

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Художне оформлення *І. В. Середи*
Художній редактор *О. Я. Вишневський*
Технічний редактор *А. О. Нагорна*
Коректори *Л. С. Трилевич,*
З. П. Школьник, Л. П. Рябцева

ИБ № 10561

Здано до набору 28.09.89. Підп. до друку 25.04.90. Формат
84×108/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Умовн. друк.
арк. 8,82. Умовн. фарбо-відб. 9,14. Обл.-вид. арк. 9,08. Тираж
4800 пр. Зам. 3280. Ціна 1 крб.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

Матвіяс І. Г.

МЗЗ Українська мова і її говори / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. П. Ю. Гриценко. — К.: Наук. думка, 1990. — 168 с.: іл.

ISBN 5-12-001258-2 (в обкл.) 1 крб. 4800 пр.

Матвиев И. Г. Украинский язык и его диалекты.

У монографії характеризуються форми вияву української загальнонародної мови, літературна мова і народні говори. Висвітлюється походження української мови, визначаються територіальні і соціальні говори на Україні, розглядається питання діалектного членування української мови, викладається історія і з'ясовується характер українських наріч і говорів, визначається зв'язок народних говорів з літературною мовою давньоруського і староукраїнського періодів, описується відношення народних говорів до нової української літературної мови.

Для лінгвістів-дослідників, викладачів вузів, студентів, учителів і всіх тих, хто цікавиться сучасним станом й історією розвитку української мови.

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
В 1990 РОЦІ
ВИПУСТИТЬ В СВІТ КНИГИ:**

Українська лексика в історичному та ареальному аспектах / Д. Г. Гринчишин, Я. В. Закревська, О. Т. Захарків та ін. — 11 арк. — 2 крб. 30 к.

У монографії на великому фактичному матеріалі діалектологічної картотеки Атласу української мови, Словника гуцульських говорів, а також картотеки Словника української мови XVI — першої половини XVII ст. розглядаються різні аспекти лексико-семантичної системи української мови XVI—XVII ст. і сучасних говорів, досліджуються шляхи формування і становлення української антропонімії, простежується історія назв мікрооб'єктів, окремих власних найменувань. Для філологів, істориків східнослов'янських мов, ономастів, викладачів вузів, учителів, студентів.

Жлуктенко Ю. О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади. — 10 арк. — 2 крб. 10 к.

У монографії дано короткий нарис історії української етнічної групи Канади. Висвітлюються соціально-політичні й культурні фактори, які негативно впливали на розвиток мов канадських українців, в тому числі такі, як дискриміна-

ція імігрантів, домінування англійської мови у виробничо-економічній практиці, в офіційному й суспільному житті країни. Сучасний перехід урядових кіл до політики культурної мозаїки показано як зовнішню поступку боротьбі етнічних меншостей за громадянські права. Характеризується стан розмовної і писемної мови канадських українців, показано зростаюче значення для них розширення культурних зв'язків з Радянською Україною.

Для науковців-лінгвістів, викладачів вузів, учителів, студентів.

Попередні замовлення на ці книги приймає магазин видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який висилає літературу іногороднім замовникам післяплатою.